

Keel ja Kirjandus

10
2025

PIRET PÕLDVER
Carolina Pihelga lõhnapoeetika

MAI RAET, ENE VAINIK
Koroonapandeemia metafoorides

IRIS METSMÄGI
Lõkad, lõkmed ja... lõke?

Vestlus PILLE KIPPARIGA
Eesti folkloor kui valvepost, vahendaja ja piiripidaja

KAARINA REIN
Eesti esimene trükis

KOLLEGIUM

Epp Annus, Martin Ehala, Cornelius Hasselblatt, Tiit Hennoste, Eda Kalmre, Johanna Laakso, Helle Metslang, Sirje Olesk, Karl Pajusalu, Peeter Päll, Raimo Raag, Jaan Undusk, Ülo Valk, Mart Velsker, Märt Väljataga, Haldur Õim

TOIMETUS

Peatoimetaja **Johanna Ross**, johanna@keeljakirjandus.ee
Keeleteadus **Johanna Kiik**, johanna.kiik@keeljakirjandus.ee
Kirjandusteadus **Brita Melts**, brita@keeljakirjandus.ee
Kultuurilugu, folkloristika **Ott Heinapuu**, ott@keeljakirjandus.ee
Tegevtoimetaja **Tiina Hallik**, tiina@keeljakirjandus.ee
Tehniline toimetaja **Astrid Värvi**, astrid@keeljakirjandus.ee

Toimetuse

address: **Harju 1, 10146 Tallinn**
e-post: **kk@keeljakirjandus.ee**

www.keeljakirjandus.ee

Keelt ja Kirjandust on võimalik tellida
Express Posti kaudu telefonil 6177 717
või võrguaadressil **<https://tellimine.ee>**
Värsket üksiknumbrit saab posti teel osta
Lehepunkti kaudu võrguaadressil **<https://sirvi.eu>**

Ajakiri kuulub avatud juurdepääsuga teadusajakirjade registrisse
Directory of Open Access Journals (DOAJ), Euroopa Teadusfondi ja
Norra Teadusandmete Keskuse registrisse ERIH PLUS, andmebaasidesse
EBSCO, Linguistics & Language Behavior Abstracts (LLBA, ProQuest),
MLA International Bibliography (Modern Language Association),
Scopus (Elsevier) ja Ulrich's Periodicals Directory, digitaalarhiividesse
CEEOL (Central and Eastern European Online Library) ja DIGAR (Eesti
Rahvusraamatukogu) ning Alalise Rahvusvahelise Lingvistide Komitee
valikbibliograafiasse „Linguistic Bibliography“.

Ajakiri ilmub Eesti riigi toetusel.
Trükk: Trükikoda Pakett, Laki 17, 12915 Tallinn.
Kujundanud Kalle Toompere
Resümeeid tõlkinud Helen Pruul

© Keel ja Kirjandus®, SA Kultuurileht

ISSN 0131-1441
e-ISSN 2346-6014
DOI 10.54013/kk1958

Keel ja Kirjandus

EESTI TEADUSTE
AKADEEMIA JA
EESTI KIRJANIKE LIIDU
AJAKIRI

LXVIII AASTAKÄIK

10
2025

SISUKORD

ARTIKLID

- PIRET PÖLDVER. **Lõhnapoeetika** Carolina Pihelga romaanis „Vaadates ööd” 867
- MAI RAET, ENE VAINIK. **Ühe kriisi kaks nägu. Koroonapandeemiaga toimetuleku metafoorne mõtestamine** kriisijuhtide pilgu läbi 883

SÕNA

- IRIS METSMÄGI. **Lõkad, lõkmed ja... lõke?** 906

INTERVJUU

- OTT HEINAPUU. **Ida ja lääne kultuuri piiril oleme saanud osa mõlemast.**
- Pille Kippar 90** 914

MISTSELLE

- KAARINA REIN. **Eesti esimene trükis** 921

RAAMATUID

- ELLE-MARI TALIVEE. **Kuradiraamatust võrsunud kirjanduseksperiment** 925
- MERLIN KIRIKAL. **Kohanejad kasvavad kestuses** 928
- SAARA LIIS JÕERAND. **Just vastu seda puud** 932
- FRANCIS YOUNG. **Eesti rahvuse aime-eepos** 934
- KÜLLI PRILLOP. **Piibel tähestikulises järjekorras** 937

RINGVAADE

- TIIA VALDRE, LAURI EESMAA. **Leidi Veskise mälestuseks (19. VII 1939 – 1. VI 2025)** .. 942
- AIJA SAKOVA. **Retrospektiivne rahvusbibliograafia kui kirjakultuuri rahvusooper** ... 946
- Lühikroonika** 957
- Kaitstud doktoritööd** 958

CONTENTS

ARTICLES

PIRET PÕLDVER. The poetics of smell in Carolina Pihelgas's novel "Looking at the Night"	867
MAI RAET, ENE VAINIK. Two sides of the same crisis: Metaphorical perspectives of healthcare leaders on coping with the COVID-19 crisis	883

WORDS

IRIS METSMÄGI. Lõkad, lõkmed, and... lõke?	906
---	-----

INTERVIEW

OTT HEINAPUU. On the border of eastern and western culture we have gained from both. Pille Kippar 90	914
---	-----

MISCELLANEA

KAARINA REIN. The first book printed in Estonia	921
--	-----

BOOKS

ELLE-MARI TALIVEE. A literary experiment inspired by the Devil book (Poeet ja idioot. 100 aastat hiljem. Tallinn: Kultuurileht, 2025)	925
MERLIN KIRIKAL. The adaptable grow in persistence (Kairi Look. Tantsi tolm pörandast. (Loomingu Raamatukogu, nr 1–3.) Tallinn: Kultuurileht, 2025)	928
SAARA LIIS JÕERAND. Against that tree (Elo Viiding. Kirjanik kõneleb minuga. Tallinn: Tuum, 2024)	932
FRANCIS YOUNG. A nonfiction epic of Estonian nationhood (Lennart Meri. Silverwhite: The journey to the fallen sun. Translated and adapted from the Estonian by Adam Cullen. London: Hurst & Company, 2025)	934
KÜLLI PRILLOP. The Bible in alphabetical order (Eesti vanema piiblitõlke sõnastik 1600–1739. Compiled and edited by Inge Käsi, Maeve Leivo, Ahti Lohk, Anu Pedaja-Ansen, Heiki Reila, Kristiina Ross ja Annika Viht. Tallinn: EKSA, 2025)	937

REVIEW

TIIA VALDRE, LAURI EESMAA. In memory of Leidi Veskis (19 July 1939 – 1 June 2025)	942
AIJA SAKOVA. Retrospective national bibliography as a National Opera of written culture	946
Short chronicles	957
Defended doctoral theses	958

Lõhnapoeetika Carolina Pihelga romaanis „Vaadates ööd”

PIRET PÖLDVER

Viimastel aastatel on meelelise kujutuse uurimisele eesti kirjandusteaduses üha rohkem tähelepanu pööratud (nt Marling, Talviste 2022; Ojam, Tomberg 2016). Lõhnataju on paljudes keeltes sõnaliselt kõige keerulisemalt väljendatav meel (Majid jt 2018: 11370), samal ajal tingib lõhnasõnade vähesus kõnekujundite kasutamise. Artiklis vaatlen haistmismeele funktsioone Carolina Pihelga romaanis „Vaadates ööd” (2022), mille retseptsiooniski said tähelepanu meelelised elemendid. Näiteks tõi Lilli Luuk esile aistingulised detailid, nagu „sõõrmetesse jäänud lõhn, üksik heli, õhu liikumine näo ees” (Luuk 2023: 127), ning lisas, et autor „sunnib lugejat omagi keha pingule tõmbama, meeli erksaks teritama, nii et kopsud on täis toomingate ja tolmu lõhna ja silmad omaenese ööd” (Luuk 2023: 129). Arvustaja e. g. s. rõhutas pisiasjade olulisust ja nende poeetilist seotust sisuga: „[---] meelde jäävad need kõige väiksemad asjad, lõhnad, käed. Mälestuste ebakindlust ja ähmasust annavad raamatus hästi edasi lausete rütm ja sõnakasutus [---].” (e. g. s. 2023: 113) Merlin Kirikal (2023: 1128) tõi esile, et romaan on „[r]õhutatult aistilise kujutusviisiga – nüüdisaegses afekti- ja kehakeskses kirjandus(teadus)es üsnagi levinud pruuk”. Kirikal (2023: 1128) nimetas romaani poeetiliseks mõtiskeluks ning Luuk võrdles romaani Pihelga luulega: „Kuigi romaan toimib mõjusalt ka ilma, et lugeja autori luulet lugenud olekski, on read seotud, samale lõimele kootud” (Luuk 2023: 128). Teose ülesehituses ja retseptsioonis mängib olulist rolli Pihelga taust luuletajana, mis on suunanud autori proosatki tõlgendama luule kaudu.

Romaan algab lausega „See lõhn oli kodu lõhn” (Pihelgas 2022: 9), millele järgneb sissejuhatus fiktsionaalsesse maailma lõhnakirjelduste kaudu. Sellisesse algusse on peidetud romaani tegevustikku koos hoidev joon: ema ja tütre ambivalentne suhe, ühtaegu eemaletõukav ja lähedane. Romaani keskne kujund on üksildus, aga olulised on ka läheduse puudus, raskus, kurbus, hüljatus, distantseeritus, tühjus, mida väljendavad meelte, sh lõhnatajuga seotud kirjeldused. Artiklis uurin, kuidas kujutab Pihelgas romaanis „Vaadates ööd” lõhnataju ning millist poeetilist rolli see täidab tegelaste sisemaailma, keskkonna ja põlvkondadeülese trauma vahendamisel. Uurin ühtlasi, milliseid abstraktseid ja kehaliselt tajutavaid metafoore lõhnade kujutamine kätkeb ning kuidas need annavad edasi traumat, ema ja tütre suhte ambivalentsust ja ajaloolist kogemust.

Artiklis annan esmalt ülevaate meelte ja lõhnade rollist nii üldises kui ka kirjandusteoreetilises kontekstis. Seejärel analüüsin Pihelga romaani süžeed ning poeetikat, vaadeldes kitsamalt, mis tähendus on lõhnade nimetamisel, lähtudes hüpoteesist, et meeleliste tunnetuste kujutamises võivad peituda olulised rõhuasetused. Ühtlasi suhestub lõhnapoeetika nüüdisajal levinud meelte ja afektide uurimissuundadega kirjanduses ja kunstis.

Meeled ja lõhnad kirjanduses

Kirjandusteaduses on tajude kujutamist uuritud üldiselt mingi kindla perioodi või kitsalt ühe meelega seoses (Kern-Stähler, Robertson 2023: 4–5). Siinne artikkel keskendub samuti ühele meelele, täpsemalt haistmismeelele. Kuna lõhnade kohta ei ole kindlaid termineid, nagu on olemas näiteks värvide kohta, tuleb lõhnadest rääkides vältimatult kasutada kujundeid – see tähendab, et iga kord, kui püüda lõhnu kirjeldada omadussõnade abil, nihkub keel otsesest osutusest kujundlikule ja kaudsele väljendusviisile (Rindisbacher 1992: 15). Teisisõnu, lõhnade kohta pole üheselt mõistetavat sõnavara ning seetõttu peab keel tegema n-ö kõrvalepõike. Seega kätkeb lõhnade kujutamine suurt poeetilist potentsiaali: olemasolevate sõnade asemel on tarvis leida uusi väljendeid. Keeleteadlase Thomas Hörbergi jt (2022) järgi kasutatakse lõhnade nimetamisel sageli allikapõhiseid kirjeldusi, identifitseerides lõhnu selle alusel, kust need pärit on, või abstraktseid kirjeldusi, mispuhul laenatakse termin mõnest teisest meelest (nägemis-, kuulmis-, kompimismeelest, näiteks *terav*, *kerge*, *õrn*). Sel puhul aitab metafoor edasi anda, mismoodi lõhn intuitiivselt tundub. Sageli kasutatakse lõhnade kirjeldamiseks hinnangulisi sõnu (näiteks *meeldiv*) ja võrdlust, öeldes „See lõhnab nagu...” (Classen jt 1994: 3). Kirjandusteadlane Rifaat Salman Salih (2024) lisab, et kirjanduses on haistmismeele kujutamise kaudu võimalik esile tuua mälestusi ja tundeid, kuna lõhnade ja emotsioonide vahel on tihe seos – lisaks võib lõhnade mainimine vallandada lugeja enda mälestused.

Ursula Kluwick (2023) on väitnud, et lõhn on kõikidest meeltest kõige „sisse-tungivam”, seda pole võimalik eraldada hingamisest. Haistmine kannab võõra materjali sügavale: kopsudesse, sealt verre ja seeläbi kogu kehasse. Lõhn näitab alati, et sissehingataw õhk sisaldab midagi, see ei ole puhas. Kluwick lisab, et lõhna kujutamine kirjandusteostes paneb ühtlasi lugeja tundma tegelaste tajusid narratiivi ja kindlate meeleolude kaudu. (Kluwick 2023: 237–238, 249) Kirjandusteoses võib lõhnal olla kaks funktsiooni: ühelt poolt siduda tegelane keskkonnaga, teisalt aidata lugejal tajuda maailma tegelase meelte ja vaatepunkti kaudu (Kluwick 2023: 249). Nii nagu raamatutegelaste psühholoogiliseks ettekujutamiseks toetub lugeja oma emotsioonidele ja kogemustele (Mossner 2017: 24–27), saab lugeja teoses kirjeldatud lõhnade, värvide, helide maailma sisseelamisel tugineda oma meeleliste mälestustele ja kogemustele.

Lõhnade väljendamise sõnavara on paljudes keeltes piiratud (Hsu 2020: 43). Eesti keele sõnavara maitse- ja lõhnasõnade kategoorias on kesisem kui näiteks inglise keeles (Toodo 2016: 56). Põhjused, miks lõhnu on keerukas nimetada, on mitmesugused. Aju ei erista lõhnu piisavalt konkreetset, et seostada neid kindla sõnaga; võimalikud on ka kognitiivsed või afektiivsed tõrked, mis tähendab, et lõhna tundmist ja selle sõnastamist võivad segada vaimsed või emotsionaalsed protsessid. Samuti võib lõhnade nimetamist takistada see, et lõhnataju ei haaku keelelise väljendusega, muutes keeruliseks õige sõna leidmise. (Olofsson jt 2013: 1246) Üks lõhnade sõnastamise raskuse põhjusi võib peituda selles, et lõhnamälu asub teises ajuosas kui verbaalne mälu: lõhnad salvestuvad episoodilises, mitte semantilises mälus (Beer 2007: 191–192). Semantilises mälus salvestatakse fakte ja üldteadmisi ning sellele on

keeleliselt lihtsam ligi pääseda kui episoodilisele mälule, kus salvestuvad isiklikud kogemused ja tunded – lõhnad salvestuvadki tajude, emotsioonide ja tunnetena.

Lõhnapoeetikat on eesti kirjandusteaduses varemgi käsitletud. Jaanus Vaiksoo (2012) on vaadelnud lõhnade kujutamist Mats Traadi romaanitsükli „Minge üles mägedele” ja Maarja Vaino (2020) on uurinud Viivi Luige lõhnapoeetikat. Vaiksoo osutab sellele, et Traat elustab lõhnade abil lugeja jaoks ajalugu, tema teoses muutub lõhn Eesti ajaloo eri perioodide sümboliks. Vaiksoo nimetab Traati üheks lõhnatundlikemaks eesti kirjanikuks ning romaanitsükli „Minge üles mägedele” oмамoodi Eesti ajalooks lõhnades. (Vaiksoo 2012: 346) Vaino leiab, et lõhnadel pole Luige loomingus pelk emotsiooni loov tähendus, vaid lõhnamotiiv kannab sõnumit, millest autor ei pruugi teadlikki olla. Lõhnad Luige loomingus on nii tunnete tal-letajad kui ka mälupiltide vallapäästjad, seepärast ongi Vaino „Seitsmendat rahu-kevadet” uurides otsinud kinnitust hüpoteesile, et lapsepõlvest pajatavas raama-tus on oluline koht lõhnadel, ja toonud selle tõendamiseks ohtralt näiteid (Vaino 2020: 853–855). Järgnevalt vaatlen, kuidas meelelised kirjeldused Pihelga poee-tikas aitavad kujutada teose maailma, elustada mälu ning vahendada kogemusi ja unistusi.

Meelte poeetika romaanis „Vaadates ööd”

Harva on lõhn mõnes romaanis esil nii läbivalt, et see on raamatu põhiteema – nagu Patrick Süskindi „Parfüümis” (1985, e k 1994), kus teose keskne teema ongi haistmismeel. Ent leidub teoseid, kus lõhn on oluline mõnes episoodis, see võib käi-vitada sündmused või olla keskkonnakirjelduste peamine motiiv. Pihelga romaani „Vaadates ööd” poeetilises ja afektiivses maailmas on meelelised detailid olulised trauma, kehataja ja põlvkondlike suhete kujutamisel. Teos jaguneb kolme ossa ning keskendub kolme naise – vanaema, ema ja tütre – elule. Kirikal (2023) osutab teoses ilmnevale põlvkonnaülese trauma dünaamikale ning sellele, kuidas trauma laadestub kehasse ja käitumismustritesse, avaldudes iseäralike meeleliste detailide kaudu, nagu kriginal lõhkevad seebimullid. Pihelga kujunditihedas stiilis ei täida aistingud üks-nes illustratiivset funktsiooni, vaid vahendavad näiteks emade ja tütarde keerukaid, sageli ängistavaid suhteid.

Teose esimene osa keskendub päevikulaadsele minajutustusele, kus 30. elu-aastates naise sisemaailma iseloomustavad üksildus, võõrandumine ja lahendamata suhted emaga. Jutustaja takerdub pidevalt minevikku, mille paine koos identiteedi ebastabiilsusega viitab traumakogemustele. Esimese osa keskne sündmus on ema ülestunnistus, et ta on lapsendatud, ning palve tütrele aidata avada seni varjatud perekonnalugu. Katse minevikku kaardistada küll ebaõnnestub, kuid narratiiv suunab lugeja sügavale perekonna varjatud traumadesse. Teose teine osa jutustab vanaema Maša elust Teise maailmasõja ajal, keskendudes vaesusele, vägivallele ja ebakindlusele. Maša kogetud kannatused, sealhulgas lapse sünnitamine ja temast lahutamine vangistuses, moodustavad trauma aluskihi, mille mõju ulatub järgmiste põlvkondadeni. Teose kolmandas osas asetub fookus Maša tütrele Leidale, kes on

esimese osa minategelase ema. Leida kasvab 1970. aastate Tallinnas kasuema juures, kes hoiab tüdruku eest tema päritolu salajas. Noore naise kasvukeskkond on emotsionaalselt jahe ja üksildane. Teoses on kujutatud Leida elu kaht järku: kolmandas osas on ta teismeline, kes alles otsib ennast, ning esimeses osas avaneb ta minategelase perspektiivist individuaalsuse minetanud emana, kes on muutunud tuimaks ema-olendiks, passiivseks mateeriaks, tardunud kuuekümnendates eluaastates naiseks, kelle olemust peegeldavad ümbritsevad asjad ja lõhnad. Lõhn ei ole siinkohal pelgalt taustaelement, vaid samal ajal kujutab mälu, suhteid ja kehalise trauma mõju üle põlvkondade.

Pihelga romaanis leidub palju meelelisi kirjeldusi – peale lõhnade iseloomustatakse helisid, puudutusi, maitseid ja pilte. Aistilisi kogemusi on kirjeldatud lihtsalt, nii et lugejal on hõlbus seostada neid oma elukogemusega. Alexa Weik von Mossneri järgi aktiveerib oskuslik kujundikeele kasutamine lugeja ajus sensomotoorse osa ja loob elava kujutluspildi tajutavast keskkonnast, mille tulemusena tekib kirjeldatud maailmast emotsionaalne kogemus – sel puhul on oluline, et teoses antakse edasi tegelase aistinguid ja tundmusi. See võimaldab lugejal ette kujutada, kuidas on selles fiktsionaalses maailmas olla. (Mossner 2017: 48) Pihelgas annab aga meelelisele kirjeldusele sageli abstraktse üldistuse, tõstes argised detailid poetilisele tasandile. See muudab aistingud tähendusrikkamaks ja avaramaks. Nii on näiteks katkendis, mis algab välise maailma kirjeldusega ja millega seotakse kujundlikkus:

Öösel liikusid pilved üle katuste, justkui suruks mingi nähtamatu jõud neid maadligi, kõdunevate lehtede poole, röske mulla embusse. Tundsin nende raskust, kui tegin enne magamaminekut akna lahti, et tube tuulutada, justkui oleks õuest veel peale jaheda värsket õhu sisse hoovanud ka nimetut nukrust ja pimedust, see salvestus kehasse, nii nagu päike ja soojus salvestuvad puudesse, aastaringidesse. Pimedus kasvab inimeste sees samamoodi. (Pihelgas 2022: 21)

Pilvede liikumist üle katuste on võimalik kujutleda pildiliselt, avatud aknast voolav jahe õhk mõjub puudutusena nahal, mulla ja lehtede mainimine toob meelde nende lõhna. Siis aga muutub see meelelisus abstraktseks, kujundlikuks: õuest hoo- vab sisse nukrust ja pimedust, mis kasvab inimese sisse samamoodi, nagu päike ja soojus salvestuvad puudesse. Ilm muutub metafooriks, mis kätkeb minategelase maailmatunnetust. Pihelgas tekitab kategoorianihke, pannes tunde (nukruse) käituma samamoodi nagu füüsilise nähtuse (õhu). Ühtpidi võib mõelda, et kuna minategelases oli nukrus juba enne olemas, tajub ta ümbritsevat keskkonda sellest lähtuvalt: välise keskkonna kirjeldus on niisiis sisetunde peegeldus. Teistpidi võib vaadelda tekstis peituvaid vastastikmõjusid. Välist keskkonda kirjeldatakse troostituna: jahe ilm, pilved liiguvad madalalt, lehed kõdunevad, pimedus. Vaatepilt kandub tegelase kehatajusse. See omakorda paneb minategelase tõlgendama ümbrust nukra ja rõhuvana. Sel puhul ei muutu kumbki teise kujundiks, vaid minategelane ja keskkond on kooskõlas.

Sama võtet on rakendanud Pihelgas ümberpööratult, andes kõigepealt üldistuse ning kirjeldades seejärel meelelisi detaile:

Aeg ise nagu katkematu pärastlõuna, pesu lehvib nõõril ja linade alt saab läbi joosta, me oleme paljajalu, rohi on õuel maha tallatud ja jääb varvaste vahele kinni, floksid lõhnavad, kusagil kaugemal on kuulda jõe pahinat ja kaks korda päevas rongivilet. (Pihelgas 2022: 12)

See „[p]ärastlõuna heledus tähistab muretut lapsepõlve, nagu see peaks olema, turvalist ajatsooni, õnnelikku aega enne seda, kelle ja mille hämarus kaasa toob” (Luuk 2023: 127). Stseen on edasi antud kolme meele vahendusel: kompimismeel (paljajalu, rohi varvaste vahel), lõhnataju (floksid), kuulumismeel (jõgi ja rongivile). Kirjelduse alguses esineb kujund *aeg nagu katkematu pärastlõuna*. Lugejale edastatakse infot kahel tasandil: antakse abstraktne üldistus ja kirjeldatakse lapsepõlve aistinguid, mis seovad üldise aja kindla isikliku mälupildiga. Keskkonna meeleliste detailide kirjeldamine ja sellega abstraktsete mõistete sidumine on Pihelga tekstis oluline poeetiline võte.

Pihelga romaanis on enamikul lõhna otsesõnu mainimistel keskkonda kirjeldav funktsioon, samal ajal kui mõni lõhnakirjeldus omandab poeetiliselt ambivalentse tähenduse, vahendades tegelase subjektiivset maailmatunnetust. Kirjeldatud lõhnade seas on palju looduse lõhnu, aga esineb ka ruumide ja inimeste omi. Lõhnad, mis ei viita otseselt mõnele allikale, seostuvad romaanis sageli mälestuste või tunnetega. Pihelga teoses omistatakse kindel lõhn tihti peale nähtustele, seisunditele ja tajudele, millel üldiselt lõhna ei ole. Sellega muudetakse tunne või meeleseisund kehaliseks, otsekui füüsiliselt tajutavaks. Ühtlasi muudavad ootamatud lõhnaseosed ja -võrdlused teose poeetiliselt avaramaks ja rikkalikumaks: lõhnad ei kirjelda enam n-ö objektiivset maailma, ei ole pelgalt üldised aistingud, vaid tegelaste mälestuste ja meeleolude osa. Samamoodi on kirjandusteadlased Indrek Ojam ja Jaak Tomberg (2016: 290–291), analüüsid Balzaci ja Zola meelelisi kirjeldusi, osutanud, et osa meelelisi detaile on tähenduslikud, ideoloogilise laenguga ning peegeldavad ühiskondlikke hierarhiad, ent teised on justkui neutraalsed. Ka Pihelga romaani kolme osa võrdluses selgub, et esimeses, minajutustuse osas on rohkem selliseid lõhnu, millel puudub otsene reaalelu allikas, ning domineerivad need, millel on tugev allegooriline tähendus (näiteks *aja lõhn*, *mõttetult kulgeva elu lõhn*), mis aitavad edasi anda minategelase maailmatunnetust ja -taju. Teises ja kolmandas osas on lõhnadel pigem keskkonda kirjeldav funktsioon ning metafoorne ja subjektiivne lõhnataju jääb tagaplaanile. Selline erinevus viitab, et lõhnade kirjeldamise abil on võimalik kujutada ja avardada minajutustaja sisemaailma, tuua esile tema mõtteid ja tundeid.

Nagu eespool osutatud (Hörberg jt 2022), jagunevad lõhnad allikapõhisteks ja abstraktseteks. Laias laastus võib Pihelga teoses mainitud lõhnad jagada samamoodi: otsesele allikale viitavad ja need, mida on keeruline konkreetse objektiga seostada ja mis esinevad viitena mõnele ebamäärasele või metafoorsele tajuomadusele. Näiteks „tuba lõhnas tärpentini ja mootoriõli järele” (Pihelgas 2022: 57) viitab konkreetsele allikale, millest lõhn pärineb, iseloomustab teose keskkonda ning kui lõhn on lugejale tuttav, haakub see tema mälestuste ja kogemustega. Samal ajal leidub Pihelga poeetikas väga abstraktseid lõhnu, näiteks *ärevuse hõng* (Pihelgas 2022: 44) ja *suremiselõhn* (Pihelgas 2022: 176). Allikapõhiste ja abstraktsete lõhnakirjelduste vaheline piir ei

ole aga alati terav, sageli on see pigem pidevus kui binaarne vastandus. Näiteks lauses „Palatites on pleegitatud linade värske lõhn, kloori ja puhtuse lõhn, see meeldib patsientidele, selles on midagi turvalist ja rahustavat, hoolitsevat, head” (Pihelgas 2022: 107) on linade ja kloori lõhnale lisatud sõnad *värske* ja *puhtus*, mis ei seostu ühegi kindla allikaga ning seetõttu tähistavad ebamäära hõngu. Ometi tekib värsele ja puhtuse lõhnale mõeldes ettekujutus, milline see on – iga lõhn selle alla ei liigitu. Nii ühinevad siinkohal kaks Kluwicku (2023) osutatud lõhna funktsiooni: tuua esile kirjandustegelaste side oma keskkonnaga ning aidata lugejal tajuda maailma tegelaste perspektiivist. Eelkirjeldatud lõhn märgib, et patsientidel oli palatis meeldiv olla, nad tajusid hoolt, see mõjus turvaliselt ja hästi – nõnda on lõhna kaudu edasi antud õhkkond, mis palatis valitses. Lõhnade poeetiline potentsiaal peitubki Pihelga romaanis mitte niivõrd kirjeldavates ja allikapõhistes viidetes, kuivõrd abstraktsetes seostes.

Lõhnasõnad

Üks viis meelelisust kirjanduses esile tuua on kasutada tajumist väljendavaid verbe: *nägema*, *kuulma*, *haistma*. Kuid meeled võivad ka kokku sulada muude tegevustiku elementidega ning aistingu saab peita hoopis teistesse viidetes.

Lõhnadele viitamist saab otsesimalt uurida, otsides tekstis esinevaid sõnu, mida on lõhnadest rääkides kasutatud. Selleks toetun Urmas Sutropi (2001, 2002) uurimustele eesti meelelõhnade kohta. Levinumate lõhnasõnade väljaselgitamiseks palus Sutrop (2001: 5) 80 katseisikul nimetada seda, „mida me tunneme ninaga”. Kõige levinumad lõhna tähistavad sõnad olid *lõhn*, *hais*, *aroom*, *lehk*, *hõng*, *parfüüm* ja *ving* (Sutrop 2002: 6), millest esimest kolme peab Sutrop (2001: 6) põhinimedeks, viimast nelja aga mitte, kuna nende nimetamise sagedus oli väike.

Pihelga romaanis esineb kõige levinuma sõna *lõhn* tüve kokku 61 korral, sõna tüve *hais* 16 korral, *lehk* kolmel korral, *hõng* ja *ving* mõlemad üks kord ning *parfüüm* vaid korra liitsõnas *parfüümpudel*. Sõna *aroom* Pihelga romaanis ei leidu. Romaani ligi 60 000 sõna kohta ei ole see suur sõnade hulk, kuid lõhna tuleb ette ka teistsugustes seostes – nagu eespool öeldud, ei ole lõhnadest rääkimiseks tarvis mainida konkreetseid lõhnasõnu, ja sageli seda ei tehtagi.

Sutrop toob esile veel juhunimetuseks mainitud 26 lõhnaga seotud sõna: „Kolm korda nimetati *vina*, kaks korda *niiskust*, *odööri*, *õhku*, *sooja*, *soojust*, *suutsu*, *tuult* ja *vinet* ning üks kord *erksust*, *karmu*, *kärsahaisu*, *kärssa*, *keltsa*, *kemikaale*, *kuiva*, *kui-vust*, *külma*, *lufti*, *maitset*, *märja*, *nohu*, *nuhet*, *siledust*, *tolmu* ja *tossu*” (Sutrop 2001: 6). Suurem osa neist haakub lõhnaga vähe või pole esmapilgul üldse sellega seotud. Kui vaadelda neidsamu sõnu ümbritsevat konteksti Pihelga romaanis, tuleb nii mõnegi puhul esile lõhnakonnotatsioon. Sõnad, mida tavapärast ei seostaks haistmisega, võivad ometi kätkeada lõhnaaistingut: sel viisil toimib näiteks sõna *niiske* – ilmselt sellepärast, et kõrge õhuniiskus parandab lõhnatundlikkust, võimaldades lõhnu paremini tajuda (Kuehn jt 2007). Kui öeldakse, et miski on niiske, tekitab see ilmselt kerge lõhnaseose. Kuigi järgnevates näidetes on rohkem viidatud niiskusele kui füüsikalisele omadusele, kaasneb sellega lõhna aimdus:

- 1) õuest imbub märkamatul moel niiskust [---]. (Lk 202)
- 2) õhu niiskus puudutab nahka ja kui sajab, pöörab ta näo piiskadele ahnelt vastu ja laseb neil voolata mööda laupa ja põski [---]. (Lk 136)
- 3) lõputu sügisudu vajus nende peale nagu taeva niiske hingeõhk. (Lk 65)
- 4) tuul oli natuke niiske ja sametine [---]. (Lk 122)
- 5) Ma ei saa sellest niiskusest lahti, tead, vahel ma kardan, kui keldriukse lahti teen ja see hallituselõhn ninna lööb, kardan, et see on lõpuks nii mürgine, et niidab jalust maha. (Lk 93)
- 6) ma olen niiske ja vetruv ja rahulik nagu sammal [---]. (Lk 103)
- 7) hingab sisse suure sõõmu niisket, repetavate lehtede järele lõhnavat kevadet. (Lk 201)

Esimeses neljas näites võib niiske õhu ja/või tuulega seostuda spetsiifiline n-ö värske õhu lõhn. Viendas lauses on niiskus ja hallituselõhn seotud – lause teises pooles muutub hallituselõhn niiskuse sünonüümiks. Kui minajutustaja võrdleb end samblaga, võib niiskuse esiletoomine samuti seostuda samblale eriomase lõhnaga. Seitsmendas näites võimendab *niiske* järgnevalt mainitud lõhna kirjeldust.

Ent toodud näited kätkevad ka teose laiemat ideed. Kirikal (2023) on esile toonud, et enda kujutlemine samblana on üks viis, kuidas minategelane proovib leida lahendusi ebamugavatele reaktsioonidele – ta kutsub esile tajusid, mis sulatavad ta kokku keskkonnaga, lõhnadega, helidega, tekstuuridega, tapeedimustriga, seintega. Ka stseenis, kus „lõputu sügisudu” (Pihelgas 2022: 65) laskub vangistuses viibivate meeste üle, ei kujutata ilma ega rõskust pelgalt keskkondlike oludena, vaid sümboolse koormana. Udust ja niiskusest saab rõhuvate ja vaevavate jõududena toimides ajastu raskuste ja sotsiaalse ängi paralleel. Stseeni, kus minategelase ema väljendab hirmu, et hallituselõhn niidab ta jalust, võib käsitleda mitte üksnes otsese meelelise kogemusena, vaid ka metafoori või isegi allegooriana. See viitab elukogemuse talumatule raskusele – sellele, et elu võib olla niivõrd ängistav ja koormav, et halvab inimese füüsiliselt. Romaani temaatiline ja afektiivne kontekst toetab tõlgendust, et meelelisuse kaudu on edasi antud eksistentsiaalset pinget, kogu romaanis valitsevat raskuse ja rõhuvuse atmosfääri. Just meelelisi elamusi tekitavad detailid – lõhnad, helid, tekstuurid – vahendavad seda psüühilist ja eksistentsiaalset koormust.

Sutropi uuringust ilmneb, et ka sõna *tolm* on seostatud sellega, „mida me tuneme ninaga”. Seda sõna on Pihelga teoses mainitud 25 korral ning tolmu motiivile ehitas oma arvustuse üles Sveta Grigorjeva: „Mõnikord tundub, et Carolina Pihelga raamatute tegelik peategelane on tolmu. [---] Pihelga tekstid [---] on ise natuke nagu tolmu: peenterav substantis, mille märkamiseks ja nautimiseks on vaja valguse ja hämaruse kokkumängu, teatud staatilist tähelepanu, kiviks muutumist-muundumist, muidu neid justkui ei olekski olemas.” (Grigorjeva 2023) Tolmuga seostuvatel kujunditel on romaanis oluline roll ja umbes viiendik neist viitab lõhnadele.

- 8) igas uues elukohas kattis neid [asju] veidi teistsugune tolmu, mõnikord tihkjas ja peen, peaaegu lõhnatu [---]. (Lk 9)
- 9) mis mind [---] paneb ahnelt hingama sisse teetolmu [---]? (Lk 135)

- 10) aga kõige enam kerkis sellest minekust ta ninna kruusatee tolmu lõhn [---]. (Lk 164)
 11) Kibe tolmu. (Lk 248)

Nendes lausetes on tolmu seotud otseselt lõhna või sissehingamisega ning *kibe* võib tähendada nii maitset kui ka lõhna. Kaheksandas ja üheksandas näites seostub tolmu lõhn mahajäetuse, üksinduse ja jõuetuse tundega. Kaheksandas lauses tähistab tolmu aja kulgu, mis on tühi, tähendusetu. Tolmu, mis katab ema asju ja on lõhnatu, laieneb emale endale ning viitab iseloomutusele ja tühjusele. Ursula Kluwick (2023: 237) on osutanud, et hingamine ja haistmine muudavad ilmseks, et elus keha ei ole kunagi maailmale suletud, vaid on sellega pidevas materiaalses suhtluses. Haistmine paljastab kehaliste piiride põhimõttelise läbilaskvuse, ja lõhna liigitamine „kehaliseks” peegeldab seda (Kluwick 2023: 238). Tolmu kirjeldamine sissehingatavana ja selle seostamine lõhnaga muudab ka tunded, mis sellega seostuvad, kehaliseks. Lõhnataju kaudu ollakse maailmaga seotud: haistmine tähendab, et hingame sisse ümbritsevat õhku ja kõike, mida see sisaldab (Kern-Stähler, Robertson 2023: 17). Poetilisel keelekasutusel on võime muuta tolmu, selle sissehingamine tähenduslikuks kujundiks: väliskeskkonna, tolmu omadused kanduvad edasi hetkedesse, tolmu ja sellega kaasnevad seosed hakkavad iseloomustama tegelase maailmataju, olekut ja suhtumist. Tolmu ei ole neutraalne ega tähendusetu, vaid sümboliseerib midagi seisma jäänud, mahajäetut või korratut ning osutab ühtlasi inimesele, kellega seoses see tekstis esineb. Seega kui kirjeldada ema asju tolmu kaudu, omandab emagi tolmu tunnused: seisma jäänud, staatiline, paigal püsiv, muutumatu.

Samuti toovad sõnad *õhk* ja *õhkuma* esile keele võime kujutada lõhnataju, nii et lõhna ei mainita. „Õhk on nii tihke, et seda hingata hästi ei saa [---]” (lk 30), „umbne õhk” (lk 82), „iga sõõm läppunud õhku tahab teda kuhugi tagasi viia” (lk 126), „Õhk oli toas siiski paks, nad pidid hingama üht ja sedasama rasket õhku” (lk 147), „igalt poolt õhkus kurbust ja läppunud raskust” (lk 95), „temast õhkus mulla ja heinte ja määrideõli ja tubaka lõhna” (lk 117). Neis näidetes on õhku ja hingamist kujutatud veelgi kehalisema tajuna. Samal ajal mõjub õhk koormavalt: ruum, kus hingatakse, on rusuv, mõjutab tegelase enesetunnet ning võtab kokku kirjeldatava olukorra raskuse. Nagu mainitud, aitab meeleline kujutamiski viis teose ruumi ette kujutada, sellesse sisse elada – Pihelgas tõmbab selle kaudu lugeja fiktsionaalsesse maailma.

Niisiis võib Pihelga romaanis lõhnaseos ilmnedes kaudselt, näiteks kui ühte fraasi on kokku pandud niiskus ja sammal; aga ka juhul, kui on mainitud läppunud, umbset, paksu õhku või kirjeldatud teetolmu sissehingamist. Lõhnaseosed tulevad esile veel paljudes teistes fraasides, mida ma siinkohal lähemalt ei analüüsi, näiteks „toiduaurusid täis söökla” (lk 145), „ahmis endasse veel ühe sõõmu unist sooja toa-õhku” (lk 159), „lõikab päeva lahti nagu aurava koogi, otse ahjust tulnu, sooja ja magusa” (lk 236), „tõstis ta endale veel ühe tüki sooja mahlast õunakooki” (lk 229), „tema õllest ja tubakast karedat hingust oli tunda” (lk 257). Järgnevalt uurin lähemalt lõhnade kujutamise võimekust anda edasi teose eri tähenduskilte.

Trauma ning ema ja tütre suhe

Pihelga romaani alguses esile toodud kodu lõhna kirjeldavas lauses on peidus paljud: poetika ja poliitika, ajalugu ja keha, trauma ja mälu ning ema ja tütre suhe. Kas ja kuidas on neid tasandeid lõhna mainimiste kaudu väljendatud?

Kohe romaani alguses leiduvad laused:

Või tegelikult peaks ütlema: see hais siin oli kodu hais, see tuttav, vastik, magusalt määnduv lehk, sest ükskõik, kuhu ka ema ei oleks kolinud või kui kauaks, lõhn tuli temaga kaasa ja võimatu oli öelda, kas see tuli kaasa asjade ja riietega või tema endaga, aga suurt vahet polnud, sest asjad olidki ema. [...] Aga see lõhn, tundub mulle, on kõigi nende hüljatud mälestuste, võidunud kurbuse ja aja lõhn, selline, mis ütleb kohe kõva häälega: vanasti. Ema muide ei olnud veel eriti vana, see polnud kusehaisune vanainimese lõhn, ta oli ju kõbus küll, polnud seitsekümmendki veel, askeldas, tegi natuke peenraid, käis pensionäridega väljasõitudel ja seenel. Ju see oli siis ikkagi asjadest kinnihoidmise lõhn, luhtunud unistuste külge klammerdumise ja määrdunud ebakindluse veider segu. Ema juures käies oli mul alati natuke hirm, et see võib külge jääda, et ma tulen tagasi koju ega saa sellest lahti. Kui selline lõhn peaks külge peaks [*sic!*] jääma, siis eluks ajaks. (Pihelgas 2022: 9–10)

Niisiis tähistatakse kohe teose alguses lõhna kujutamise kaudu ema ja tütre suhte ambivalentsust, mis kujuneb romaani keskseks teemaks. Selle keeruka ja vastuolulise suhte kaudu tuuakse esile, kuidas minevikutrauma võib põlvkonniti edasi kanduda. Eeltoodud tsitaadis on mõnel lõhnal või haisul konkreetne allikas (nt kusehais), suu-remal osal aga puudub füüsiline objekt, millele viidata – näiteks hüljatud mälestuste, võidunud kurbuse ja aja lõhn; asjadest kinnihoidmise lõhn. Hüljatud mälestused kannavad mõtet, et minevikust ei ole võimalik (emaga) rääkida, seda jagada ega mõtestada. Eмага kaasas käiv lõhn toob mälestused sellegipoolest esile. See tuletab meelde mineviku, mis püsib muutumatuna, mis tähendab, et minevikukogemustele pole võimalik ligi pääseda nii, et neile saaks uue tähenduse anda. See hoiab minategelast paigal, võimetuna elus edasi liikuma või midagi muutma. Sama tähendust kannab võidunud kurbuse ja aja lõhn – tundele on lisatud füüsiline omadus *võidunud*, mis viitab vanale, seisnule, veidi rääsunule. Kurbus on niisiis ebameeldiv tunne, mida pole hea „puudutada”. Asjadest kinni hoidmise lõhn viitab staatilisele ja muutumatuks, mis püsib ühtsena, seda ei saa tõlgendada ega uutesse seostesse seada.

Kõik need lõhnaga seotud fraasid ning asjaolu, et minajutustaja tegeleb rohkem mineviku kui olevikuga, viitab traumakogemusele. Traumaatilise mälestuse ei ole suunatud kellelegi, see on üksildane olek; traumaatilised mälestused ärritavatest sündmustest võivad naasta aistingute, käitumise kordamisena või nende kombinatsiooina (Kolk, Hart 1991: 431). Minategelane ketrab pidevalt läbi lapsepõlvemälestusi: lõhnu, värve, helisid, puudutusi, tundeid ja hetki, keskmes on lapsepõlvkodu. Ta küsib: „Millal jõudis kätte see hetk, kus hakkasin elama rohkem minevikus kui tulevikus?” (Pihelgas 2022: 18), ja sedastab: „Lapsepõlv on kong” (Pihelgas 2022: 14). Natan Kellermann (2001: 260) on toonud välja, et emotsioonid, mida esimene

põlvkond ei ole suutnud teadlikult töödelda, kanduvad edasi teisele põlvkonnale, mille tulemusena lapsed omandavad alateadlikult oma vanemate allasurutud ja läbi mõtestamata kogemused. Romaani esimene osa püsib staatilisena, minategelane ei muutu, ent teose järgmistes osades avatakse minevikku. Selline kolme põlvkonna loo tervikuks sidumine suunab tõlgendama nii esimese osa minategelase tundeid kui ka tema ema kujutamist traumaatiliste minevikusündmuste, sõja ja poliitiliste olude kaudu. Pihelgas toob need edasi kanduvad emotsioonid esile kehalisel tasandil, aistingute kaudu. Mõte, et just keha talletab sündmusi, millest on keeruline kõnelda, iseloomustab Pihelga loomingut laiemalt: tema luulet analüüsides on filosoof Rita Niineste (2021: 129) esile toonud, et „Pihelga jaoks on just [keha] see, mis mäletab endist elu ja mille kaudu hinges toimuvat analüüsida”.

Eeltoodu näitas, et Pihelgas on omistanud lõhna nähtustele, mida tavapäraselt haistmisega ei seostata. Miks ei ole öeldud pelgalt „hüljatud mälestused, kurbus ja aeg” või „ema hoidis asjadest kinni”? Lõhna lisamine aitab vahendada minategelase maailmatunnetust ning rõhutada, et tema tajub olukorda just sel viisil – meeltega, kehaliselt. Ühtlasi toob lõhnataju esile ema ja tütre lahutamatus: nad on seotud, veetnud palju aega koos, ent see suhe on emotsionaalselt kurnav, väsitav ja teeb haiget – lähedus, mis on ühtaegu eemaletõukav ja paratamatu. Keha on säilitanud mälestuse, mida sõnaliselt ei osata või pole võimalik väljendada, ent see väljendub lõhna tajumise kaudu – kehas ladestunud tähendused omastab endale lõhn.

Kui raamatu esimeses lauses kõlas sõna *lõhn* neutraalselt, siis järgnev täpsustus – *hais* – on hinnanguline, andes selgelt märku, et mainitud aisting on ebameeldiv ja eemaletõukav. Kirjeldades asjade ebameeldivat lõhna ning sedastades, et asjad olidki ema, põimib minajutustaja nad ühte: eemaletõukav pole ainult lõhn, vaid kodu ja ema ise. Ideaalis peaks kodu pakkuma rahuliku olemise ja kindlustunde ruumi, võimalust hinge tõmmata ja tunda end hästi, turvaline kodu on inimese isedusele äärmiselt oluline (Annus 2019: 426). Ent Pihelga romaanis on kodu peletav, haisev, määrdunud ja lehkav, olles samal ajal minategelase enesetaju paratamatu osa. Selle väljaütlemise asemel sedastatakse maailmataju lõhna kujundi kaudu: kirjeldatud on, et ebameeldiv on lõhn, mitte ema, tema korter, kodu ja minevik. Samal ajal on kodu loonud järjepidevuse mineviku ja oleviku vahele, minategelane suhestub koduga pidevalt, kuid mitte helgelt ja positiivselt, vaid isegi jälestamise kaudu ning lõhnade kujutamine kujundlikus võtmes aitab seda jälestust edasi anda.

Mälu

Lõhnade võime mälestusi esile tuua on tugev – lõhnad tekitavad emotsioone ning enamasti ei saa sellele vastu seista (Beer 2007: 189). Seda lõhnade võimet on Pihelgas romaanis ka kasutanud:

Tuttav tunne viib ta kaasa – vahel on see sama terav kui siis, kui ta kukkus esimest korda, peopesad kohtusid kruusaga ja ta tundis, kuidas jasmiinid päriselt lõhnavad, läägelt ja lumivalgelt. (Pihelgas 2022: 293)

Kõris soonis, rahutus tungles veres, pani teda magades asemel visklema, ärkvel olles aga viis ammuste lõhnade, paikade ja puudutuste juurde. (Pihelgas 2022: 111)

Midagi õitseb, selle pildi sees on meelõhn, võib-olla on need kummelid või perovskiad, mis maja ääres puhmas kasvasid, aga võib-olla oli hoopiski kevad ja õunapuude õitsemise aeg. (Pihelgas 2022: 192)

Nendes näidetes on lõhnade mineviku esiletoomise võime ümber pööratud: kõigepealt on kirjeldatud minevikupilti, seejärel lisatud lõhn, mis sellega seostub. Vastupidine toimub aga niisamuti: „Kapi peal kuivab raudrohi, selle lõhn on tolmu ja seisnud nagu kõik need õhtud, mil tundus, et enam ei jaksa” (Pihelgas 2022: 30). Selles lauses on lõhna väljendatud ootamatu võrdluse kaudu. Kuivava raudrohu lõhn meenutab tegelasele minevikku, kuigi jääb lahtiseks, kas nii mõjub ainult tolmu või just tolmu raudrohi. Ent tolmu mainimine möödunud seoses annab jällegi aimu olnust kui millestki väsinust ja rusuvast, millega on hakanud seostuma kindel lõhn. See näide väljendab kunagi tajutud üksindust ja kurbust, ent taas kord selle väljaütlemise asemel seotakse see aistinguga. Üksinduse sõnastamine lõhna kaudu justkui osutab, et tegelane ei lasegi oma teadvusesse seda, mille see lõhn meelde toob. Lõhn on käivitanud mälestuse, kuid lugejale antakse see info edasi võrdluse kaudu.

Samuti toimub hüpe minevikukogemusse lauses „Toomingad lõhnavad nagu üksiolek, sõgedalt” (Pihelgas 2022: 28). Jällegi ei räägita minevikust otseselt, ent viide olnule on aimatav: elus on olnud hetki, mil üksiolekut on saatnud tugev toomingate lõhn. Mõne sõnaga on edasi antud minategelase minevikukogemus, ilma et seda tarvitseks pikemalt seletada. Sellistes poeetilistes konstruktsioonides toovad lõhnad afektiivselt esile mineviku hetki, lõhnad on meelde jäänud nende ajal tekkinud tunnetena. Samal ajal oleks võimalik eeltoodud lauset tõlgendada pelgalt võrdluse tasandil: toomingate intensiivse lõhna võrdlemine tundega muudab üksinduse kogemuse äärmiselt tugevaks, toomingate lõhn on justkui sümbol. Sõna *sõge* kehtib mõlema, nii lõhna kui ka üksioleku kohta – nii nagu toomingaõite lõhn võib üksiolekki hulluks ajada. Sellisel juhul polegi vahet oluline, kas minategelane on olnud üksinda toomingate lõhna tajudes või mitte – ent eeltoodud lausele eelneb kirjeldus: „Mul oli üks päris oma koht jõe ääres, kus käisin pea iga päev istumas. Suur lame kivi toomingate kõrval.” (Pihelgas 2022: 28) See täpsustus seob toomingate lõhna minevikuga, mida tegelane iga päev endaga kaasas kannab.

Poliitika, ühiskondlikud muutused, ajalugu

Lõhna kaudu on romaanis edasi antud ka ühiskondlikud muutused, kaudselt isegi poliitilised olud, näiteks: „[---] selline oli aeg, ta haises nagu täie hooga käima läinud kompostihunnik” (Pihelgas 2022: 26). Kompostihunnik on midagi, kuhu on kuhjunud palju üleliigset, määnduvat, ent samal ajal kätkeb see võimalust muutuda millegiski uueks – selle kaudu kandub ajale samasugune tähendus. Taas pole sõnastatud

hinnangut aja kohta, ent võrdluse abil antakse ajale ometi mingi omadus. Siinkohal on aeg teistsugune kui eespool mainitud „katkematu pärastlõuna”, mis oli helge ja rõõmus. Kompostihunnikuga võrreldakse ühiskondlikke muutusi, mis leidsid aset Nõukogude Liidu lagunemise järel, ent „katkematu pärastlõuna” kuulub subjektiivsesse aega, kui sotsiaalsed olud ja isiklikud suhted ei olnud veel lapseas minategelast negatiivselt mõjutanud.

Poliitiline õhustik on kätketud ka järgmisse tsitaati: „Serjožalt oli tööpoolest tulnud kiri, seda kolmnurkset varandust hoiti kõigepealt käes nagu imet, siis nuusutati, sel oli justkui kerge püssirohu maik juures – või kujutasid nad seda kõigest ette –, pika teekonna lõhn aga igatahes [---]” (Pihelgas 2022: 173). Jutt on kirjast, mis tuli minategelase vanaema Maša vennalt, kes oli sõdurina rindel. Lõhnad annavad edasi sõjaaega ja vihjavad sellele, et kiri tuli kaugelt. Pika teekonna lõhn on igaühe jaoks erineva tähendusega. Kuigi „kerge püssirohu maik” on konkreetsem tajukirjeldus, antakse sellegi abil edasi ideed, et kiri kirjutati rindel.

Ajastu poliitilist olukorda kätkeb ka selline napp lause: „Laibad haisevad jõledalt” (Pihelgas 2022: 183). See kirjeldab sõjaaja keskkonda, milles Maša viibis. Ebameeldiva lõhna abil antakse edasi isiklikku kogemust, ent samal ajal iseloomustab see tollast aega üldiselt. Samuti kirjeldab Mašat ümbritsevat õhustikku lause: „Kunagi hiljem mõtleb Maša sellele, kuidas kõik haiglad on nii ühesugused, kõik nad on alati täis kõhivaid kummitusi, suremiselõhna ja tekkide summutatud vaikust [---]” (Pihelgas 2022: 176). Peale tollaste ühiskondlike olude kirjeldamise on neis kahes lauses peidus see, kust sai alguse trauma, mida teose tänapäevane minategelane endas kannab – sõjaaja sündmustest, rõhuvast ja ängistavast keskkonnast, mida muu hulgas on kujutatud lõhnade kaudu.

Keha

Lõhna tundmine on kehaline ja isiklik aisting, seega muudab lõhna omistamine tunde, hoiakule või hinnangule selle taju kehaliseks kogemuseks. Näiteks kirjeldusega „kõigel on allakäigu maik juures, ebaluse ja unetuse, mõttetult kulgeva elu lõhn” (Pihelgas 2022: 35) iseloomustab minategelane oma ema elu. Kui see asjaolu oleks sõnastatud otse: „ema elu on mõtetu”, oleks see arvamusaavaldus, seisukohavõtt, väide, millega on võimalik vaielda ja mille saab küsimuse alla seada. Ent lõhna kaudu väljendamine muudab mõttetuse-tunde peaaegu kehaliseks kogemuseks. Lõhn võib tähistada siinkohal õhustikku, üldist taju, ümbrust, ja kujundlik väljendus lisab sellele subjektiivsuse: ema juures mõttetult kulgeva elu lõhna tunneb minategelane – isiklikku taju on keerulisem küsimärgi alla seada kui arvamust.

Samuti on tunne otsekui kehaline kogemus fraasis, kus teismeline Leida istub vanema mehe autosse: „Auto lõhnas naha, bensiini ja võõra elu järele” (Pihelgas 2022: 276). See lause on tseugma, semantiline anomaalia: öeldist on kasutatud mitme semantilises või süntaktilises mõttes ebavõrdse lauseliikme kohta (VSL 2012). Naha ja bensiini lõhn kirjeldavad füüsilist keskkonda, võõras elu aga kirjandustegelase maailmataju ja tunnetust konkreetsetes olukorras. Selles stseenis on auto nii füüsi-

line kui ka mõtteline ruum, milles olevad objektid peegeldavad kellegi teise elu, mis mõjub võõrana. Ent ei öelda, et auto tundus tegelasele võõras, vaid ta haistab seda nii, et koos naha ja bensiini lõhnaga muudab see ka vaimse taju kehaliselt tuntuks. Fraas *võõras elu* väljendab eraldatust ja üksindust, mida tegelane tajub autosse istudes, haistmismeele kasutamine distantsti ja võõristustunde kirjeldamisel muudab need sama kaheldamatuks faktiks kui naha ja bensiini lõhna.

Kokkuvõte

Carolina Pihelga romaan „Vaadates ööd” on teos, milles lõhna mainimised ei kirjelda üksnes keskkonda, vaid ka tegelaste sisemaailma ja seisundeid, samuti suhteid ja ajastut. Ühtlasi on nende abil ühendatud minevik ja tulevik, indiviid ja keskkond ning lõhnade omistamine meeleseisunditele muudab need justkui kehaliseks kogemuseks. Lõhnataju on üks raskemini keeles väljendatavaid aistilisi kogemusi, sest lõhnade jaoks puudub kindel sõnavara, mistõttu tuleb sageli kasutada võrdlusi ja metafoore.

„Vaadates ööd” koosneb kolmest osast, mis avavad kolme naise – vanaema, ema ja tütre – lood. Põlvkondadeülese narratiivi keskmes on trauma ja keerulised ematütre suhted. Lõhnade ja muude meeleliste detailide kujutamine vahendab ideed, et trauma ladestub kehasse ja igapäevaellu, ühtlasi on sellise poeetilise võtte abil kirjeldatud emade ja tütarde suhte ambivalentset iseloomu, selle lähedust ja eemale-tõukavust.

Lõhnade mainimised Pihelga teoses jagunevad kaheks. Allikapõhised lõhnad kirjeldavad otseselt keskkonda (nt looduse või ruumide lõhnad, kloori ja linade lõhn haiglas) ning aitavad lugejal ette kujutada tegevuspaika ja atmosfääri. Ebamääraseid või poeetilisi lõhnad (nt „aja lõhn”, „mõttetult kulgeva elu lõhn”, „ärevuse hõng”) edastavad tegelaste maailmakogemust, need võivad muutuda metafooriks või allegooriaks, ent siduda ka teose temaatilised keskmed. Lõhnade mainimise abil on võimalik vahendada tegelaste mälestusi, sageli valulikke ja sõnastamatuid, mis viitavad põlvkondadeülesele traumale; samuti anda edasi ajaloolist ja poliitilist mõõdet, luua ajastulist õhustikku ja osutada trauma algallikatele. Lõhnade kujutamine poetiseerib tegelaste kogemusi ning vahendab nende sisemaailma ja tundeid. Lõhnapoeetika on Pihelga teose oluline osa, mis suhestub afekti- ja meeleuuringutega nüüdis-kirjanduses.

VEEBIVARAD

VSL = Võõrsõnade leksikon 2012. <https://arhiiv.eki.ee/dict/vsl/vsl.html>

KIRJANDUS

Annus, Epp 2019. Maakodu Eesti NSV-s. Kultuurilised kujutelmad ja argised asjad. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 425–440. <https://doi.org/10.54013/kk739a1>

- Beer, Bettina 2007.** Smell, person, space and memory. – *Experiencing New Worlds. (Person, Space and Memory in the Contemporary Pacific 1.)* Toim Jürg Wassmann, Katharina Stockhaus. New York: Berghahn Books, lk 187–200.
<https://doi.org/10.2307/j.ctv287sfh6.16>
- Classen, Constance; Howes, David; Synnott, Anthony 1994.** *Aroma: The Cultural History of Smell.* London–New York: Routledge.
- e. g. s. 2023.** Vaadates ööd läbi udu, läbi klaasi, läbi mineviku. – *Värske Rõhk*, nr 86, lk 112–115.
- Grigorjeva, Sveta 2023.** Tolmust ja naistest. – *Sirp* 6. I, lk 32.
- Hsu, Hsuan L. 2020.** *The Smell of Risk: Environmental Disparities and Olfactory Aesthetics.* New York: New York University Press.
<https://doi.org/10.18574/nyu/9781479807215.001.0001>
- Hörberg, Thomas; Larsson, Maria; Olofsson, Jonas K. 2022.** The semantic organization of the English odor vocabulary. – *Cognitive Science*, kd 46, nr 11, lk 1–31.
<https://doi.org/10.1111/cogs.13205>
- Kellermann, Natan P. F. 2001.** Transmission of Holocaust trauma – an integrative view. – *Psychiatry: Interpersonal and Biological Processes*, kd 64, nr 3, lk 256–267.
<https://doi.org/10.1521/psyc.64.3.256.18464>
- Kern-Stähler, Annette; Robertson, Elizabeth 2023.** Literature and the senses: An introduction. – *Literature and the Senses. (Oxford Twenty-first Century Approaches to Literature.)* Toim A. Kern-Stähler, E. Robertson. Oxford: Oxford University Press, lk 1–27.
<https://doi.org/10.1093/oso/9780192843777.003.0001>
- Kirikal, Merlin 2023.** Et ema kumaks. – *Keel ja Kirjandus*, nr 11, lk 1128–1131.
- Kluwick, Ursula 2023.** A sanitary sense of smell: Olfaction and bodily boundaries in Victorian writing. – *Literature and the Senses. (Oxford Twenty-first Century Approaches to Literature.)* Toim Annette Kern-Stähler, Elizabeth Robertson. Oxford: Oxford University Press, lk 236–252. <https://doi.org/10.1093/oso/9780192843777.003.0013>
- Kolk, B. A. van der; Hart, Onno van der 1991.** The intrusive past: The flexibility of memory and the engraving of trauma. – *American Imago*, kd 48, nr 4, lk 425–454.
- Kuehn, Michael; Welsch, Heiko; Zahnert, Thomas; Hummel, Thomas 2007.** Changes of pressure and humidity affect olfactory function. – *European Archives of Oto-Rhino-Laryngology*, kd 265, lk 299–302. <https://doi.org/10.1007/s00405-007-0446-2>
- Luuk, Lilli 2023.** Mälujäljed pimeduses. – *Vikerkaar*, nr 3, lk 126–129.
- Majid, Asifa; Roberts, Seàn G.; Cilissen, Ludy; Emmorey, Karen; Nicodemus, Brenda; O'Grady, Lucinda; Woll, Bencie; LeLan, Barbara; Sousa, Hilário de; Cansler, Brian L.; Shayan, Shakila; Vos, Connie de; Senft, Gunter; Enfield, N. J.; Razak, Rogayah A.; Fedden, Sebastian; Tufvesson, Sylvia; Dingemanse, Mark; Ozturk, Ozge; Brown, Penelope; Hill, Clair; Le Guen, Olivier; Hirtzel, Vincent; van Gijn, Rik; Sicoli, Mark A.; Levinson, Stephen C. 2018.** Differential coding of perception in the world's languages. – *Psychological and Cognitive Sciences*, kd 115, nr 45, lk 11369–11376.
<https://doi.org/10.1073/pnas.1720419115>
- Marling, Raili; Talviste, Eret 2022.** Võõristusest läheduseni. Kehad ja meeled Emil Tode „Raadios”. – *Keel ja Kirjandus*, nr 5, lk 387–403. <https://doi.org/10.54013/kk773a1>

- Mossner, Alexa Weik von 2017.** *Affective Ecologies: Empathy, Emotion, and Environmental Narrative*. Columbus: The Ohio State University Press.
- Niineste, Rita 2021.** Teokarp, mis mäletab endist elu. – *Vikerkaar*, nr 3, lk 126–129.
- Ojam, Indrek; Tomberg, Jaak 2016.** Stseenilise oleviku mõjujõust kirjandusliku realismi esteetikas. – *Keel ja Kirjandus*, nr 4, lk 281–298. <https://doi.org/10.54013/kk701a3>
- Olofsson, Jonas K.; Rogalski, Emily; Harrison, Theresa; Mesulam, M-Marsel; Gottfried, Jay A. 2013.** A cortical pathway to olfactory naming: Evidence from primary progressive aphasia. – *Brain*, kd 136, nr 4, lk 1245–1259. <https://doi.org/10.1093/brain/awt019>
- Pihelgas, Carolina 2022.** *Vaadates ööd*. Tartu: Kaksikhammas.
- Rindisbacher, Hans J. 1992.** *The Smell of Books: A Cultural-Historical Study of Olfactory Perception in Literature*. Ann Arbor: The University of Michigan Press. <https://doi.org/10.3998/mpub.23363>
- Salih, Rifaat Salman 2024.** The relationship between literature and the senses. – *International Journal of English Language, Education and Literature Studies (IJEEL)*, kd 3, nr 3, lk 70–76. <https://doi.org/10.22161/ijeel.3.3.13>
- Sutrop, Urmas 2001.** Lõhnad meie keeles. – *Keel ja Kirjandus*, nr 1, lk 5–12.
- Sutrop, Urmas 2002.** *The Vocabulary of Sense Perception in Estonian*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Toodo, Berit 2016.** Maitse- ja lõhnasõnade tõlkimisest inglise-eesti suunal. Magistritöö. Tallinna Ülikool, humanitaarteaduste instituut.
- Vaiksoo, Jaanus 2012.** Lõhnav Palanumäe. – *Keel ja Kirjandus*, nr 5, lk 346–359. <https://doi.org/10.54013/kk654a3>
- Vaino, Maarja 2020.** Tuttav lõhn sünnist saati. Lõhnamotiive Viivi Luige loomingus. – *Looming*, nr 6, lk 853–864.

Piret Põldver (sünd 1985), Tartu Ülikooli eesti kirjanduse õppetooli doktorant-nooremteadur (Ülikooli 16, 51003 Tartu), piret.poldver@gmail.com

The poetics of smell in Carolina Pihelgas's novel "Looking at the Night"

Keywords: poetics of smell, memory, trauma, mother–daughter relationship, corporeality, sensuousness, affective literature

This article explores the representation of the sense of smell in Carolina Pihelgas's novel "Looking at the Night" (*Vaadates ööd*, 2022). Among the senses, smell is particularly difficult to capture in language, often requiring the use of metaphors, comparisons, and figurative expressions. In Pihelgas's work, smells are not employed merely to describe the environment but also to mediate the characters' inner lives, memories, traumas, and intergenerational experiences.

The novel consists of three parts, recounting the stories of grandmother, mother, and daughter. Smells weave these narratives together, signifying both personal and

historical experiences: they evoke trauma, the ambivalence of the mother-daughter relationship, the preservation of memory, as well as broader political and social conditions. Pihelgas often attributes smells to phenomena that lacks them literally (“the smell of a life drifting meaninglessly”, “the scent of anxiety”), thereby rendering emotions corporeal and poetic. The analysis identifies two types of olfactory descriptions: source-based smells (e.g. of rooms, nature, objects), which create a realistic atmosphere and connect characters to their surroundings; and abstract or poetic smells, which convey feelings, memories, and affective experiences.

The article situates Pihelgas’s poetics within the framework of sensory studies, suggesting that smells contribute to the novel’s emotional tension and its atmosphere of gravity. The poetics of smell functions as a bridge between body, memory, and history, linking intimate, personal experience with cultural and intergenerational trauma.

Piret Põldver (b. 1985), University of Tartu, Chair of Estonian Literature, doctoral student and junior researcher (Ülikooli 16, 51003 Tartu), piret.poldver@gmail.com

Ühe kriisi kaks nägu

Koroonapandeemiaga toimetuleku metafoorne mõtestamine kriisijuhtide pilgu läbi

MAI RAET, ENE VAINIK

Kriisid ei ole enam ajutised erandid tavapärasel elukorralduses, vaid igapäevaelu alaline osa – elame püsikriisi ajastul (Vainik jt 2023). Sellises olukorras on kommunikatsioonil keskne roll: institutsioonid peavad suutma keerulistes oludes suhelda nii kodanike kui ka teiste institutsioonidega. COVID-19 pandeemia näitas ilmekalt, kuidas kiirelt muutuvates oludes on vaja teha kaalukaid otsuseid, õigustada neid avalikkusele ja samal ajal tulla toime sisemise ebakindlusega piiratud info tingimustes.

Koroonakriisi järelvaates on oluline mõista, kuidas tõlgendasid seda inimesed, kes neid ülesandeid täitsid: tervishoiujuhid ja ametnikud. Senised uuringud on laialdaselt käsitlenud COVID-19 diskursust ja selle kujundlikku keelekasutust, eriti sõjmetafoori. Uuritud on eeskätt meediadiskursust (nt Bates 2020; Charteris-Black 2021; Bylytsia jt 2022) ja poliitilist retoorikat (nt Heaney, Riboni 2023). Tervishoiu- ja kriisijuhtide vaatenurka on seevastu seni käsitletud vähe, kuigi just nemad seisid silmitsi pandeemia praktiliste ja organisatsiooniliste väljakutsetega. Nende kogemuse uurimine võimaldaks paremini mõista kriisiaegse meditsiinijuhtimise ja valmisolekuga seotud unikaalset probleemistikku (Piel jt 2023).

Just sellise vaatenurga avamiseks pakub suurepäraselt võimalust Terviseameti 2023. aastal avaldatud raport „COVID-19 pandeemia kirjeldav analüüs ja õppetunnid” (TA 2023). See on retrospektiivne kokkuvõte, mis käsitleb pandeemia kulgu Eestis ühelt poolt teaduslikust epidemioloogilisest perspektiivist ning teiselt poolt 20 eksperdi¹ (sh tervishoiujuhtide, ametnike, poliitikute, teadlaste) kogemuslike hinnangute ja tagasisivaadete kaudu. Ehkki raporti esmane eesmärk on pandeemia kulgemise ja juhtimise dokumenteerimine, pakub see ühtlasi väärtuslikku keelelist materjali, mis võimaldab uurida, kuidas kirjeldavad eksperdid kriisi kujundliku keelekasutuse abil. Siinkohal on just metafoorid üks keskseid vahendeid keeruliste ja abstraktsete nähtuste mõtestamisel (Lakoff, Johnson 2011 [1980]).

Käesolev artikkel analüüsib Terviseameti raportis esindatud kahte diskursustüüpi: teaduslikus stiilis meditsiinilist ülevaadet ja poolstruktureeritud intervjuusid ekspertidega. Toetudes kognitiivse metafooriteooria käsitlustele (Lakoff, Johnson 2011 [1980]; Kövecses 2020), on artikli eesmärk võrrelda kahe erineva diskursustüübi – teadusliku ja kogemusliku – metafoorikasutust, tuua esile nende sarnasused ja erinevused ning tõlgendada, millised tähenduslikud ja ideoloogilised jooned neid iseloomustavad. Vastuseid otsitakse järgmistele küsimustele: a) milliseid mõiste-

¹ Artiklis viidatakse ekspertidele muu hulgas ka kui *eesliinitöötajatele*. Metafoorse tähendusega *eesliinitöötaja* kasutab lähtevaldkonnana militaarterminoloogiat, tuues tsiviilkonteksti eesliini kujundi, et rõhutada kriisiaegse töö vahetut ja riskantset iseloomu.

metafoore kasutatakse Terviseameti raportis pandeemia ja kriisihalduse kirjeldamisel; b) millised erinevused ja sarnasused esinevad metafooride kasutamises kahe raportiosa – teadusliku ülevaate ja intervjuude – vahel ning c) milliseid tähenduslikke ja ideoloogilisi jooni kannavad enimkasutatavad metafoorid.

Erinevate diskursusetüüpide kõrvutamine annab ühest ja samast sündmusest ehk koroonakriisi ohjamisest nüansirikkama pildi ja võimaldab seeläbi paremini mõista, kuidas pandeemia kogemust mõtestatakse sõltuvalt suhtluskanalist, keelelisest registrist ja osalejate rollidest. Keelekasutus mitte ainult ei peegelda kõnelejate ideoloogilisi hoiakuid ja kultuuritausta (Fairclough 2010; Van Dijk 2018), vaid võib mõjutada ka avalikku kommunikatsiooni ja kujundada kollektiivset arusaama tervishoiukriisidest laiemalt. Nii saab raportist ühteaegu allikmaterjal mineviku mõtestamiseks ja tööriist tulevaste kriiside kommunikatsiooni ja juhtimise parandamiseks.

1. Taustmõisteid ja käsitlusi

1.1. Kognitiivne metafooriteooria

Kognitiivse metafooriteooria (edaspidi KMT; Lakoff, Johnson 2011 [1980]) järgi pole metafoorid pelgalt keeleline nähtus, vaid inimmeele olemuslik osa ja üks peamisi strateegiaid ümbritseva maailmaga toimetulekuks. Metafoorid aitavad kujutada, väljendada ja kogeda abstraktseid ja raskemini kirjeldatavaid nähtusi (sihtvaldkondi) konkreetsemate, igapäevasemate kogemuste (lähtevaldkondade) kaudu. KMT keskne kontseptsioon on mõistemetafoor – süstemaatiline vastavussuhe kahe sellise kogemusvaldkonna vahel (Kövecses 2020: 2).

Näiteks ajast rääkides kasutatakse ruumi analoogi. Sihtvaldkond (aeg) on abstraktne nähtus, mida pole võimalik otseselt tajuda, lähtevaldkond (ruum) aga konkreetne ja füüsiliselt kogetav, mistõttu mõistavad inimesed seda intuiitiivselt. Ann Veismann (2022: 624), kes on uurinud sõnaga *aeg* seotud mõistemetafoore, on märkinud, et eesti keeles kasutatakse sageli just kohakäändes väljendeid, näiteks *ajal*, *ajale*, *ajas*. Mõistemetafoor *ELU ON TEEKOND* aga osutab sellele, et inimesed tajuvad elusündmusi järjestikuste etappidena nagu teekonnal. Tekstis ei avaldu see mõistemetafoor sõnasõnaliselt, vaid realiseerub eri väljenditena, näiteks *elu kulges üle kivide ja kändude* või *meie teed läksid lahku*. Oluline on siinjuures see, et sama mõistemetafoori põhised metafoorsed väljendid moodustavad süstemaatilise mustri. Seejuures võib metafoorne väljend samal ajal kuuluda mitme eri mõistemetafoori alla. Anatol Stefanowitsch (2007: 69) on toonud näiteks väljendi *tema silmad täitisid vihaga*, mis peegeldab nii mõistemetafoori *ORGANID ON MAHUTID* (silmad kui anumad) kui ka *EMOTSIOONID ON VEDELIKUD*. Milline tõlgendus esile tõuseb, sõltub suuresti kontekstist, kuid ka uurija isiklikest eelistustest ja tõlgendusraamistikust.

KMT fookuses on peamiselt konventsionaalsed, keelde kinnistunud väljendid ehk nn surnud metafoorid. Sellised metafoorsed väljendid (nt *hommik on veel kaugel*) on muutunud nii tavapäraseks ja loomulikuks, et neid ei pruugitagi enam

kujundlikena tajuda. See aga ei tähenda, et nende aluseks olevad mõistemetafoorid (antud juhul AEG ON RUUM) lakkaks mõjutamast inimeste mõtteid ja tundeid (Gibbs, Wilson 2002). Nii uued kui ka keelekasutuses kinnistunud metafoorsed väljendid toetuvad enamasti olemasolevale metafoorselt liigendatud mõistesüsteemile (Lakoff 2006 [1993]: 215–217).

Koroonametafooride uurimisel on kasulik võtta arvesse ka metafooristsenaariume. See on Andreas Musolffi (2006, 2016) välja pakutud kontseptuaalne mudel, mis laiendab kognitiivse metafooriteooria raamistikku, näidates, kuidas metafoorid ei eksisteeri isoleeritult, vaid organiseeruvad mõtteliseks mininarratiiviks. Teisisõnu, üksikmetafooridest on võimalik moodustada kujundlikku „lavastust” või süžeed, kus on enamasti kindlad rollid, tegevused ja suhted. Mirt Kruusmaa (2020) on seda meditsiini valdkonnaga seotud sõjametafoore käsitledes värvikalt näitlikustanud: „Meditšiinitöötajad töötavad eesliinil, et võidelda nähtamatu vaenlasega, samal ajal kui reakodanikud istuvad haiguspuhangu tagalas, et anda oma hädavajalik panus sõjas koroonaviiruse vastu [...] nõnda saab patsiendi kehast lahinguväli, mida vaadates paneb arst-kindral kokku strateegia, kuidas salakaval haigus kotti võtta.” Kirjelduses on ohtralt sõjaga seotud üksikmetafoore, mis tervikuna moodustavad stseeni koos kõige sõjaga seonduvaga, nagu vaenlane, sõdurid ja juhid, tagala ja kodanikud, lahinguväli ning strateegia ja võitlus.

Metafoorid mõjutavad inimeste elu ja arusaamu. Otsus ühe metafoori kasuks on alati valik ja seeläbi ka loobumine teistest kujundlikest või otsestest keelekasutusvõimalustest. Muutes metafoori, võib muutuda ka see, kuidas mingit nähtust või aspekti tajutakse või sellele reageeritakse – näiteks kas vähk on võitlus või teekond (vt ka Reisfield, Wilson 2004; Semino jt 2018).

1.2. Koroonadiskursuse varasemad uuringud

Koroonametafoore on rahvusvaheliselt uuritud laialdaselt ja eri vaatenurkadest. Kuna materjali maht on väga suur, on keeruline anda täielikku ülevaadet kujundliku keelekasutuse rollist koroonateemalises diskursuses (vt Cuenca, Romano 2024: 24). Küll aga saab teha üldistusi tüüpiliste metafooride kohta, mida pandeemia kontekstis kasutati.

Kõige tähelepanuväärsemaks ja ühtlasi kõige vastuolulisemaks võib pidada sõja metafoori (nt võitlus nähtamatu vaenlase ehk koroonaviiruse vastu; eesliinitöötajad kui rindesõdurid). Pandeemia globaalse haarde tõttu oli sõjametafoor universaalselt levinud kujund eri riikides ja keeltes (vt nt Hanne 2022; Musolff 2022; Silaški, Đurović 2024). Sama metafoor on olnud kasutusel ka varasemate (tervishoiu)-kriiside, näiteks Ebola (nt Joffe, Haarrhoff 2002) ja linnugripi puhangute käsitlemisel (nt Nerlich, Halliday 2007). Sõja ja võitlusega seotud metafoorid on paljudes diskursustes nii levinud, et paistavad põhimõtteliselt vältimatud. Juba George Lakoff ja Mark Johnson (2011 [1980]: 36) on märkinud, et sõda struktureerib mitmeid tegevusi – näiteks vaidlusi –, pakkudes neile sisemist liigendust. Selle tulemusena kujundab see metafoor ka inimeste käitumis- ja mõtteviisi, kuna vastav käsitlus on juba eelintegreeritud kultuurilisse mõistesüsteemi (Lakoff, Johnson 2011 [1980]: 36–37).

Pandeemia puhkedes nähti sõjametafoore pigem positiivses võtmes, nende esmane eesmärk oli veenda kodanikke end nakatumise eest kaitsma. Rõhudes kollektiivsele vastutusele ja solidaarsusele, aitas selline retoorika mobiliseerida inimesi tegema ühiseid jõupingutusi viiruse leviku kontrolli alla saamiseks (Chapman, Miller 2020; Jaworska 2020). Ühtlasi motiveeris see proaktiivset tervisekäitumist, nagu maskide kandmine ja sotsiaalne distantseerumine (Tao jt 2023). Militaarretoorika rõhutas ka meditsiinipersonali jt nn eesliinitöötajate kangelaslikkust ehk andis neile kangelasekuvandi, mis aitas toime tulla suure töökoormuse ja stressiga (Naamati-Schneider, Gabay 2022).

Vaatamata mitmetele positiivsetele külgedele, leidis sõjametafoor ka tugevat hukkamõistu. Näiteks heideti ette, et see võimendab ühiskonnas niigi laialt levinud hirmutunnet ja suurendab polariseerumist (Olza jt 2021), kuna tulemuseks oli teatud üksikindiviidide või inimrühmade ohtlikuks ja vaenulikuks kuulutamine, nende marginaliseerimine ja tagakiusamine (vrd Sontag 2002). Peale selle nähti sõjametafooride kasutamises autoritaarsete meetmete õigustamist (Kim 2022). Seda olukorda illustreerib tabavalt Kruusmaa (2020) tähelepanek, et „sõjametafoorid, mille najal õnnestus kriisi alguses luua motiveeriv pilt rahva üksmeelest ja valitsuse jõulisest reaktsioonist, mõjuvad praegu rahva ära kurnatud psüühikale nagu piitsahoobid”.

Ehkki sõjametafoor oli kahtlemata üks tooniandvaim, leidis teisigi sagedat kasutust leidnud metafoore. Mõningaid neist soovitati kasutada nimme sõjametafoori asemel, et hoiduda sellega kaasnevatest negatiivsetest järeldustest. Näiteks pakuti pandeemia mõtestamiseks SÕJA lähtevaldkonna asemel valdkondi, nagu SPORDI-VÕISTLUS või LOODUSJÕUD (Semino 2020; Garzone 2021; Olza jt 2021). Elena Semino (2020: 54–56) arvates on TULE, eriti METSATULEKAHJU lähtevaldkond koroonapandeemia kontekstis iseäranis sobiv, kuna on vähem polariseeriv, selgitab paremini viiruse levikut ja kutsub üles koostööle. Epideemia metafoorset kujutamist loodusjõuna on laialdaselt rakendatud ka varasemate epideemiate, näiteks SARS-i (Wallis, Nerlich 2005) ja seagripi (Angeli 2012) kontekstis.

Eelkirjeldatud metafoorid peegeldavad pigem seda, kuidas ühiskond tervikuna pandeemiaolukorda mõtestas. Tervishoiu- ja kriisijuhtide metafoorikasutust on suhteliselt vähe uuritud. Senised uurimused on keskendunud peamiselt kriisi- ja haiglajuhtide isiklikule toimetulekule, ennekõike COVID-19 pandeemia varasel perioodil. Piel jt (2023) uurisid, kuidas Saksamaa intensiivraviosakondade juhid kasutasid metafoore kriisihalduse ja juhtimiskogemuste kirjeldamiseks. Uuringus keskenduti eeskätt enesekuvandi ja rollitunnetusega seotud metafooridele. Sarnase teemaasetusega oli uuring, mis analüüsis sõjametafooride kasutamist toimetulekumehhanismina Iisraeli avalike üldhaiglate COVID-19 osakonnajuhtide seas (Naamati-Schneider, Gabay 2022).

2. Materjal ja meetod

Artiklis analüüsitav keelematerjal pärineb Terviseameti tellimusel 2023. aastal valminud raportist „COVID-19 pandeemia kirjeldav analüüs ja õppetunnid” (TA 2023). Dokument koosneb kahest osast: epidemioloogilisi sündmusi kirjeldavast analüüsist, mille autor on viroloog Irja Lutsar (TA 2023: 7–94) ning mis keskendub COVID-19 pandeemia kulule, rakendatud meetmetele ja õpetlikele kogemustele. Teine osa on AS Kantar Emori (TA 2023: 95–141) koostatud pandeemia juhtimist kirjeldav kvalitatiivne analüüs, mis põhineb 20 suulisel süvaintervjuul kriisi juhtinud ja/või selle leevendamisele kaasa aidanud ekspertidega (ametnikud, poliitikud, meditsiini valdkonna juhid, teadlased). Intervjueeritavatel paluti arutleda, milliseid väljakutseid pandeemia neile esitas, mis läks nendega toimetulekul hästi ja mis halvasti. Nagu rõhutavad uuringu koostajad (TA 2023: 98), on intervjuud tagasisivaatava iseloomuga ja peegeldavad üksnes konkreetsete isikute arusaamu ja hinnanguid.

Tekstid erinevad laadilt ja ülesehituselt: esimene on ühe autori koostatud sidus kirjutis, mis esindab teaduslikku diskursusetüüpi, teine aga koosneb intervjuude transkriptsioonidest valitud lõikudest, mis peegeldavad suulist ja vähem formaalset keelekasutust ning ei moodusta terviklikku teksti. Käesolev analüüs keskendub nende diskursusetüüpide kvalitatiivsele võrdlusele. Teadusliku osa puhul lähtutakse eeldusest, et tegemist ei ole pelgalt autori isikupärase idiolektiga, vaid Terviseameti tellimusel koostatud ametliku tekstiga, mille stiil järgib teadus- ja haldusdiskursuse normatiivseid konventsioone ning mida võib seetõttu käsitleda tüüpilise teadusdiskursuse näitena. Oluline on ka asjaolu, et mõlemad diskursusetüübid esinevad samas dokumendis, mis annab hea võimaluse uurida, kuidas erinevad keelekasutusviisid peegeldavad arusaamu ühest ja samast kriisist samas kontekstis.

Käesolevas artiklis analüüsitakse üksnes intervjueeritavate transkribeeritud kõnet ning kõrvale on jäetud muud selgitavad ja laiendavad kommentaarid ja tekstiosad. Intervjuukorpuse suurus oli ligikaudu 20 000 sõnet, meditsiinilise ülevaate oma umbes 30 000 sõnet. Kuigi kvantiteedi poolest oli professor Lutsari ülevaade mahukam, võib tekste pidada kvaliteedi ehk sisu mõttes enam-vähem võrreldavaks, kuna meditsiinilises jaotises oli palju korduvaid tehnilisi osi, näiteks viiteid joonistele.

Saamaks võimalikult täielikku ülevaadet raportis esinevatest metafooridest, kasutati kvalitatiivse andmeanalüüsi tarkvaraprogrammi Quirkos, mis võimaldab tekstilisi andmeid mugavalt kodeerida ja analüüsida. Põhiliste temade ja sihtvaldkondade tuvastamiseks töötati lause haaval läbi kogu terviktekst ja märgendati mõistetafooride kandidaadid avatud koodiga, st ei lähtunud oodatavate metafooride nimekirjast, vaid märgendati kõikvõimalikud piltliku keelekasutuse esinemisjuhud; muu hulgas märgendati ka võrdlused, metonüümilised väljendid, fraseologismid jpm, ehkki nende põhjalikum analüüs ei mahtunud käesoleva käsitluse raamidesse. Metafoorikandidaatide valideerimiseks kasutati Pragglejazi rühma (2007) välja töötatud metafoorituvastuse printsiipe. Kuivõrd tekstiloomel on protsess, milles tuginetakse osalt konventsionaalsetele valmisväljenditele ja teisalt leitakse uudeid väljendusviise, siis juhtub päris tihti, et väljendus on koormatud korraga mitmetest kujunditest ja kujundifragmentidest. Sel puhul märgendati tekstikohad ühteaegu

mitme märgendiga ja tõdeti, et metafoorne aines esineb kattuvalt ja mosaiikselts. Nagu paljud teised prototüüpsed kategooriad, on metafoorgi hägusate piiridega. Metafoorsuse aste on spektraalne (Hanks 2006) ning vahel on konkreetsete piiride tõmbamisel uurija ainsaks orientiiriks intuitsioon.

Pärast esmast märgendamist vaadati märgendite komplekt üle ja vajadusel korrigeeriti silte. Kuivõrd eesmärk oli kirjeldada eeskätt tüüpilist, siis üksikjuhtumid kas ühendati sobivusel teiste tähendustelt lähedaste märgendite alla või jäeti edasisest analüüsist välja. Metafoor pääses lõppvalimisse, kui metafoorsele aluskujutlusele oli tekstit viidatud mitme erineva keelendiga, mis näitas, et tegu polnud pelgalt ühe sõna polüseemiaga, vaid aluseks oli süstemaatilisem mõttemuster.

Kuigi märgendatud materjal võimaldab teha kvantitatiivseid üldistusi, on artiklis esitatud arvulised näitajad pigem suunavad ega pretendeeri täielikule objektiivsusele, arvestades analüüsi osalist subjektiivsust ja metafooride võimalikku mitmeti- tõlgendatavust. Põhitähelepanu on selgelt esilekerkivatel, kvalitatiivselt eristuvatel sagedastel metafooridel.

3. Tulemused

Järgnevas esitatakse ainekogu üldiseloomustus ja seejärel keskendutakse mõlemas tekstiosas tuvastatud esilduvamatele mõistemetafooridele. Vaatluse alla võetakse nii nende sarnasused kui ka erinevused ning analüüsitakse näiteid.

Analüüsi käigus tuvastati kokku 2248 kujundlikku üksust (sh metafoorsed väljendid): 762 teadusraporti ja 1486 intervjuude osas. Esialgse märgendatud materjali kogumaht ületas märkimisväärselt lõppanalüüsis käsitletud näidete hulka (vt tabelit 1), kuna analüüsi võeti üksnes metafoorid neist teemavaldkondadest, mis tulid esile mõlemas tekstis ja võimaldasid seega kahe tekstitüübi võrdlevat käsitlust. Seetõttu jäid näiteks kõrvale intervjuudes esinenud emotsioonide, vastutuse, kontrolli ja teadmistega seotud metafoorid ning teadusraportis riigi sulgemisega seonduv, ehkki iseenesest on tegu sisuka ja edasist uurimist vääriava materjaliga.

Tabelis 1 on esitatud temaatiliselt esiletõusvamate mõistemetafooride jaotus teadusraportis ja intervjuudes. Iga teema all on välja toodud sellega seotud sagedasemad mõistemetafoorid. Tabelis pole üksikhaaval nimetatud metafoore, mis ei moodustanud selgelt piiritletud kontseptuaalseid rühmi (nt PANDEEMIA ON KÜLALINE, KRIIS ON MÄNG jmt).

Tabel 1. Metafooride jaotus raporti eri osades kesksete teemade kaupa (n = 614; protsendid on ümardatud täisarvuni).

Teema	Teadusraport (n = 248)	Intervjuud (n = 366)
Pandeemia	156 (100%)	180 (100%)
PANDEEMIA ON LOODUSJÕUD	36 (23%)	13 (7%)
PANDEEMIA ON SÕDA	19 (12%)	23 (13%)
PANDEEMIA ON KOOL	16 (10%)	22 (12%)
Muud metafoorid	85 (54%)	122 (68%)
Kommunikatsioon	28 (100%)	79 (100%)
KOMMUNIKATSIOON ON MAHUTI	9 (32%)	17 (22%)
INFO ON ESE	12 (43%)	14 (18%)
Muud metafoorid	7 (25%)	48 (61%)
Töö	36 (100%)	31 (100%)
TÖÖ ON KOOREM	17 (47%)	15 (48%)
TÖÖ ON VÕITLUS	9 (25%)	11 (35%)
Muud metafoorid	10 (28%)	5 (16%)
Inimesed	17 (100%)	51 (100%)
INIMESED ON TÖÖRIISTAD	0	14 (27%)
INIMESED ON MASINAOSAD	0	6 (12%)
INIMESED ON RESSURSS	13 (76%)	18 (35%)
Muud metafoorid	4 (24%)	13 (25%)
Koostöö	11 (100%)	25 (100%)
KOOSTÖÖ ON MASIN	4 (36%)	9 (36%)
KOOSTÖÖ ON ORKESTER	0	5 (20%)
KOOSTÖÖ ON VEDELIK	2 (18%)	7 (28%)
KOOSTÖÖ ON ÜHINE KOORMAVEDU	3 (27%)	2 (8%)
Muud metafoorid	2 (18%)	2 (8%)

3.1. Ainestiku üldiseloostus

Terviseameti raporti esimene osa on professor Lutsari koostatud ülevaade COVID-19 pandeemia kulust, rakendatud meetmetest ja õppetundidest Eestis. Ehkki jaotis on pealkirjastatud kui „Meditisiiniline vaade”, on see siiski laiemale auditooriumile suunatud tekst, kus mõistetavuse huvides on välditud üleliia spetsiifilist erialakeelt. Tulevalt teksti teaduskirjandusele omasest stiilist, on raportiosa kuiv, distantseeritud, objektiviseeriv sündmuste ja olukordade kirjeldus. Autor tugineb eeskätt vahendatud andmetele: mitmesugustele mõõdikutele ning nende visuaalsetele representatsioonidele (graafikutele ja diagrammidele), mitte vahetutele isiklikele kogemustele. Kujundliku kõne kasutus on ühekülgne, tuvastatud mõistemetafoorid on valdavalt konventsionaalsed ehk kinnistunud. See tähendab, et nende metafoorsust tõenäoliselt ei pruugi tajuda ei kirjutaja ega ka auditoorium; need on äratuntavad vaid kogunud pilgule metodoloogilise lähenemise korral.

Raporti teise osa moodustab AS Kantar Emori koostatud koroonapandeemia õppetunde puudutavate intervjuude kvalitatiivne analüüs (TA 2023: 95–141). Teksti subjektiivsusest ja emotsionaalsusest annab tunnistust mitmekesise kujundliku keele kasutus: peale metafooride esineb võrdlusi, hüperboole ja idiomatilisi väljendeid, ehkki nende analüüs siinsesse käsitluse ei mahu. Ühtlasi leidub tekstis arvukalt intensiivistavaid määrsõnu, nagu *väga*, *palju* ja *hästi*, mis kommunikatiivses kontekstis viitavad teksti emotsionaalsusele ja kõneleja suhtumisele (vt nt Athanasiadou 2007).

Raporti kaht osa kõrvutades pole liialdus öelda, et tegu on kontrastsete tekstidega: kirjalik vs. suuline keel, erialakeel vs. argikeel, üksikautori monoperspektiiv vs. 20 eksperdi multiperspektiiv. Vastandudes raporti esimese osa kirjaliku teadusteksti steriilsusele, võib raporti teise osa liigitada spontaanse argisuhtluse registrisse.

Arvestades raporti keskset teemat – koroonapandeemia õppetunde –, pole üllatav, et just PANDEEMIA kujunes intervjuudes domineerivaks sihtvaldkonnaks. Märksa väiksema, ent võrdsema sagedusega olid teemad, nagu kommunikatsioon, juhtimine, inimesed, töö ja koostöö.

Olgugi et raporti mõlemad osad tegelevad pandeemia õppetundidega, joonistub selgelt välja temaatilise rõhuasetuse erinevus. Võib öelda, et Lutsari raport annab *ülevaate*, kuidas nägi pandeemia välja objektiivsete statistiliste näitajate põhjal; intervjuud annavad aga *sissevaate*, missugune nägi olukord välja pandeemia keskel olnud nn eesliinitöötajate perspektiivist.

3.2. Pandeemia

Uuritud andmestikus domineerisid pandeemia ja koroonakriisiga seotud metafoorid (tabel 1), mis on kooskõlas kogu raporti rõhuasetusega. Ülevaatlikkuse huvides koondati need üheks sihtvaldkonnaks, kuna sageli kasutati neile toetuvaid metafoorseid väljendeid metonüümselt või sarnases tähenduses, eriti intervjuudes. Sõna *viirus* metonüümne kasutamine selle tagajärgede (nt haigus, pandeemia) tähistamiseks oli levinud fenomen kogu COVID-19 diskursuses (nt Pannain, Pace 2022; vt ka Raet 2024). Lisaks ilmestab see, kuidas kujundliku keelekasutuse umbmäärasus võimaldab lihtsustada keerukate teemade käsitlemist ning peegeldab argikeele loomupärast terminoloogilist ebatäpsust (vt Erelt 2007: 18–38).

Lutsari ülevaate kõige silmapaistvam pandeemiametafoor oli PANDEEMIA ON LOODUSJÕUD. Intervjuudes oli selleks PANDEEMIA ON SÕDA, mille osakaal oli laias laastus võrdne metafoori PANDEEMIA ON KOOL omaga; märkimisväärne oli ka PANDEEMIA ON SÕIT. Kuigi domineerivad lähtevaldkonnad erinesid, esinesid kõik nimetatud metafoorid mõlemas raportiosas.

3.2.1. PANDEEMIA ON LOODUSJÕUD

Loodusjõu metafoor hõlmab mitmeid alamvaldkondi, kus lähtevaldkondadena kasutatakse loodusnähtusi, nagu veemassiivid, tuli jms. Analüüsitud tekstides põhines pandeemiaga seotud loodusjõu metafoor peamiselt vee lähtevaldkonnal, eriti

lainemetafoori kaudu (1m),² kuid palju kasutati ka voolavuse kujundit; näiteks kirjeldades haigete hulka kui haiglasse voolavat veetulva (2m). Lutsari raportis moodustas sõna *laine* metafoorne kasutus märkimisväärse osa kõigist metafoorsetest väljenditest. Intervjuudes ei saavutanud ükski metafoor sama suurt osakaalu ja loodusjõu metafoor ei domineerinud ei pandeemia käsitluses ega muudes sihtvaldkondades. Seevastu esinesid mõlemas tekstiosas nii tormi (3m) kui ka tulega seotud kujundid, vahel isegi ühes lauses (4m). Eriti sisendusjõuliselt on metafoori KRIIS ON TORM kasutatud kriisiolukorra mõju äärmuslikkuse kirjeldamiseks (5i).

(1m) Siiski on personali väljaõpe pandeemiaga toimetulekuks ülioluline ning teostatav **lainete madalperioodil**,³ näiteks suvel.

(2m) Haiglad valmistusid oluliselt suuremaks haigete **vooluks**, kui see tegelikult kujunes [---]

(3m) Kui ühiskonnas oli viiruse **ringlus** suur, siis tekkisid ka haiglasisesed **puhangud**.

(4m) Suurim **puhang** tekkis Estonia kaevanduses, mis omakorda viis Ida-Virumaa haigestumise kaheks kuuks tõusu, kuna kaevanduse**koldega** olid seotud omakorda erinevad pere- ja töö**kolded**.

(5i) Reaalsuses oligi see, et kui see **kriis oli sellest majast üle käinud**, siis mingi aeg olid seal inimvared, kes käisid seal ringi koridoris. Eks see **räsis** meid kõiki [---]

Lainemetafoor on pandeemiadiskursuses laialdaselt kasutusel (Semino 2021) ja muutunud konventsionaliseerunud väljendusviisiks, mida sageli ei tajuta enam metafoorsena. Pandeemia kontekstis kujunes see omamoodi ajaarvamisühikuks (6m) ja Lutsari ülevaates on see lausa primaarne aja tähistamise viis. Intervjuudes oli lainemetafoori kasutus marginaalne, eriti võrreldes raporti esimese osaga, kuigi üksikjuhtudel seda siiski kasutati (7i).

(6m) Võrreldes **esimese lainega** olid üldised nakatumise näitajad **teise laine ajal** suuremad.

(7i) **Esimesel lainel** võis lilli ja rehasid osta.

3.2.2. PANDEEMIA ON SÕDA

Nagu teises alapeatükis käsitletud, on metafoor KRIIS ON SÕDA pandeemiadiskursuses valdav, mistõttu selle sagedane esinemine vaatlusaluses korpuses, eriti intervjuude jaotises, on ootuspärane.

Sõjametafoori mitmekesine realiseerumine erinevates väljendites ja perspektiivides võimaldab seda käsitleda metafooristsenaariumina. Ka intervjuude jaotises esines elemente, mis andsid struktuuri laiemale stseenile, millel on narratiivne kulg (8i–9i), osatäitjad ja keskne konflikt. Intervjueeritavad olidki need nn eesliini-

² Näitelausete numbri järel olev väiketäht *m* või *i* tähistab vastavalt raportiosa, kust lause pärineb: *m* on raporti esimene osa ehk meditsiiniline ülevaade; *i* tähistab raporti teist, intervjuude osa.

³ Siin ja edaspidi meie esiletõstud.

töötajatest peategelased – sõdurid, kes pandi „rämedalt tanki” (10i–11i). Sõjaolukorrale iseloomulikult loodi hierarhilisi struktuure (12i) ja ka kommunikatsioon korraldati vastavalt (13i). Nagu sõjaveteranidele antakse aumdaleid, tunnustatakse ka siin osalejaid (14i). Selgelt ilmneb sõdadele omane dünaamika, kus esialgne entusiasm (8i) asendub tülpimusega (9i).

(8i) Alguses kõik tulid kokku – pikka aega oli mingi **üks väline vaenlane, kelle vastu võideldi**.

(9i) [---] oli juba selline tühimuse, tülpimuse ja kriisiväsimuse tekkinud – algne **mobiliiseerumine** asendus kurnatuse, tühimuse ja pahameelega ministriumis suunal.

(10i) Nad [TA personal] lihtsalt **pandi rämedalt tanki**.

(11i) [---] tunnistab ka, et mõnikord olid need asjad ka teadlikud, kus me nägime [---] meil **relvad** said nagu otsa.

(12i) Kriisilukorras **käsuliinid** peavad olema selged.

(13i) No alguses oligi see, et oli eriolukord ja me olime justkui peaministri **staap**.

(14i) Siis suvel hingasime kergemalt, **tegime tänuüritusi, jagasime medaleid**, nii nagu peaminister soovis.

Lutsari jaotises oli sõjametafooride kasutus märgatavalt tagasihoidlikum. Huvipakkuv on eesliini kujundi kasutamine (15m), mis esineb meditsiinilises ülevaates korduvalt, kuid tegelike nn eesliinitöötajate intervjuudes vaid ühe korra. Kui pandeemia on sõda, siis meditsiinilises ülevaates on põhivastaseks nakatumiskordaja, mida surutakse *alla* või *maha* või mingitesse *piiridesse* (16m–17m).

(15m) Minu lugupidamine ja tänu kuulub TA epidemioloogidele ja SoM-i ametnikele, kes kogu pandeemia **eesrindel** olid [---]

(16m) Pärast **edukalt maha surutud** esimest lainet oli populatsiooni immuunsus endiselt peaaegu olematu [---]

(17m) Isegi parima stsenaariumi korral, mil riigis on kehtestatud totaalne liikumise piirang ning R on **surutud 0,8 piiresse** [---]

Kokkuvõttes leidis sõjametafoori mõlemas raportiosas, ent metafoorsete väljendite kaal ja iseloom erinesid. Kui Lutsari tekstis ilmnis sõjametafoor harvemini ja pigem pealiskaudselt, siis intervjuudes tuli esile mitmekülgsem ja detailirikam pilt.

3.2.3. PANDEEMIA ON KOOL

Pandeemia ja kriisi mõtestamine koolina annab tooni eeskätt intervjuudes, aga ei puudu ka Lutsari ülevaatest (peamiselt sõna *õppetunnid* kaudu). Koolimetafoor on kooskõlas raporti fookusega – see esineb juba pealkirjas „COVID-19 pandeemia kirjeldav analüüs ja õppetunnid”.

Nii nagu sõjametafoore saab käsitleda metafooristsenaariumina, kehtib see ka koolimetafoori puhul. Kooli ülesanne on valmistada õpilasi ette eluks ehk kriisiga

edukaks toimetulekuks (18i), mille käigus saadakse ka muid vajalikke õppetunde (19i). Teisalt peavad õpilased olema aktiivsed kooli (kriisi) antavate õppetundide omandamisel – selle eest pannakse neile hindeid (20i–21i); mõned vajavad järeleaitamistunde (22i) ning võib ka juhtuda, et kool jääbki lõpetamata (23i).

(18i) Kui sa oled mingeid **õppusi** teinud ja asju **läbi harjutanud**, annavad need ka seda enesekindlust, et kuidas kriisis käituda.

(19i) Me oleme selle praktilise **õppe läbi teinud**, me oleme näinud, kuidas ametid ja ametkonnad ja ministeeriumid üksteist on võimalikud toetama [---]

(20i) Tervikuna, kui ma kogu sellele perioodile pean andma – oma tööga tuleb ikka rahul olla – selline **tubli 4**.

(21i) See nagu oli see koht, kus me ei saanud enam päris **viit** ega **nelja plussi** anda.

(22i) Kõige rohkem puudutab see hoolekandeesutusi, kes on kõige haavatumad, valmisolek ise hakkama saada **vajab järeleaitamist**.

(23i) Et ütleme, nagu kriis on **jäänud lõpetamata**. Kui antakse **eksami lõpus diplom**, siis saame aru, et on **läbi õpilase jaoks**. Aga meie jaoks Covid kestab edasi [---]

3.2.4. Visuaalsed ja orientatsioonimetafoorid

Kuna nägemine on üks põhilisi meeli, mille abil inimesed maailma tajuvad, kirjeldatakse selle kaudu sageli metafoorselt vaimseid protsesse. Õppimine kui vaimne protsess on tihedalt seotud mõistmisega. Seda esindab metafoor **MÕISTMINE ON NÄGEMINE**, mis kujutab arusaamist ja teadmist visuaalse taju kaudu (24m–26m).

(24m) Andmete **läbipaistvus** on kriitilise tähtsusega.

(25i) Kui sa ei annagi ametnikule üldse juurdepääsu **vaadata**, mis laiemalt toimub, siis ei maksa ka oodata ametnikelt mingisuguseid uuenduslikke ettepanekuid.

(26m) Samas oli pandeemia hea sotsiaalne **luup**, mis tõi välja meie ühiskonna kitsaskohad.

Nägemise ja visuaalsusega seonduvad metafoorid olid iseloomulikud esmajoones raporti esimesele osale, kus leidis palju illustreerivat graafikat. Visuaalsel kogemusel põhineb ka metafoor **DÜNAAMIKA ON KÕVERJOON**, mis tugineb metonüümiale **VISUAAL ESINDAB ANDMEID**. Metafoorsed väljendid, nagu *nakatumiskõver*, *kõverat alla suruma*, *suremuse kõver*, *epiidkõvera kulg*, näitavad selgesti, et nähtusi kommenteeritakse visuaali vahendusel. Peale kõverate kasutati andmete visualiseerimiseks näiteks värvilisi skaalasid, millega toodi teadlikult sisse metonüümia **VÄRV ESINDAB RISKITASET**, mis tugineb valgusfoori analoogiale, ja orientatsioonimetafoorile **ROHKEM ON ÜLAL**. Ohuskaala jaotus tasemeteks rohelisest punaseni ning skaala punane ots esindas suurimat riski (27m). Metafoori **ROHKEM ON ÜLAL** kasutati laialdaselt nakatumise, haigestumise, suremuse ja vaksineerimise käsitlemisel. Kontekstist ilmnes, et see viitas nii nähtuse määrale (rohkem) kui ka selle visuaalsele esitusele ehk graafikute y-teljele, kus üles-alla dimensioon kajastas kvantitatiivseid muutusi (28m).

(27m) Ka riskimaatriksi alusel oli Eesti 2020. aastal pigem **kollasel** või **oranžil tase-mel**.

(28m) Nakatumise **tõus tipnes** Eestis 3. novembril 2021 [---], tegemist oli teise **pii-giga** kogu pandeemia jooksul [---]

Intervjuude orientatsioonimetafoorid on peamiselt seotud võimushete ja hie-rarhiatega, näiteks STAATUS ON ÜLEVAL (29i) või KONTROLL ON ÜLEVAL (30i).

(29i) Aga seal oli võetud strateegiline suund koos mõnede PR-nõustajatega, et **tõs-tame** Terviseameti profiili, juhi profiili [---]

(30i) Lõpuks küll Riigikantselei võttis **enda** juhtimise **alla** selle kriisi peajuhtimise [---]

3.3. Töö

Pandeemia ajal suurenes kriisijuhtimisega seotud ekspertide töökoormus oluliselt; töötati „megakoormusega, hommikust õhtuni” (TA 2023: 126). Lisaks langes pan-deemia puhkemine ajalisel kokku tervishoiusüsteemi juba pikalt kestnud madal-seisuga Euroopas, mida iseloomustasid süvenev majanduslik surve ja personali-puudus (Piel jt 2023, vt ka Raestik 2020). Töö raskus peegeldub ka vaatlusaluse materjali metafoorikasutuses, kus tooni andsid just negatiivse varjundiga kujundid, nagu TÖÖ ON KOOREM ja TÖÖ ON VÕITLUS.

Analüüsitud tekstides domineeris metafoor TÖÖ ON KOOREM, mille sagedus raportiosade lõikes märkimisväärselt ei erinenud (vt tabelit 1). Meditsiiniline üle-vaade keskendub objektiivsemalt süsteemsele töökoormusele (31m), seejuures on diskursusele omaselt jutt haiglatöö, perearstisüsteemi ja teiste institutsioonide töö-koormusest, ehkki mõistagi on institutsioonides töötavad inimesed need, kes töö ära teevad ja väsivad. Siinkohal on tegu metonüümiaga INSTITUTSIOON ESINDAB TÖÖTEGIJAT (sünekdohh *totum pro parte*). Sissevaate asjaosaliste subjektiivsesse perspektiivi pakub täiendusena intervjuuosa (32i). Näites toodud *rihmaks tõmba-mist* võib tõlgendada koormamotiivi hüperboolse edasiarendusena: ehkki kahetsus-väärne, on meditsiinivaldkonnas ülekoormus üldlevinud – olgu kriis või mitte. Pandeemia viis aga töötajad kurnatuse ja vaimse vastupidavuse viimasele piirile; pole siis ime, et pärast kõike seda jäid järele vaid *räsitud inimvared* (vt 5i).

(31m) Pandeemia oli kestnud üle aasta, personal oli füüsiliselt ja vaimselt **väsinud**. Kuna vaktsiinide mõju nakatumise vältimiseks polnud 100%-line ega kestnud kaua, suurenesid haiglasised nakatumised, mis **lisasid** omakorda töö**koormust** ning oli tõeline väljakutse haiglata logistikale.

(32i) Et see oligi see klassikaline, et teised enne ja siis alles mina. **Tõmban täiega rihmaks** ja siis vaatame edasi.

Koormametafoori kasutatakse raporti mõlemas osas sageli haiguse avaldumise määra kirjeldamiseks skaalal kerge vs. raske. Toimib ka võrdeline seos: mida raskem

on haigus, seda rohkem on tööd selle ravimisega ja seda kauem ravi kestab. Seega haiguste *raskus* suurendab meditsiinisüsteemi *koormust* (33m).

(33m) Valdavalt hõivasid haiglaid eakad ja/või eelnevate **raskete** kaasuvate haigustega inimesed, kes lisaks COVID-19 ravile vajasisid ravi ka nende haigusseisundite tõttu. See viitab asjaolule, et COVID-19 haiged olid teistest haigetest oluliselt **raske-mad** ning vajasisid pikemat haiglaravi.

Nüansirikkama ettekujutuse töö kontseptualiseerimisest kriisi kontekstis andsid intervjuud. *KOORMA* metafoori kõrval leidis teinegi koroonadiskursuses levinud metafoor *TÖÖ ON VÕITLUS*, kus töö oli nagu lahinguväli (34i), tervishoiutöötajad aga kangelased (35i).

Üksikute positiivsema varjundiga töömetafooridest väärivad esiletoomist *TÖÖ ON SEIKLUS* (36i) ja *TÖÖ ON SPORDIVÕISTLUS* (37i). Muu hulgas kategoriseeriti siinses analüüsis töö alla ka juhtimine kui kriisiekspertide tööülesanne. Juhtimise kontekstis hakkas silma teatri kujund *JUHTIMINE ON LAVASTAMINE* (38i).

(34i) [---] suur **töövõit** see, et me siiski saime suhteliselt väheste **kaotustega** hakkama [---]

(35i) Kutse tõsteti jälle **au sisse** ja nad said palju tunnustust selle **raske töö eest**, mis sai tehtud, ja selle **kangelaslikkuse eest**.

(36i) Neid inimesi, kes tulid lihtsalt tööle palga pärast sel perioodil – vähemalt minule tundus – oli vähe. **Põnevus** on kindlasti ka üks osa, ma olin ju **kogu aeg uutes huvitavates situatsioonides**.

(37i) Kohe, kui see **tempo läks maha** ja see **adrenaliin kadus ära**, siis ma tundsin, et mul **jaks sai otsa**.

(38i) [---] sa pead toime tulema nende inimestega, kes sul on, paigutades need inimesed **õigetesse rollidesse**.

3.3.1. Kommunikatsioon

Kommunikatsiooni tähendusrikkust kriisi kontekstis kinnitab selle korduv käsitlemine mõlemas raportiosas. Kommunikatsiooni mõtestamisel on tavapäraselt kasutusel torumetafoor (ingl *conduit* 'toru, juhe'; vt ka Reddy 1993), mida on eesti keeles nimetatud ka postipaki metafooriks. Sellel põhinevad näiteks väljendid *põhjendused jõudsid päralt* ja *raske on mõtet temani viia*. Ehkki vaadeldud materjalis torumetafoori esines, polnud see valdav. Pigem võib huvipakkuvaks pidada metafoori *KOMMUNIKATSIOON ON MAHUTI*, st piiratud ruum, mille sees saab viibida (39m) või millesse kedagi haarata (40i).

(39m) Need üleminekud tuleb aga ette planeerida, et vältida segadusi **kommunikatsioonis**, ja juhtida inimeste ootuseid.

(40i) Me ei suutnud neid „trepikoja-Koljasid” **kommunikatsiooni haarata** [---]

Kommunikatsiooni ühte olulist osa ehk informatsiooni mõtestati peamiselt olemismetafoori INFO ON ESE abil. Vaatamata info abstraktsele olemusele räägiti sellest nagu konkreetsest, manipuleeritavast esemest, mida sai näiteks *koguda, jagada, vahetada*. Detailsemalt olid eristatavad alammetafoorid INFO ON KAUP (41i) ja INFO ON LIKUV OBJEKT (42i), aga ka INFO ON HINNALINE VARA – seda eriti kriisi alguses, kui valitses kõige suurem teadmatus ning nõudlus õigeaegse ja adekvaatse teabe järele (43i). Kõik vajasid „kallihinnalist” teavet, aga „müra” tõttu ei olnud see piisavalt kvaliteetsel kujul kättesaadav.

(41i) See informatsioon, mis me **tootsime**, läks kohe meediasse [---]

(42i) [---] et siis kohalike omavalitsuste tasemel see sama info **jõuaks** inimesteni.

(43i) Esimesed kuu aega **oli seda infot väga vähe** ühelt poolt, samas see **infomüra** ja selline **infonälg** oli igal tasandil väga suur [---]

3.3.2. Inimesed

Raporti teise osa fookuses olid inimeste juhtimist puudutavad teemad. Silma hakkas dehumaniseeriv metafoor INIMESED ON ESEMED ning selle instrumentaliseerivad versioonid INIMESED ON MASINAOSAD (44i) ja INIMESED ON TÖÖRIISTAD, aga ka INIMESED ON RESSURSS (45i), mis kohati omandas eksploateerivad mõõtmed (46i).

Märkimist väärib kahe raportiosa äraspidine dünaamika elutu ja elusa kujutamisel. Kui intervjuudes inimesi objektistatakse, siis meditsiinilises ülevaates antakse elututele entiteetidele inimomaseid jooni. Esile tõusevad personifikatsioonid PANDEEMIA ON INIMENE ja VIIRUS ON INIMENE, millele tuginevates metafoorsetes väljendites kasutatakse elusolendile omaseid verbivorme (nt *näitas, tõestas, koos elama*) ja isikuomadusi (nt *leebe*) ning esineb isegi viitamist isikulise asesõnaga *tema* (47m).

(44i) Mõned inimesed tuli **välja vahetada** lihtsalt sellepärast, et organisatsiooni toksilisus oli nii suur.

(45i) Väga raske küsimus oli osakondade **varustamine personaliga**.

(46i) **Võttes seda, mida neil on anda**, ja mitte eeldades seda, **milleks nad ei ole suutelised**.

(47m) Alfaviiruse **tulek** oli küll oluline, kuid **tema** vastu spetsiifilist ennetust polnud.

Omavahelisi suhteid ilmestas ühelt poolt metafoor SUHTED ON SÕDA, mida võib tõlgendada kui PANDEEMIA ON SÕDA ülekandumist inimsuhetesse (48i–49i, 44i, 50m). Suhtumine pandeemiameetmetesse, näiteks maskikandmisse ja vaksineerimisse, jagas ühiskonna vastanduvatesse leeridesse. Pingelisele olukorrale vaatamata (44i) rõhutasid intervjuueeritavad siiski ka heade suhete olulisust, mispuhul oli levinuim metafoor EMOTSIONAALNE LÄHEDUS ON FÜÜSILINE LÄHEDUS (51i).

(48i) Kui sa ei tea inimest – ta nägu ja nime tead, aga kui ei tunne teda isiklikult –, siis sul on palju lihtsam teda **rünnata**.

(49i) Pluss veel sõpru **kaotasin**, kes olid selles **teises leeris**.

(50m) [...] edaspidi tuleks maskikandmise kohustuse rakendamisel olla ettevaatlikum, kuna see põhjustab ühiskonnas **lõhestatust**.

Koostööd puudutavatest metafooridest hakkasid silma KOOSTÖÖ ON ORKESTER ja KOOSTÖÖ ON MASIN, mis mõlemad toonitavad koostöö toimimist hästi koordineeritud süsteemina. Teistlaadi raamistiku koostöö mõtestamiseks andis metafoor KOOSTÖÖ ON VEDELIK, kus selle edukust kujutab paikaloksomine (52i) ehk hea koostöö on nagu tasane veemassiiv. Samas on see tõlgendatav ka metafoori KOOSTÖÖ ON ÜHINE KOORMAVEDU kaudu, mispuhul koormas olevad esemed endale pikapeale optimaalse paigutuse leiavad. Viimane näide illustreerib hästi, kuidas sama metafoorset väljendit saab tõlgendada erinevalt ja määravaks teguriks on autori isiklik interpretatsioon.

(51i) Meil sellest nii-öelda staabi tuumikust tekkis nii **kokkuhoidev** punt [...]

(52i) Kommunikatsiooni ja kriisijuhtimise vahel ei olnud head koostööd, see hakkas ajaga **paika loksuma**, et toimuks see koostöö.

4. Arutelu

Siinse analüüsi eesmärk oli kaardistada ja võrrelda metafoorikasutust Terviseameti koroonaraporti kahes tekstiosas: meditsiinilises ülevaates ja koroonakriisi lahendamisel osalenud juhtide ja ekspertide intervjuudes. Tulemused näitavad, et kuigi mõlema teksti fookuses on COVID-19 pandeemia, erinevad need nii stiililt kui ka metafooride sageduselt, tüüpidelt ja funktsioonidelt.

Raporti esimene osa on stiililt teaduslik, distantseeritud ja keskendub peamiselt pandeemia objektiivsetele näitajatele: statistikale, graafikutele ja tabelitele. Sellest johtuvalt on metafoorikasutus üldiselt mõõdukas ning konventsionaliseerunud (nt lainemetafoor pandeemia ajalis-ruumilise kulgemise kirjeldamisel). Intervjuude osas on vastupidiselt esil oluliselt enam emotsionaalseid ja isiklikke kujundi-võtteid.

4.1. Vaatenurgad pandeemiale

Meditiinilises ülevaates käsitleti pandeemiat kõige sagedamini loodusjõuna, eriti tõusis esile vee lähtevaldkond (nt lained, tulv). Lainemetafoor oli pandeemia ajal laialdaselt kasutusel ja omandas konventsionaliseerunud tähenduse (nt koroonaviiruse *esimene laine*, *teine laine*). Lutsari tekstis muutub lainete kirjeldus isegi aja mõõtmise viisiks. Intervjuudes esines sama kujund pigem teisejärguliselt, ent siiski kinnitades selle universaalset võimet viidata kriiside tsüklilisele iseloomule: need tulevad ja lähevad lainetena, iga laine esindab teatud etappi. Kuigi lainemetafoor võib esmapilgul tunduda loogiline ja kasulik, võib see samal ajal varjata pandeemia sotsiaalseid ja poliitilisi aspekte, eriti valitsuste vastutust (Semino 2021).

Esimesele osale vastukaaluks kujutati pandeemiat raporti intervjuude osas eelkõige metafoori PANDEEMIA ON SÕDA abil. See on ootuspärane, kuna sõjametafoorid on laialdaselt levinud juba eelnevate viirusepideemiate kontekstides (vt lähemalt Taylor, Kidgell 2021). Ka on need sageli kasutusel tervise- ja meditsiinidiskursuses (nt *võitlus* vähi vastu, organismide *kaitsevõime*). Pandeemia kontekstis on sõjametafoori raamistatud ka kui vahendit missioonitunde loomiseks, ehkki vastupidinegi on tõsi: sõjametafoor võib esile kutsuda eraldatuse ja eneseohverdamise tundeid, mis hoo- pis nõrgendavad tervishoiujuhtide toimetulekumehhanisme (Naamati-Schneider, Gabay 2022). Rolli võis mängida ka intervjuude emotsionaalsem toon, mis ehk soodustas laetud metafooride kasutust, et rõhutada olukorra tõsidust ja/või väljendada isiklikku ärevust. Intervjuuosa kujundirohke keelekasutus peegeldab pandeemia kogemuse intensiivsust ja näitab, kuidas interdistsiplinaarses käsitluses organiseeritakse kriisi sõjalise narratiivi kaudu: on konflikti osapooled, hierarhilised käsuliinid, tunnustamine (nt medalid) ja emotsionaalne kurnatus „lahingu” lõpuks.

Intervjuuosa iseloomulike kujundite hulka kuulub ka PANDEEMIA ON KOOL, mis tuleneb ilmselt raporti teemafookusest (õppetunnid) ja intervjuueeritavate kogemus- likust vaatenurgast. Kriis on selles kontekstis ühtlasi kas õpetaja või paljastaja, kes näitab nii inimeste kui ka olukordade tõelist olemust. Erinevalt sõjast, mis osutab konfliktile, toob koolimetafoor esile arengu ja õppimise. Seega kannab kooli kujund pigem positiivset, tulevikku suunatud sõnumit: praegu on küll raske periood, aga see valmistab paremini ette järgmisteks võimalikeks kriisideks.

Kriisi tõlgendamine paljastajana haakub metafooriga NÄGEMINE ON MÕISTMINE. Nägemise ja visuaalsusega seotud metafoorid olid eriti tähelepanekavad raporti esi- meses osas. Näiteks väljend *sotsiaalne luup* (näide 26m) illustreerib ilmekalt, kuidas mõistmist kujutatakse nägemise kaudu: mida selgem ja detailsem pilt, seda parem arusaamine mh sotsiaalsetest nähtustest.

4.2. Vaatenurgad tööle

Siinse analüüsi teine oluline aspekt oli töö mõtestamine. Kriisiaegne töökoormuse suurenemine kajastus metafoorides, mis tõid esile töö rasket, vahel lausa rusu- vat iseloomu (TÖÖ ON KOOREM). Samuti seondus töö sageli sõjalise raamistusega (TÖÖ ON VÕITLUS), eeskätt intervjuude osas, kus räägiti *töövõitlustest*, mis on sõja- metafoori üheks väljenduseks. Positiivsemast küljest kujundati militaarretoorika abil meditsiinipersonalist ja teistest nn eesliinitöötajatest kangelased, rõhutades nende vaprust ja eneseohverdust. See narratiiv võis pakkuda neile emotsionaalset tuge ja aidata leevendada tööga kaasnevat stressi. (Naamati-Schneider, Gabay 2022) Lisaks nähtub, et kriisiolukorras omistatakse tööle eriline tähendus: võideldakse justkui millegi suurema nimel. Töö tajumist tavapärasest tähendusrikkamana täheldati tervishoiu- ja kriisijuhtide hulgas ka mujal maailmas (nt Gadolin jt 2022; Ahlqvist jt 2023).

Kriisijuhtide töö sisulise poole pealt olid tähelepanu all peamiselt personali ja kommunikatsiooniga seotud küsimused. Kuna kriisiolukorras on kommunikatsioo- nil tavapärasest veelgi kaalukam roll, sest see mõjutab nii reageerimise tõhusust kui

ka avalikkuse usaldust ja koostööd, on selle domineerimine kogu raportis põhjendatud. Kommunikatsioonimetafooride hulgast ei kerkinud esile ühte juhtivat; tuvastati mitmeid üksikmetafoore, mis kõik pakkusid kommunikatsiooniprotsessile erineva perspektiivi. Kommunikatsioon ja informatsioon on mõlemad abstraktsed fenomenid, ent huvitav oli täheldada, et esimest mõtestati pigem suletud või piiritletud suhtlusruumina (KOMMUNIKATSIOON ON MAHUTI), teist aga pigem üksikobjektina (INFO ON ESE) või materiaalse väärtusena (INFO ON HINNALINE VARA). Viimane peegeldab eriti ilmekalt kriisi algusaja infonappust.

4.3. Vaatenurgad inimestele

Inimestega töötamine on juhi üks tähtsamaid ülesandeid. Inimesi iseloomustavad metafoorid olid suures osas instrumentaliseerivad. Inimesi kujutati näiteks esemete, masinaosade ja tööriistadena. Selline kujundikandvus võib olla praktiline, kuid sel on ka teatud dehumaniseeriv varjund. See ei tähenda, et kriisijuhid oleksid sotsioopaadid; pigem tuleb põhjuseid otsida kultuurikontekstist. Masinametafooril on lääne traditsioonis pikk ajalugu (vt lähemalt Glebkin 2013), eriti aktuaalseks muutus see pärast teadus- ja tööstusrevolutsiooni XVII–XVIII sajandil (Capra, Luisi 2014). Tänapäevased juhtimis- ja organisatsioonipraktikad on endiselt tugevalt mõjutatud just sellest mehhanistlikust filosoofiast (Capra, Luisi 2014: 59), mis seletab ka masinametafoori esinemist vaadeldavas materjalis. Samal ajal võib kriisilukorras inimeste käsitlemine objektidena aidata luua distantsi ja õigustada raskete otsuste tegemist, näiteks personali ümberpaigutamist, töökoormuse jaotamist jms.

Kahe raportiosa võrdluses oli inimese ja inimlikkusega seonduvalt huvitav täheldada teatavat diskursiivset inversiooni: kui intervjuudes inimesi objektistatakse, siis meditsiinilises ülevaates antakse viirusele ja pandeemiale inimlikke omadusi. Viimast võib põhjendada teaduskeeles levinud metafoorse mõtlemisega (vt nt Keller 2020), kus elututele protsessidele omistatakse elusorganismidele tüüpilisi jooni, et paremini kirjeldada nende käitumist ja dünaamikat. Lõpetuseks, nagu sõjametafoor näitas, tajutakse pandeemiat ja koroonaviirust vastase või vaenlasena, mistõttu on mõistetav nende mõtestamine inimesena.

Kuna käesolev uurimus põhines vaid ühel ametlikul raportil ja oli olemuselt kvalitatiivne, tuleb uuringu tulemuste tõlgendamisel arvestada piiratud üldistatavusega. Ehkki kognitiivne metafooriteooria annab veenva selgituse metafoorikasutuse paljudele aspektidele (Kövecses 2020: 19), pole see puudusteta. Üheks suurimaks kitsaskohaks peetakse metodoloogia umbmäärasust (Kövecses 2020: 17–18), st puuduvad selged, üheselt rakendatavad kriteeriumid, mis tagaksid empiirilise järjepidevuse, ehk subjektiivsusel on protsessis oluline roll. Siiski, protsessi süstemaatilisemaks ja läbipaistvamaks muutmiseks on tehtud sihipäraseid samme (vt nt Pragglejazi rühm 2007; Cameron, Maslen 2010; Steen jt 2010; Imani 2022). Teatavoid piiranguid seab ka kahe võrreldud raportiosa meediumipõhine erinevus ehk kirjalik tekst vs. suulisel kõnel põhinevad intervjuud. Siinses uuringus ei keskendunud süstemaatiliselt nende kahe meediumi eripäradele ega sellele, kuidas meedium võib mõjutada metafoorikasutust. Suulise kõne puhul on näiteks täheldatud, et kui üks kõneleja kasutab

metafoori, siis on teised kõnelejad tõenäolisemalt altimad oma kõnet kohandama ja metafoorseid väljendeid kasutama (Cameron 2008: 200). Lisaks, ehkki intervjuud olid autentsed, olid need siiski suunatud; ka puudus siinse artikli autoritel ligipääs intervjuerijate küsimustele.

5. Kokkuvõte

Artikli eesmärk oli uurida, kuidas tervishoiuühid tagasisivaatavalt kirjeldavad pandeemiat, kriisihaldust ja otsustusprotsesse metafooride abil, ning võrrelda metafoorikasutuse sarnasusi ja erinevusi kahes erinevas diskursusetüübis.

Analüüsi põhjal võib järeldada, et pandeemia kui keerukas ühiskondlik, meditsiiniline ja kommunikatiivne nähtus peegeldub eri tüüpi diskursustes erineva metafoorsuse astmega. Vaatlusaluses teaduslikus raportis domineerisid konventsionaalsed, enamjaolt loodusjõu (vesi, lained) ja orientatsioonimetafoorid (üles-alla). Kvalitatiivsed intervjuud seevastu tõid esile isiklikuma, emotsionaalsema pildi, kus olid valdavad sõja, kooli, aga ka töö kui koorma või võitluse kujundid. Intervjuude osas on sõja, kooli ja töö metafoorid märksa detailsemad ja lähiperspektiivi peegeldavad; ühtlasi tundetoonilt intensiivsemad ja seega mõjusamad.

Raporti metafoorikasutus järgib üldiselt nn koroonadiskursuse tüüpilisi mustreid, kus esinevad sageli metafoorid, mille lähtevaldkond on Loodusjõud või sõda, mida on ka varasemates uuringutes korduvalt käsitletud. Arvestades, et COVID-19 kriis oli globaalse ulatusega ja sellega seotud kogemused suures osas universaalsed, on taoline metafoorne homogeensus mõisteta. Uudsema ja värskeema suunana paistis käesolevas materjalis silma koolimetafoor, mis rõhutab õppimise ja kogemuste omandamise aspekti. Nii saabki väita, vähemalt tagantjärele, et pandeemiat tajuti küll ohuna, kuid samal ajal ka võimalusena ennast ja ühiskonda n-ö arendada.

Kokkuvõttes kinnitab käesolev uurimus, et metafoorid on keskse tähtsusega kriiside mõistmisel, sest see, kuidas probleemi mõtestatakse, võib mõjutada seda, milliseid meetmeid selle lahendamiseks rakendatakse. Erinevad kujundid annavad märku, milliseid ideoloogilisi, emotsionaalseid ja praktilisi aspekte pandeemia puhul oluliseks peetakse. Lähem analüüs aitab mõista mitte ainult seda, kuidas kriisi ajal suheldi, vaid ka seda, kuidas kriisikogemus kollektiivses teadvuses talletub ja kuidas seda tulevikus tagantjärele meenutatakse.

Uurimust on toetanud projekt „Ühiskondlikult oluliste teemade metafoorne mõtestamine ja eesti mõistemetafooride andmebaas“ (EKKD-TA23).

VEEBIVARAD

Quirkos = Quirkos 3 (2025) [tarkvara]. www.quirkos.com

KIRJANDUS

- Ahlqvist, Annika; Nurmeksela, Anu; Kvist, Tarja 2023.** The COVID-19 pandemic challenged nurse managers' daily leadership work: A qualitative study. – *Journal of Nursing Management*, artikkel 8191426. <https://doi.org/10.1155/2023/8191426>
- Angeli, Elizabeth L. 2012.** Metaphors in the rhetoric of pandemic flu: Electronic media coverage of H1N1 and swine flu. – *Journal of Technical Writing and Communication*, kd 42, nr 3, lk 203–222. <https://doi.org/10.2190/tw.42.3.b>
- Athanasiadou, Angeliki 2007.** On the subjectivity of intensifiers. – *Language Sciences*, kd 29, nr 4, lk 554–565. <https://doi.org/10.1016/j.langsci.2007.01.009>
- Bates, Benjamin R. 2020.** The (in)appropriateness of the WAR metaphor in response to SARS-CoV-2: A rapid analysis of Donald J. Trump's rhetoric. – *Frontiers in Communication*, kd 5, artikkel 50. <https://doi.org/10.3389/fcomm.2020.00050>
- Bylytsia, Ulana; Bilyk, Olha; Doichyk, Oksana; Ivanotchak, Nataliia; Pyliachyk, Nataliia 2022.** COVID-19 metaphoric blends in media discourse. – *Studies about Languages*, nr 40, lk 17–33. <https://doi.org/10.5755/j01.sal.40.1.30155>
- Cameron, Lynne 2008.** Metaphor and talk. – *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*. (Cambridge Handbooks in Psychology.) Toim Raymond W. Gibbs, Jr. New York: Cambridge University Press, lk 197–211. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511816802.013>
- Cameron, Lynne; Maslen, Robert 2010.** Identifying metaphors in discourse data. – *Metaphor Analysis: Research Practice in Applied Linguistics, Social Sciences and the Humanities*. (Studies in Applied Linguistics.) Toim L. Cameron, R. Maslen. London: Equinox, lk 97–115.
- Capra, Fritjof; Luisi, Pier Luigi 2014.** Mechanistic social thought. – *The Systems View of Life: A Unifying Vision*. Cambridge: Cambridge University Press, lk 45–60. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511895555.006>
- Chapman, Connor M.; Miller, DeMond Shondell 2020.** From metaphor to militarized response: The social implications of „We Are at War with COVID-19” – crisis, disasters, and pandemics yet to come. – *International Journal of Sociology and Social Policy*, kd 40, nr 9–10, lk 1107–1124. <https://doi.org/10.1108/ijssp-05-2020-0163>
- Charteris-Black, Jonathan 2021.** Metaphors of the pandemic: War. – J. Charteris-Black, *Metaphors of Coronavirus: Invisible Enemy or Zombie Apocalypse?* Cham: Palgrave Macmillan, lk 31–59. https://doi.org/10.1007/978-3-030-85106-4_2
- Cuenca, Maria-Josep; Romano, Manuela 2024.** Similes vs. metaphors. A case study on the conceptualisation of Covid-19 pandemic. – *Metaphor in Socio-Political Contexts (Applications of Cognitive Linguistics 54.)* Toim M. Romano. Berlin–Boston: De Gruyter Mouton, lk 23–50. <https://doi.org/10.1515/9783111001364-002>
- Erelt, Tiiu 2007.** Terminõpetus. Toim Maire Raadik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Fairclough, Norman 2010.** Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language. 2. tr. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315834368>
- Gadolin, Christian; Nilsson, Maria Skyvell; Larsman, Pernilla; Pousette, Anders; Törner, Marianne 2022.** Managing health care under heavy stress: Effects of the COVID-19 pan-

- demic on care unit managers' ability to support the nurses – A mixed-methods approach. – *Journal of Nursing Management*, kd 30, nr 8, lk 4080–4089.
<https://doi.org/10.1111/jonm.13857>
- Garzone, Giuliana Elena 2021.** Rethinking metaphors in COVID communication. – *Lingue e Linguaggi*, kd 44, lk 159–181. <https://doi.org/10.1285/i22390359v44p159>
- Gibbs, Raymond W.; Wilson, Nicole L. 2002.** Bodily action and metaphorical meaning. – *Style*, kd 36, nr 3, lk 524–540. <http://www.jstor.org/stable/10.5325/style.36.3.524>
- Glebkina, Vladimir 2013.** A socio-cultural history of the machine metaphor. – *Review of Cognitive Linguistics*, kd 11, nr 1, lk 145–162. <https://doi.org/10.1075/rcl.11.1.04gle>
- Hanks, Patrick 2006.** Metaphoricity is gradable. – *Corpus-Based Approaches to Metaphor and Metonymy*. (Trends in Linguistics: Studies and Monographs 171.) Toim Anatol Stefanowitsch, Stefan Th. Gries. Berlin–New York: Mouton de Gruyter, lk 17–35.
- Hanne, Michael 2022.** How we escape capture by the „war” metaphor for COVID-19. – *Metaphor and Symbol*, kd 37, nr 2, lk 88–100.
<https://doi.org/10.1080/10926488.2021.1935261>
- Heaney, Dermot; Riboni, Giorgia 2023.** When a liberal use of metaphor is really a conservative one: The case of Boris Johnson's televised press releases. – *Altre Modernità*, nr 29, lk 173–194. <https://doi.org/10.54103/2035-7680/20064>
- Imani, Aliakbar 2022.** Critical metaphor analysis: A systematic step-by-step guideline. – *LSP International Journal*, kd 9, nr 1, lk 1–15. <https://doi.org/10.11113/lspi.v9.17975>
- Jaworska, Sylvia 2020.** Is the war rhetoric around Covid-19 an Anglo-American thing? – *Viral Discourse* 13. IV. <https://viraldiscourse.com/2020/04/13/is-the-war-rhetoric-around-COVID-19-an-anglo-american-thing/>
- Joffe, Hélène; Haarhoff, Georgina 2002.** Representations of far-flung illnesses: The case of Ebola in Britain. – *Social Science & Medicine*, kd 54, nr 6, lk 955–969.
[https://doi.org/10.1016/s0277-9536\(01\)00068-5](https://doi.org/10.1016/s0277-9536(01)00068-5)
- Keller, Evelyn Fox 2020.** Cognitive functions of metaphor in the natural sciences. – *Interdisciplinary Science Reviews*, kd 45, nr 3, lk 249–267.
<https://doi.org/10.1080/03080188.2020.1794384>
- Kim, Jeongyeon 2022.** 코로나 시대, 전쟁 은유의 수사학 (War metaphors and COVID-19). – *문화와융합*, kd 44, nr 6, lk 903–924.
<https://doi.org/10.33645/cnc.2022.6.44.6.903>
- Kruusmaa, Mirt 2020.** Sõjametafoorid meditsiinis. Viirus kui nähtamatu vaenlane. – *Sirp* 2. V, lk 37–38. <https://www.sirp.ee/s1-artiklid/c9-sotsiaalia/sojametafoorid-meditsiinis-viirus-kui-nahtamatu-vaenlane/>
- Kövecses, Zoltán 2020.** Extended Conceptual Metaphor Theory. Cambridge–New York: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108859127>
- Lakoff, George 2006 [1993].** Conceptual metaphor: The contemporary theory of metaphor. – *Cognitive Linguistics: Basic Readings*. (Cognitive Linguistics Research 34.) Toim Dirk Geeraerts. Berlin–New York: Mouton de Gruyter, lk 185–238.
- Lakoff, George; Johnson, Mark 2011 [1980].** Metafoorid, mille järgi me elame. (Gigantum Humeris.) Tlk Ene Vainik. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Musolff, Andreas 2006.** Metaphor scenarios in public discourse. – *Metaphor and Symbol*, kd 21, nr 1, lk 23–38. https://doi.org/10.1207/s15327868ms2101_2

- Musolff, Andreas 2016.** Political Metaphor Analysis: Discourse and Scenarios. London–Oxford–New York–New Delhi–Sydney: Bloomsbury Academic.
- Musolff, Andreas 2022.** „World-beating” pandemic responses: Ironical, sarcastic, and satirical use of war and competition metaphors in the context of COVID-19 pandemic. – *Metaphor and Symbol*, kd 37, nr 2, lk 76–87.
<https://doi.org/10.1080/10926488.2021.1932505>
- Naamati-Schneider, Lior; Gabay, Gillie 2022.** Metaphors of war in effective and ineffective coping of medical directors of COVID-19 wards in public hospitals. – *Frontiers in Public Health*, kd 10, artikkel 830266. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2022.830266>
- Nerlich, Brigitte; Halliday, Christopher 2007.** Avian flu: The creation of expectations in the interplay between science and the media. – *Sociology of Health & Illness*, kd 29, nr 1, lk 46–65. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9566.2007.00517.x>
- Olza, Inés; Koller, Veronika; Ibarretxe-Antuñano, Iraide; Pérez-Sobrino, Paula; Semino, Elena 2021.** The #ReframeCovid initiative: From Twitter to society via metaphor. – *Metaphor and the Social World*, kd 11, nr 1, lk 98–120. <https://doi.org/10.1075/msw.00013.olz>
- Pannain, Rossella; Pace, Lucia di 2022.** Metonymy and the polysemy of *Covid* in Italian. – *Review of Cognitive Linguistics*, kd 20, nr 1, lk 231–257.
<https://doi.org/10.1075/rcl.00109.pan>
- Piel, Julia; Hörold, Madlen; Brandstetter, Susanne; Drewitz, Karl-Philipp; Hudey, Ilona; Schmitt, Rudolf; Apfelbacher, Christian 2023.** COVID-19 crisis management of German ICU clinicians in leadership – a metaphor analysis. – *Frontiers in Public Health*, kd 11, artikkel 1160094. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2023.1160094>
- Pragglejazi rühm 2007** = Pragglejaz Group, MIP: A method for identifying metaphorically used words in discourse. – *Metaphor and Symbol*, kd 22, nr 1, lk 1–39.
https://doi.org/10.1207/s15327868ms2201_1
- Raestik, Triin 2020.** Voodikohtade arvu haiglates saab suurendada, kuid personalinappus ja ületootamise oht kummitab kõiki haiglaid. – *Tervisegeenius* 4. XII. <https://tervise.geenius.ee/rubriik/uudis/voodikohtade-arvu-haiglates-saab-suurendada-kuid-personalinappus-ja-uletootamise-oht-kummitab-koiki-haiglaid/>
- Raet, Mai 2024.** Terminikasutuse problemaatilisusest *COVID-19* näitel. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 69 (2023). Peatoim Reili Argus. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 229–252. <http://dx.doi.org/10.3176/esa69.10>
- Reddy, Michael J. 1993.** The conduit metaphor: A case of frame conflict in our language about language. – *Metaphor and Thought*. 2. tr. Toim Andrew Ortony. Cambridge: Cambridge University Press, lk 164–201.
<https://doi.org/10.1017/cbo9781139173865.012>
- Reisfield, Gary M.; Wilson George R. 2004.** Use of metaphor in the discourse on cancer. – *Journal of Clinical Oncology*, kd 22, nr 19, lk 4024–4027.
<https://doi.org/10.1200/JCO.2004.03.136>
- Semino, Elena 2020.** „Not soldiers but fire-fighters” – Metaphors and Covid-19. – *Health Communication*, kd 36, nr 1, lk 50–58.
<https://doi.org/10.1080/10410236.2020.1844989>
- Semino, Elena 2021.** COVID-19: A forest fire rather than a wave? – *Mètode Science Studies Journal*, kd 11, lk 5. <https://doi.org/10.7203/metode.11.19336>

- Semino, Elena; Demjén, Zsófia; Demmen, Jane 2018.** An integrated approach to metaphor and framing in cognition, discourse, and practice, with an application to metaphors for cancer. – *Applied Linguistics*, kd 39, nr 5, lk 625–645.
<https://doi.org/10.1093/applin/amw028>
- Silaški, Nadežda; Đurović, Tatjana 2024.** The explanatory function of metaphor scenario in the Serbian pro-vaccine discourse. – *Russian Journal of Linguistics*, kd 28, nr 1, lk 123–143. <https://doi.org/10.22363/2687-0088-34958>
- Sontag, Susan 2002.** Haigus kui metafoor; Aids ja selle metafoorid. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Krista Kaer. Tallinn: Varrak.
- Steen, Gerard J.; Dorst, Aletta G.; Herrmann, J. Berenike; Kaal, Anna A.; Krennmayr, Tina; Pasma, Trijntje 2010.** A Method for Linguistic Metaphor Identification. (Converging Evidence in Language and Communication Research 14.) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/celcr.14>
- Stefanowitsch, Anatol 2007.** Words and their metaphors: A corpus based approach. – *Corpus-Based Approaches to Metaphor and Metonymy*. Toim A. Stefanowitsch, Stefan Th. Gries. Berlin–New York: Mouton de Gruyter, lk 63–105.
- TA 2023** = Irja Lutsar, Kantar Emor, COVID-19 pandeemia kirjeldav analüüs ja õppetunnid. Toim Mari-Anne Härma, Maris Jesse. Tallinn: Terviseamet. https://www.terviseamet.ee/sites/default/files/documents/2025-02/covid-19_pandeemia_analuus_2023.pdf
- Tao, Ran; Kim, Sang Jung; Lu, Linqi; Kang, Jiwon; McLeod, Douglas 2023.** Fighting fire or fighting war: Examining the framing effects of COVID-19 metaphors. – *Health Communication*, kd 39, nr 10, lk 2026–2040. <https://doi.org/10.1080/10410236.2023.2253398>
- Taylor, Charlotte; Kidgell, Jasmin 2021.** Flu-like pandemics and metaphor pre-Covid: A corpus investigation. – *Discourse, Context & Media*, kd 41, artikkel 100503.
<https://doi.org/10.1016/j.dcm.2021.100503>
- Vainik, Ene; Constantinescu, Mihaela-Viorica; Chłopicki, Władysław 2023.** Communication in times of permacrisis. Introduction to the special issue. – *Tertium Linguistic Journal*, kd 8, nr 1, lk 1–4.
- Van Dijk, Teun A. 2018.** Critical Discourse Analysis. – *The Handbook of Discourse Analysis*. 2. tr. (Blackwell Handbooks in Linguistics.) Toim Deborah Tannen, Heidi E. Hamilton, Deborah Schiffrin. Chichester: Wiley Blackwell, lk 466–486.
<https://doi.org/10.1002/9781118584194.ch22>
- Veismann, Ann 2022.** Möistemetafoorid sõnaga *aeg* eesti keeles. – *Keel ja Kirjandus*, nr 7, lk 617–642. <https://doi.org/10.54013/kk775a3>
- Wallis, Patrick; Nerlich, Brigitte 2005.** Disease metaphors in new epidemics: The UK media framing of the 2003 SARS epidemic. – *Social Science & Medicine*, kd 60, nr 11, lk 2629–2639. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2004.11.031>

Mai Raet (snd 1988), Tallinna Ülikooli lingvistika doktorant (Narva mnt 25, 10120 Tallinn), mairamet@tlu.ee

Ene Vainik (snd 1964), PhD, Eesti Keele Instituudi juhtivteadur (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), ene.vainik@eki.ee

Two sides of the same crisis: Metaphorical perspectives of healthcare leaders on coping with the COVID-19 crisis

Keywords: COVID-19, Cognitive Metaphor Theory, metaphors, public sector, leadership, Estonian

While many studies have examined metaphors in COVID-19 discourse, few have focused on how healthcare leaders use metaphors to reflect on the crisis from a post-pandemic perspective. This study analyzes the conceptual metaphors used in reflective discourse by Estonian healthcare leaders to better understand the challenges of medical crisis management and preparedness.

The material is drawn from the 2023 Estonian Health Board report *COVID-19 Pandemic Descriptive Analysis and Lessons Learned*, which includes a medical overview by virologist Irja Lutsar and interviews with 20 crisis-management experts conducted by Kantar Emor. Grounded in Cognitive Metaphor Theory (CMT), the study compares metaphor use in scientific and everyday discourse, treating them as two complementary perspectives on the same crisis. It explores how these metaphors offer insights into how healthcare leaders conceptualized and made sense of the COVID-19 pandemic.

The analysis shows that the medical overview maintains a neutral, statistics-oriented tone and relies on conventional metaphors, primarily framing the pandemic as a natural force, with only occasional and superficial use of war metaphors. By contrast, the interviews reveal more personal and vivid imagery, often drawing on war and school metaphors. Metaphors of struggle and burden highlight the increased workload and a sense of heroism among healthcare workers, while the virus itself is sometimes personified.

By considering these complementary perspectives together, the study advances understanding of healthcare leadership discourse and the role of metaphor in shaping post-pandemic policy reflection and communication.

Mai Raet (b. 1988), Tallinn University, doctoral student in linguistics (Narva mnt 25, 10120 Tallinn), mairalet@tlu.ee

Ene Vainik (b. 1964), PhD, Institute of the Estonian Language, Leading Research Fellow (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), ene.vainik@eki.ee

Lõkad, lõkmed ja... lõke?

IRIS METSMÄGI

Mitmuslik sõna *lõkad* märgib eesti ühiskeeles kirikuõpetaja valge kaelasideme otsi. Tänapäeval on see sageli eraldi detail, mis kinnitatakse paelte abil kaelusesse. (EKSS; ÜS) *Lõkadele* nii häälikuliselt kui ka tähenduselt lähedane, tänapäeval samuti peamiselt mitmuslikuna kasutatav sõna *lõkmed* tähendab ühiskeeles harilikult trapetsikujulisi värvilisi ribakesi vormirõiva kraenurgal, mis tähistavad väeliiki või teenistusala (EKSS; ÜS).¹

XVII–XIX sajandi leksikograafilistes allikates kumbagi sõna tänapäevases tähenduses ei leidu. Sõna *lõka* 'kirikukrae, kaelaleht (lips vaimuliku ametikuu: Bäckchen)' ilmub sõnaraamatusse esmakordselt 1925. aasta õigekeelsussõnaraamatus (EÖS 1925: 432). Siiski on sõnal selles tähenduses rahvakeelne taust, kuigi õige kitsuke: murdesõnaraamatust (EMS) leiab Mulgi murdes ja Rannus registreeritud märksõna *lõkk* : *lõka*, mille tähendused on 'lott, volt; lokuti; lõpus, kala hingamiselund; kirikuõpetaja kaelaside'. Viimase tähenduse kohta on näitelaused Hallistest ja Karksi: *õpetajal om ka lõka* [pl nom] *lõvva all, õige pikä lõka* Hls, *lõka - - rišt sehen, kate aruge* Krk. Ka Andrus Saareste „Eesti keele mõistelises sõnaraamatus” (EKMS) on *lõkad* ~ *lõkk* üles märgitud peamiselt samast piirkonnast ja samades tähendustes: *lõkad* 'kirikuõpetaja krae, lõpused' Lõuna-Eestist (EKMS 1: 855), 'lõpused' Tõs Krk (EKMS 1: 884), '(kuke) lotid' Krk (EKMS 1: 939, 2: 608), *lõkk*, pl *lõkad* Pst Krk (teatud tõugu sigade käsnataoliste lõuaaluste moodustiste kohta) (EKMS 3: 821–822). Saareste esitatud ilukirjandusnäide (EKMS 1: 855) lubab järeldada, et sõna on võinud laiemalt tuntuks saada ja kirjakeelde jõuda tänu August Kitzbergile, kes kasutas seda oma kodukoha, Karksi kihelkonna murrakus tuntud sõna näiteks näidendis „Tuulte pöörises”: *Sinule on pappi vaja, musta kuue ja valgete lõkkadega...* (Kitzberg 1906: 35). Kui aga Kitzbergi tarvitatud mitmuse komitatiivivorm *lõkkadega* eeldab veel ainsuse nominatiivivormi *lõkk* (nagu ongi murdekeeles registreeritud), siis normatiivsesse kirjakeele sõnaraamatusse sugen esiti sekundaarne ainsuse nominatiiv *lõka*. Hiljem on sõnast saanud *plurale tantum* kujul *lõkad*.

Eelnenu põhjal ilmneb, et *lõkad* tähenduses 'kirikuõpetaja valge kaelasideme otsad' on tähendustest 'lott, volt; lokuti' kujunenud rahvapärane humoorikas metafoorne väljend. Murretes leidub mõnevõrra teisigi samatüvelisi lokutit märkivaid sõnu: *lõkutid* (pl) Muh Kod, *lõkutis* : *lõkutse* Muh, *lõkuís* : *lõkuísi* ~ *lõkutsi* 'lõpus; lokuti' Kod (EMS). Nende tähendustega haakub ka Ferdinand Johann Wiedemanni

¹ EKSS-is on märksõnakuju ainsuslik *lõke*.

sõnaraamatu *lõkk* : *lõka* 'Kamm (des Hahnes)' ['kuke hari'] (Wiedemann 1973 [1893]: 539).

Sõna *lõke* : *lõkme* tähenduses 'erivärviline lapp v ribake (vormirõiva krael)' esineb siinkirjutajale teadaolevalt sõnaraamatus esmakordselt „Väikese õigekeelsussõnaraamatu” 7. trükis (VÕS 1940: 277). Nagu *lõkad*, on ka *lõkmed* suhteliselt kitsa levikuga murdesõna, olles tuntud Põhja-Viljandimaal ja paaris selle lähinaabruse kihelkonnas. Murdesõnaraamatu andmeil tähendab sõna *lõkmed* murdekeeles (JJn Pil SJn Vil; sg *lõke* Vil) 'lõpused; suunurk' (EMS), sama kinnitab EKMS: *lõkmed* 'lõpused' Vän LoVI (EKMS 1: 884), 'suunurgad' SJn (EKMS 3: 973), kuid lisab tähenduse '(kuke) lotid' Pil (EKMS 1: 939, 2: 608). Wiedemann (1973 [1893]: 539) annab sõna *lõke* : *lõkme* vasteks 'Kiemendeckel' ['lõpusekaas']. Seega on ka *lõkmete* tänapäevane tähendus metafoorne, kujunenud kraenurkade võrdlusest kala lõpuste või suunurkadega, kuid sedapuhku on metafoorne väljend arvatavasti teadliku terminiloomise saadus, mitte spontaanne rahvalooming.

Vormirõiva lõkmeid märkivad sõnad keeltes, mis võinuksid termini loomisel eeskujuks olla, metafoorile tuge ei paku, vrd saksa *Kragenlitze* (*Kragen* 'krae, kaelus', *Litze* 'pael, nöö, tress'), vene *петлица*, pl *петлицы* (tähendused 'nööpauk, aas; tress; lõke', tuletatud sõnast *петля* 'aas, silmus; nööpauk; sõlm'), soome *kauluslaatta* (*kaulus* 'krae', *laatta* 'plaat, tahvel, silt'). Kuid võib nõustuda (retsensent) Evar Saare arvamusel, et *lõkmete* kasutuselevõttu on võinud mõjutada kõlaline sarnasus vene sõnaga *лычко*, pl *лычки* '(paguni)pael'. Sõna põhitähendus on 'niin, niineriba' (tuletatud sõnast *лыко* 'niin, niineriba'), kuid Saare andmetel kasutatakse seda sõduri-keeles ka lõkmete kohta. Mainitagu veel, et sõna *lõke* : *lõkme* on kuulunud mõnda aega kirjakeele normatiivsetesse allikatesse ka tähenduses 'lõpusekaas (või täpsemalt määratlemata kala kehaosa)' (vt nt EKÕS 1918: 58; EÕS 1925: 432; VÕS 1945: 290). Termin juurutas Wiedemanni sõnaraamatu põhjal Johannes Voldemar Veski (vt A. Veski 1956: 319; Vääri 1974: 39). Kristluse sõnastiku järgi kasutatakse sõna *lõkmed* ka *lõkade* sünonüümina, kuid *lõkad* on eelistermin (ÜS).

Mõlema kõnealuse sõna päritolu on etümoloogilises kirjanduses käsitletud minimaalselt. Julius Mägiste paigutab oma etümoloogiasõnaraamatus nii sõna *lõka* 'Bäffchen der Prediger' ['jutlustaja lõkad'] kui ka *lõke* : *lõkme* 'Kiemendeckel' ['lõpusekaas'] märksõna *lõkatama* II 'ein Mal, plötzlich klappern' ['üks kord, järsku lõgisema'] alla, lisades Wiedemanni sõnaseletuse 'klappern, klappernd anschlagen' ['lõgisema, plaksuga kinni lööma']. Mägiste peab sõna *lõkatama* kahtlemisi läänemeresoome onomatopöaks. (EEW 5: 1413) Sama märksõna all on tal veel mitu samatüvelist sõna. Esiteks toob ta Wiedemannilt sõna *lõkk* : *lõka* nii tähenduses 'Klapper, Glocke (am Hals der Schweine)' ['krapp, kell (sea kaelas)'] kui ka tähenduses 'Kamm (des Hahnes)' ['(kuke) hari']. Lisaks esitab Mägiste ÖS-i põhjal sõna *lõkats* : *lõkatsi* 'klappernder Gegenstand; Schwätzer' ['lõgisev asi; latraja'] ning selle lõunaeesti tähenduse 'Klößel in der Mühle, hölzerne Viehglocke, Klopfbrett' ['veski osa; puust lehmakell, krapp; lokulaud'], samuti sõna *lõkk* : *lõku* 'Klopfbrett' ['loku-laud'] ning Mulgi sõna *lõkakene* 'junge Pflanze' ['noor taim']. Mägiste võrdleb neid soome sõnadega *lekkua* 'hänga l. rõras fritt l. lätt, svigta, gunga, hoppa ...' ['vabalt või kergelt rippuda või liikuda, nõtkuda, kiikuda, hüpata'] ning *lekuttaa* 'lätta hänga

l. hoppa, vagga af och an [---]' [rippuda või hüpata lasta, siia-sinna kiikuda [---]']. (EEW 5: 1413)

Semantiliselt tundub usutav, et *lökad* (murdes *lökk*) ja *lökmed* on samatüvelised. Nende tähendused on enam-vähem kattuvad, kuigi EMS-is ei ole registreeritud sõna *lökmed* tähendust 'lokuti' (= EKMS-i 'kuke lotid') ning sõnal *lökk* ei ole tähendust 'suunurk'. Kuigi tähenduste skaala näib esmapilgul lai, hõlmates mitmesuguseid inimese, kodulindude või kalade kehaosi ('lott, volt; lokuti; lõpus, lõpusekaas; suunurk'), iseloomustab neid kõiki kerge liikuvus, mis arvatavasti ongi nimetamismotiiviks.²

Võib nõustuda ka Mägiste oletusega, et tüvi *lökk-* on häälikuliselt motiveeritud (ehk (onomatopoeetilis-)deskriptiivne või ekspressiivne). Murretes ja osalt kirja-keeleski on hulgaliselt sarnase semantikaga, kuid varieeruva esisilbi vokaali (*õ ~ o*) ja sisekonsonandiga (*kk ~ pp ~ tt*) tüvedest moodustatud sõnu. Nende hulka kuuluvad näiteks *lokk* : *loki ~ loku ~ lokko* 'lott; lokuti' Lüg Jõh Vai Iis Har, *lokut(i)* : muutetüvi *lokuti-* ~ *lokutim(m)e-* 'linnu noka all ripnev nahalott; lõualott; rinnaalott' VNg Lüg Jõh IisR Vai JõeK Amb JmD Jn VMr Kad VJg IisK Trm Kod Lai Plt, *lõtt* : *lõti ~ lõti* 'rasvavolt; lokuti; lõpus; krae nurk' spor L Hls Nõo (pl *lõtud* Kse), *lõtus* : *lõtuse* Vig Tõs Aud Pär, *lõtuss* : *lõtus(s)õ* Har Rõu 'rasvavolt; lokuti; lõpus; kirikuõpetaja kaela-side; lõhikunurk', *loitt* : *lot(t)i ~ loiti* 'rippuv, lotendav osa (inimese rasvavolt, lõualott; lokuti; veise nahavolt; lont; paistetus, muhk' Kuu VNg Lüg Jõh eP M spor T Krl Rõu Plv, *lõpus* : *lõpuse ~ lõpukse, lõpuss* : *lõpus(s)e ~ lõpus(s)õ* 'kala hingamiselund; lokuti; kaelanäärmed; lõuad; kõrvalestad; liigendnoa, petrooleumilambi, ahju osa' VNg Põi Muh Rid Mär Var spor Pär Ris Nis Rap Juu Jür Jä Kad Sim IisK I KLõ M T V, pl *lõpuk-sed* Jäm Khk, *lõpe* : *lõppe* 'suunurk; lõpus' Saa KJn M Ran, *lõputs* : *lõputsi* 'lõpus' Kod, *lopputs* : *lopputsi* 'lokuti' Jõe (EMS).

Mägiste pakkus eesti *lökk*-tüvelistele sõnadele võrdluseks soome verbid *lekkua* tähendustes 'õõtsuda, kõikuda; hüpata, möllata, mürgeldada' ja *lekuttaa* tähendustes 'kõigutada, õõtsutada, kiigutada; laperdada, väriseda, võibiseda' (SMS), mis semantiliselt sobivad hästi sõnadega *lökad*, *lökmed*, *lökutid*, *lökuts*. Lisaks leiduvad soome murretes nende verbidega samatüvelised tuletised *lekutin*,³ hrl pl *lekuttimet* (< *lekuttaa*), ka *lekatin*; *lekotin*, pl *lekottimet* 'kuke või kana lokuti; veise rinnaalott' (Björklöf 2018: 404–405; SMS) ja *lekkonen*, pl *lekkoset* 'kuke või kana lokuti' (SMS),

² Mainitagu, et ka sõnal *lõge* : *lõgeme* 'pehme, luustumata koht imiku koljul' (ÜS), mis on moodustatud samasuguse *-e* : *-me-* sufiksiga nagu *lökmed*, kuid üksikkluusiili sisaldavast tüvest, on murretes tähendus, mis kattuvad *lõka* ja *lõkmete* murdesemantikaga: *lõgemed* (pl) Põi Muh Kse Var spor Pär Trm Plt Sjn, *logemed*, *legemed* Kuu, *lõgõmõd* Khn, *lõgõmõ*? Har (sg *lõge* spor Pär, *lõgem* Hel) 'lõpused; suu, lõuad; hambad; suunurk; pehme, luustumata koht imiku koljul; lõhenev koht' (EMS), *lõge* : *lõgeme* 'auk igemes (äratunud v. väljatõmmatud hambast)' Kse (EKMS 1: 214), 'lõhe' Hel (EKMS 2: 718), *lõgeme koht* 'ilma luuta koht imiku, vastündinud lapse pealaes, fontanell' Kse KJn Hel, *lõgemed* 'lõuad' Urv (EKMS 3: 66), *lõgemed* 'suunurgad' Kse Khn, (?) 'lõuad' Vig (EKMS 3: 973). Wiedemannil esineb sõna *lõge* : *lõgeme*, *lõgeme*-koht ainult praeguse kirjakeelega samas tähenduses 'Fontanelle (am Vorderkopf der Kinder)' ['lõge (lapse otsmikul)'] (Wiedemann 1973 [1893]: 536). Ilmselt on *lõgemed* ja *lökmed* murretes teineteist kuigivõrd mõjutanud, kuid küsimus, kas need sõnad on etümoloogiliselt seotud või algselt eri päritoluga, jääb käesoleva kirjutise raamidest välja. Mägiste käsitleb sõna *lõge* : *lõgeme* 'luustumata koht imiku koljul' omaette (EEW 5: 1403).

³ See sõna on laenatud Jõelähtme ja Kuusalu rannikumurdesse: *lekut* : *lekuti* Jõe, pl *legutimmed* Kuu 'lokuti' (Björklöf 2018: 404–405; EMS).

mille semantika kattub kõnealuste eesti sõnade mõne tähendusega, kusjuures keeleajalooliselt on *lekutin* eesti sõnaga *lökuti* ka morfoloogiliselt identne.

Nimetatud soome sõnadel on laiemgi läänemeresoome taust. Soome etümoloogiasõnaraamatust (SSA) leiab verbi *lekkua* (ka tähenduses 'välkuda, helkida') märksõna *lekko* 'leek, löke; palavus, päikesepaiste' alt. Samatüveliste soome sõnadena esitatakse seal veel *lekka* 'põletus, lõom', *lekottaa* 'kuumalt paista (päike)' ja *lekotella* 'päikesepaistel magada'. Läänemeresoome vastetena on sama märksõna all isuri *lek-koi* 'leek, löke', *lekkä* 'leegitseda', karjala *lekkuo* 'õõtsuda, kõikuda; loksuda; liikuda' ja *lekahtoa* 'liigutada, paigast liikuda', lüüdi *lekahtada* 'liigutada', vadja (Kukkuzi) *lekko* 'leek' ja *lekotab* 'leegitseb' ning eesti *lõkatada* 'lõkkele lüüa', *löke* 'leek, lõom, tuli' ja *lõkata* 'suure leegiga põleda'. (SSA 2: 61)

SSA-s esitatud läänemeresoome sõnapere jaguneb semantiliselt laias laastus kaheks: üks tähendusrühm märgib (kerget, edasi-tagasi) liikumist üldiselt, teine aga spetsiifilisemalt tule liikumist ning süनेsteetiliselt sellega kaasnevat kuumuse tunnet (vt ka Kulonen 2010: 195). Mõlemad tähendusrühmad on esindatud ka eesti keeles. Sõnad *lõkad*, *lõkmed*, *lõkutid* jne seostuvad esimese, liikumist üldisemalt väljendava tähendusrühmaga, kuhu võiks eespool nimetatud vastava semantikaga läänemeresoome sõnadele lisada veel lüüdi verbi *lekkuda* 'kõikuda, liigutada, väriseda; ringi hulkuda' (Kujola 1944: 198). Teise, tule liikumist ja kuumuse tunnet väljendava tähendusrühmaga seostuvad aga *löke*, *lõkkama* ja *lõkatama* 'lõkkele lööma'. Samasse häälikuliselt motiveeritud sõnaperre võivad kuuluda kolmanda, otseselt onomatoopoeetilise tähendusrühma esindajatena ka *lõkatama* 'järsku lühikest (metallet) heli kuuldavale laskma', *lõkats* 'lõgisev asi; lobiseja', nagu Mägiste on arvanud, ja vahest isegi *lõksuma*, kuid selle küsimuse põhjalikum käsitus jäägu käesolevast kirjutisest kõrvale.

Häälikuliselt eeldab eesti *lõkk*-tüveliste sõnade etümoloogiline kõrvutus läänemeresoome keelte põhjarühma *lekk*-tüveliste sõnadega⁴ tüve esisilbis vokaalivastavust *ɛ* (eesti ortograafias *õ*) – *e*. Läänemeresoome keelte ajaloolises fonoloogias valitseb praegu seisukoht, et hilises läänemeresoome algkeeles oli *ɛ*-häälik olemas. Selle kujunemist esisilbis seostatakse vajadusega sobitada balti ja germaani laentüvesid, aga ka labiaalvokaale *o* ja *u* sisaldavate sufiksiga moodustatud tuletisi läänemeresoome vokaalharmonia reeglitega. Läänemeresoome keelte põhjarühmas *ɛ* hiljem taandus, toimus häälikumuutus *ɛ* > *e*. (Vt nt Kallio 2014: 160–161; Häkkinen 2019; Junttila 2019; Pystynen 2019; Prillop 2020: 103.) Siit võib järeldada, et etümoloogilise kokkukuuluvuse korral läänemeresoome keelte põhjarühma *lekk*-tüvega pärineb *ɛ*-häälik eesti *lõkk*-tüves läänemeresoome algkeelest, ning kuna teadaolevalt ei ole see laentüvi, siis võiks arvata, et *ɛ* teke esisilbis on seotud järgsilbi labiaalvokaalidega. Kujunemiskäigu üksikasjad jäävad praeguste teadmiste ja olemasolevate keeleandmete põhjal paraku ebaselgeks ja vajaksid põhjalikumat uurimist.

Ulla-Maija Kuloneni (2010: 195) järgi võib soome *lekkua* jt samatüveliste läänemeresoome sõnade aluseks (eesti sõnadest nimetab ta *lõkatada* 'põlema lahvatada')

⁴ Kukkuzi vadja ei ole läänemeresoome lõunarühma esindajana häälikuliselt representatiivne.

olla fonesteeim *leki*-,⁵ soome *lekkua* on *u*-sufiksiline kontinuatiiv.⁶ Kas esisilbi *e* võis tekkida näiteks selles *u*-sufiksiga moodustatud verbis? Kuid verb on levinud ainult läänemeresoome keelte põhjarühmas, mistõttu ei ole kindel, et see võiks pärineda juba läänemeresoome algkeelest. Ka *o*-lise liitega noomen (soome *lekko*, isuri *lekkoi*) on piiratud levikuga. Vaatamata sellele, missuguses labiaalvokaali sisaldavas tuletises esisilbi *e* võis algselt kujuneda, on tüvi hiljem läänemeresoome keeltes tagavokaal-sena üldistunud: eesti keeles, kus vokaalharmonia on taandunud, on esisilbis alati *e*, sõltumata sellest, kas sufiksivokaalid on labiaalsed või mitte,⁷ läänemeresoome keelte põhjarühmas, kus vokaalharmonia on säilinud, aga *e* taandunud (> *e*), liituvad tüvele alati tagavokaalsed sufiksivariandid. Tüve häälikulise kuju üldistumist võis soodustada häälikuliselt motiveeritud sõnade derivatsiooniline eripära: sõnatuletus on korrelatiivne, (liht)tüvi esineb vaid sidusmorfeemina (Kulonen 2010: 21).⁸ Käsitatud eesti *lõkk*-tuletisi võib pidada suhteliselt hilistekkelisteks, sest üldjuhul neil morfoloogilised vasted teistes läänemeresoome keeltes puuduvad.

Ei või siiski unustada, et läänemeresoome algkeeles tekkinud *õ* kõrval on eesti keeles ka hoopis noorem, *o*-häälikust kujunenud *ö*. Arvatavasti just selle sporaadilise häälikumuutuse taustal on kujunenud eesti häälikuliselt motiveeritud sõnavarasse sellised rööbikud, nagu *kobisema* ~ *köbisema* (vrd soome *kopista*). Seetõttu ei saa välistada võimalust, et vähemalt osa eesti *lõkk*-tüvelistest sõnadest on kujunenud sarnase semantikaga *lokk*-tüveliste sõnade põhjal, vrd näiteks morfoloogiliselt identseid sõnu *lõkuti*(*d*) ja *lokuti*. Teisest küljest ei ole eesti murretest teada *lokk*-tüvelisi sõnu tähendusega 'lõpus' (vrd nt ALFE 3: 230–233; EKMS 1: 884) või 'suunurk' ega ka tule liikumise ja kuumusega seotud tähenduses (EKMS 3: 352–356). Seetõttu on ikkagi usutav, et eesti keeles on läänemeresoome keelte põhjarühma *lekk*-tüve vaste olemas. Sellega kuuluvad etümoloogiliselt kokku tule liikumise ja kuumusega seotud tähendusrühma esindavad sõnad, nagu *lõke* ja *lõkkama*, aga vähemalt osaliselt võivad sellega kokku kuuluda ka teise, liikumist üldisemalt väljendava tähendusrühmaga seostuvad liikuvate kehaosade nimetused, nagu *lõkk* ja *lõkmed*. Sedakaudu ongi artikli pealkirjas vihjatud etümoloogiline seos sõnade *lõkad*, *lõkmed* ja *lõke* vahel võimalik.

⁵ Fonesteeimi all mõistab Kulonen (2010: 239) keelelist üksust, mille abil luuakse sõnu ekspressiivse (st häälikuliselt motiveeritud sõnavarale iseloomuliku) sõnamoodustuse vahenditega. Läänemeresoome häälikuliselt motiveeritud sõnavara aluseks on Kuloneni käsitluses fonesteedid struktuurimalliga (C)V*Ci*- (lähemalt nt Kulonen 2010: 97, 237). Sõnamoodustuses liituvad sufiksaalsed elemendid fonesteedide sisekonsonandile. Kuloneni struktuurimalli tüvevokaal *-i-* sõnavaras otseselt kusažil ei kajastu.

⁶ Kulonen (2010: 87–88, 255) täheldab, et fonesteedidest kontinuatiivide moodustamisel lisandub tüvele täiendav klusiilained, kontinuatiivide moodustamisel sisekonsonanti *k* sisaldavatest fonesteedidest on üks võimalus *k* pikenemine.

⁷ Pole võimatu, et murdesõna *lekkima* (virmaliste kohta) SaId (EKMS 3: 1068; EMS), 'vilkuma' Krj (EKMS 4: 84) on samasse sõnaperesse kuuluv vana tuletis, mille esisilbi vokalism kajastab vanemat vaheldust, st kombinatsioonis mittelabiaalse tuletussufiksiga *-i-* on esisilbis *e*. Vanemas etümoloogilises kirjanduses ongi seda verbi peetud samatüveliseks soome sõnadega *lekko* 'palavus, päikesepaiste; tulelõõsk; lõke' ja *lekottaa* 'kuumalt paista, kõrvetada' (SKES: 286).

⁸ Lihttüvena paistvad kahesisilbilised *a*-tüvelised (< **a* ~ **ä*) häälikuliselt motiveeritud noomenid, nagu näiteks *lõkk* : *lõka*, on arvatavasti sekundaarsed moodustised muude *a*-tüveliste sõnade analoogia, st *a* on sufiksilaadne element (Kulonen 2010: 239–240).

LÜHENDID

Ambla; **Audru**; **eP** = põhjaeesti murded; **Hargla**; **Helme**; **Hls** = Halliste; **I** = idamurre; **Iisaku** (idamurre); **IisK** = Iisaku (keskmurre); **IisR** = Iisaku (kirderannikumurre); **JJn** = Järva-Jaani; **JMd** = Järva-Madise; **Juuru**; **Jõelähtme** (rannikumurre); **JõeK** = Jõelähtme (keskmurre); **Jõhvi**; **Järvamaa**; **Jämaja**; **Jüri**; **Kadrina**; **Khk** = Kihelkonna; **Khñ** = Kihnu; **KJn** = Kolga-Jaani; **KLõ** = keskmurde lõunaosa; **Kodavere**; **Krj** = Karja; **Krk** = Karksi; **Krl** = Karula; **Kse** = Karuse; **Kuusalu** (rannikumurre); **L** = läänemurre; **Laiuse**; **LoVI** = Viljandimaa loodeosa; **Lüganuse**; **M** = Mulgi murre; **Muhu**; **Märjamaa**; **Nissi**; **nominatiiv**; **Pilistvere**; **pl** = mitmus; **Plt** = Põltsamaa; **Plv** = Põlva; **Pst** = Paistu; **Pärnumaa**; **Pärnu**; **Põide**; **Rannu**; **Rapla**; **Ridala**; **Risti**; **Rõuge**; **Saarde**; **SaId** = Saaremaa idaosa; **sg** = ainsus; **Simuna**; **SJn** = Suure-Jaani; **sporaadiliselt**; **T** = Tartu murre; **Trm** = Torma; **Tõstamaa**; **Urvaste**; **V** = Võru murre; **Vaivara**; **Varbla**; **Vigala**; **Viljandi**; **VJg** = Viru-Jaagupi; **VMr** = Väike-Maarja; **VNg** = Viru-Nigula; **Vändra**.

VEEBIVARAD

EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat. <https://arhiiv.eki.ee/dict/ekss/>

EMS = Eesti murrete sõnaraamat. <https://arhiiv.eki.ee/dict/ems/>

SMS = Suomen murteiden sanakirja. *a-noukkia*. <https://kaino.kotus.fi/sms/>

ÜS = EKI ühendsõnastik 2025. <https://sonaveeb.ee/>

KIRJANDUS

ALFE 3 = Atlas Linguarum Fennicarum. Itämerensuomalainen kielikartasto. Läänemere-soome keeleastlas. Ostseefinnischer Sprachatlas. Лингвистический атлас прибалтийско-финских языков. 3. kd. Peatoim Tuomo Tuomi, toim Vladimir Rjagojev. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1295. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 159.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 2010.

Björklöf, Sofia 2018. Uusia lainaetymologioita viron koillisrannikon rantamurteen länsiryhmässä. – *Περὶ ὀρθότητος ἐτύμων*. Uusiutuva uralilainen etymologia. Toim Sampsa Holopainen, Janne Saarikivi. (Uralica Helsingiensia 11.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, lk 357–487.

EEW 5 = Julius Mägiste, Estnisches etymologisches Wörterbuch. V kd. looma–niit. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft, 1982.

EKMS = Andrus Saareste, Eesti keele mõisteline sõnaraamat. I–IV kd. Dictionnaire analogique de la langue estonienne. Avec un index pourvu de traductions en français. Stockholm: Vaba Eesti, 1958–1963.

EKÕS 1918 = Eesti keele õigekirjutuse sõnaraamat. (E. K. S. Keeletoimekonna toimetused 5.) Toim Jaan Tammemägi. Tallinn: Rahvaülikool.

EÕS 1925 = Eesti õigekeelsuse sõnaraamat. „Eesti keele õigekirjutuse sõnaraamatu” 2., täiendatud ja parandatud tr. I kd. A–M. (Eesti Kirjanduse Seltsi Keeletoimekonna toimetused 5.) Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

- Häkkinen, Jaakko 2019.** Kantasuomen keskivokaalit: paluu. – Petri Kallio rocks. Liber semisaecularis 7.2.2019. Toim Santeri Junttila, Juha Kuokkala. Helsinki: Kallion etymologiseura, lk 24–40.
- Junttila, Santeri 2019.** Kantasuomen keskivokaalit ja jälkitavun *U*. – Petri Kallio rocks. Liber semisaecularis 7.2.2019. Toim S. Junttila, Juha Kuokkala. Helsinki: Kallion etymologiseura, lk 48–53.
- Kallio, Petri 2014.** The Diversification of Proto-Finnic. – Fibula, Fabula, Fact. The Viking Age in Finland. (Studia Fennica Historica 18.) Toim Joonas Ahola, Frog, Clive Tolley. Helsinki: Finnish Literature Society, lk 155–168. <https://doi.org/10.21435/sfh.18>
- Kitzberg, August 1906.** Tuulte pöörides. Tartu: K. Sööt.
- Kujola, Juho (toim) 1944.** Lyydiläismurteiden sanakirja. Ainekset keränneet Kai Donner, Jalo Kalima, Lauri Kettunen, Juho Kujola, Heikki Ojansuu, Elvi Pakarinen, Yrjö Henrik Toivonen, Eemil Aukusti Tunkelo. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 9.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Kulonen, Ulla-Maija 2010.** Fonesteemit ja sananmuodostus. Suomen kontinuatiivisten *U*-verbijohdosten historiaa. (Suomi 197.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Prillop, Külli 2020.** Eesti keele ajalooline fonoloogia. – K. Prillop, Karl Pajusalu, Eva Saar, Sven-Erik Soosaar, Tiit-Rein Viitso, Eesti keele ajalugu. (Eesti keele varamu VI.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 74–168.
- Pystynen, Juho 2019.** Kantasuomen keskivokaalit: vahvempia ja heikompia tuloksia. – Petri Kallio rocks. Liber semisaecularis 7.2.2019. Toim Santeri Junttila, Juha Kuokkala. Helsinki: Kallion etymologiseura, lk 41–47.
- SKES = Yrjö H. Toivonen, Erkki Itkonen, Aulis J. Joki,** Suomen kielen etymologinen sanakirja. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 12. Tutkimuslaitos „Suomen Suvun” julkaisuja 3.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1955–1981.
- SSA 2 = Suomen sanojen alkuperä.** Etymologinen sanakirja 2. Peatoim Ulla-Maija Kulonen. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 1995.
- Veski, A[sta] 1956.** J. V. Veski eesti kirjakeele oskussõnavara arendajana. Dissertatsioon filoloogiateaduste kandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Tartu Riiklik Ülikool, eesti keele kateeder. Tartu. [Käsikiri.] <https://dspace.ut.ee/handle/10062/28877>
- VÕS 1940 = Elmar Muuk, Väike õigekeelsus-sõnaraamat.** 7. tr. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- VÕS 1945 = Elmar Muuk, Väike õigekeelsus-sõnaraamat.** Tartu: Teaduslik Kirjandus.
- Vääri, Eduard 1974.** Akadeemik J. V. Veski viimastest keelealastest mõtetest ja soovidest. – Centum. J. V. Veski 100. sünniaastapäeva tähistades. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 9.) Tallinn: Valgus, lk 33–46.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 [1893].** Estnisch-deutsches Wörterbuch. Vierter unveränderter Druck nach der von Jakob Hurt redigierten Auflage. Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.

Iris Metsmägi (sünd 1968), PhD, Eesti Keele Instituudi vanemleksikograaf (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), iris.metsmagi@eki.ee

Lõkad, lõkmed, and... lõke?

Keywords: Estonian, etymology, lexical history, word families

This article explores the origins and connections of the Estonian words *lõkad* ‘the white bands of a minister’s clerical collar’ and *lõkmed* ‘the small trapezoid-shaped coloured tabs on the corner of a uniform collar (indicating branch of service or area of duty)’. In standard Estonian, both meanings are metaphorical. The metaphor rests on a comparison with the human dewlap, a rooster’s wattle, and fish gills: in dialects, *lõkk*, gen. *lõka* means ‘dewlap, fold; wattle; gill’ (also ‘clerical collar’), while *lõkmed* means ‘gills; corner of the mouth; wattle’. What unites these body parts – whether of people, poultry, or fish – is their light mobility. Given the closeness of these dialectal meanings, it is plausible that *lõkad* and *lõkmed* share a common root. The stem *lõkk-* is most likely phonetically motivated. Dialects also contain many words with close semantics but based on stems with varying first syllable vowels and internal consonants, e.g., *lokk*, gen. *loki* ~ *loku* ‘dewlap; wattle’, *lõtt*, gen. *lõti* ‘fat fold; wattle; gill; collar corner’.

Julius Mägiste compared the words *lõka* ‘preacher’s bands’, *lõkk*, gen. *lõka* ‘rooster’s comb’, *lõke*, gen. *lõkme* ‘gill cover’, along with others, etymologically to the Finnish verbs *lekkua* ‘to sway, oscillate, jump’, *lekuttaa* ‘to rock, sway, swing’. This comparison is convincing. According to the Finnish etymological dictionary (SSA), the verb *lekkua* ‘to sway, move, frolic; to shimmer’ (cf. Finnish *lekko* ‘flame, fire; heat, sunshine’) belongs to a Finnic word family divided into two semantic groups: one denoting light, back-and-forth movement in general, the other more specifically describing the movement of fire and, synesthetically, the sensation of heat associated with it. The Estonian words belonging to this family – *lõkatada* ‘to flare up’, *lõke* ‘flame, blaze, fire’, *lõkata* ‘to burn with a big flame’ – relate to the latter semantic group. Words like *lõkad*, *lõkmed*, *lõkutid*, etc., on the other hand, can be added to the first group as expressions of movement more generally. From this, it follows that *lõkad*, *lõkmed*, and *lõke* are indeed etymologically related.

Iris Metsmägi (b. 1968), PhD, Institute of the Estonian Language, Senior Lexicographer (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), iris.metsmagi@eki.ee

Ida ja lääne kultuuri piiril oleme saanud osa mõlemast

Pille Kippar 90

Foto: Margus Ansu, Tartu Postimees/Scanpix

24. oktoobril tähistab 90 aasta juubelit teenekas rahvajutu-uuri ja pedagoog Pille Kippar. Vestlesime sel puhul muinasjuttudest ja nende uurimisest, õpetamisest ja rahva valgustamisest.

Oled õpetajate perest ja pärast ülikooli lõpetamist töötasid algul ka ise kooli-õpetajana. Kuidas sai sinust rahvajutu-uuri ja?

Aspirantuurikoht kuulutati teaduste akadeemias välja ja sinna kutsuti Ingrid Rüütli – me olime kursusekaaslased –, aga Ingrid, kes juba tegeles rahvalaulude ja

-viiside uurimisega, soovis enne materjali kokku saada ja alles siis asuda väitekirja kallale. Toonane Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluule sektori juhataja Richard Viidalepp oli nobe: rahvajutu-uurijat on ka tarvis. Viidalepp kutsus siis mind, ma olin sellal maakoolmeister, Ridala 8-klassilise kooli eesti keele ja kirjanduse õpetaja. Kõik mu ülikooliaegsed tööd olid tehtud muinasjutust. Nii saigi minust esimene uus rahvajutu-uuri ja pärast sõda.

Sinu juhendaja oli August Annist. Kuidas oli temaga koos töötada?

Loodeti, et minust saab teoreetik, nagu Annist oli. Tema oli visioonimees, järeltuste ja üldistuste tegija, aga mina kuulun sipelgate hulka, kes usaldatavat materjali ette valmistab. Visioon võib ju olla, aga kui materjal kõigub, siis võib visioon kiiva minna.

Annist oli kiire, temalt ei ole rahvaluule kirjanekuid, ta ei olnud materjali koguja, laulude ja juttude käsitsi üleskirjutaja. Aga lindistamist ega magnetofone siis ei olnud, peenemast tehnikast ma ei räägigi. Läheb memme juurde, küsib: „Kas siin Kalevi poja-muistendeid ka teatakse?” Memme küsib: „Misasi see muistend on?” Mõtleb. „Jaa, Kalevipoeg, seal on ...” Aga kui Annist esimese 30 sekundi jooksul vastust ei saanud, oli ta läinud. Ta ise suutis nii kiiresti mõelda, aga teised enamasti ju ei suuda. Küsib järgmise käest: „Kas siin Kalevi poja-muistendeid ka on?” Kui esimene suu lahti tegi, siis ta oli juba viienda juures. Sellepärast Annisti rahvaluulekäsikirju ei olegi olemas. Aga kui ta vaatas ükskõik mis keeles võorast materjali, siis ta jagas selle kohe ära ja pani paika.

Minu juhendajaks justkui oleks pidanud olema Viidalepp, kes oli Keele ja Kir-

janduse Instituudi rahvaluule sektori juhataja, aga kõik Viidalepa teadustööd olid tehtud valel ajal ja valedel teemadel, need ei läinud Vene ajal arvesse. Tal puudus siis kinnitatud teaduskraad ja õigus aspirante juhendada. Aga sõjaeelse doktorikraadiga Annist oli just vanglast pääsenud.¹ Tema kraadi ei olnud nihutatud ega ära võetud ja siis pandi tema mulle juhendajaks. Annist oli esmalt kirjandusteadlane, aga „Kalevipoja” uurimisel ja regivärsilisi poeme koostades puutus ta kogu rahvaluulega tihedasti kokku, nii et oli ka hea folklorist.

Sinu väga oluline panus folkloristikasse on olnud eesti loomamuinasjuttude tüübikataloogi koostamine, mis ilmus hiljem Helsingis mainekas Folklore Fellowsi sarjas.²

Annisti mõte oli see, et ma peaksin võtma aluseks Tartu kirjandusmuuseumi käsikirjaliste rahvaluuletekstide sedelkartoteegi ja panema selle põhjal kokku tüübikataloogi: seadma kogu eesti loomamuinasjuttude repertuaari juba loodud süsteemi. See oleks uurimiseks piiritletud ja täpsustatud alusmaterjal. Kui Jakob Hurda käsikirjalised kogud asusid Soomes aastatel 1907–1927, oli juba ilmunud nende põhjal Antti Aarne eesti rahvajuttude loend.³ Soomes koostas omaaegne Helsingi ülikooli eestlasest tudeng Hella

Murrik (Wuolijoki) ka loendi Hurda kogu regilauludest, mida laulu-uurijad kasutasid käsikirjalisena siiani.

Pane kataloog kiiresti kokku ja siis hakkame uurima, soovitas Annist. Aga jutukonspektide tegijate hulgas oli olnud rohkema ja vähema koolitusega inimesi. Oli olnud ka abitöölisi, kelle palkamiseks oli valitsus andnud hädaabitöölisete jagatud summa. Konspektid olid ebaühtlased. Kui jututüüpi ei olnud võimalik määrata, tuli minna tagasi käsikirjade juurde. Paljusid jutte ei olnud üldse arvele võetud või oli mõni keerulisena tundunud jutt vahele jäänud. Ainult kartoteegi põhjal polnud võimalik kataloogi teha, juttude liitumisi registreerida. Kõik kolm aspirantuuriaastat kulus mul eesti rahvaluule köidete läbivaatamiseks, tüübinumbrite, jutustajate ja külade nimede, kirjapanijate ja lehekülgede ning aastaarvude korrastamiseks. Tulemuseks oli käsikirjaliste eesti loomamuinasjuttude senisest palju rohkemate andmetega varustatud kataloog, 280 lehekülge.

Aspirantuur loeti edukalt lõpetatuks, kuigi Annisti lootustest ei olnud ma midagi täitnud. Tema kirjutas just sel ajal raamatu Friedrich Reinhold Kreutzwaldi muinasjuttudest.⁴ Mulle anti tööks selle raamatu joonealuste kontrollimine. See oli alles töö! Annist tsiteeris paljusid asju mälu järgi, tal oli küll väga hea mälu. Seal oli prantsuskeelseid ja igasuguseid muid asju, mõnda oskasin ja suutsin tõlkida, aga käisin ka keeleoskajaid pidi. Mõnigi viide tuli maha võtta – kui ikka allikat ei ole võimalik tuvastada, siis läheb maha. See töö andis mulle väga hea kogemuse, kuidas peab tsiteerima ja kuidas võõrast teksti kasutama, missugust respekti on selle juures tarvis. Ja kust see piir tuleb, millal asi on valmis. Nagu Mati Talvik vastas

¹ P. Kippar, August Annisti vangla-aastad. – Eesti kultuur 1940. aastate teisel poolel. (Acta Universitatis Scientiarum Socialium et Artis Educandi Tallinnensis. Tallinna Pedagoogika-ülikooli toimetised. A 19. Humaniora.) Toim K. Kirme, M. Kirme. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool, 2001, lk 84–106.

² P. Kippar, Estnische Tiermärchen. Typen- und Variantenverzeichnis. (FF Communications 237.) Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 1986.

³ A. Aarne, Estnische Märchen- und Sagenvarianten. Verzeichnis der zu den Hurt'schen Handschriftsammlungen gehörenden Aufzeichnungen. (FF Communications 25.) Hamina: Suomalainen Tiedeakatemia, 1918.

⁴ A. Annist, Friedrich Reinhold Kreutzwaldi muinasjuttude algupära ja kunstiline laad. Tallinn: Eesti Raamat, 1966.

küsimusele, kas telesaade on valmis: „Jaa, saade läheb eetrisse.” Aga kas ta on valmis? Sa võid seda veel ja veel teha. Kataloogi ja mõne muu asjaga on ka nii.

Nii et Annistilt kui juhendajalt ma väga palju otsest nõu ei saanud, sest see kolm aastat läks mul kataloogi tegemiseks, mis ei olnud tema huviorbiidis. Kui ma olin midagi kirjutanud, mõne artikli, nendega ta tegeles ja nende tegemisel oli temast abi. Aga need seisid jälle Keele ja Kirjanduse toimetuses ega läinud sealt edasi, et ma oleks saanud järgmistega tegelda. Noor uurija ei tihka enne uue teema juurde minna, kui eelmise kohta pole hinnangut või seisukohta. Kui ma asusin oma doktoriväitekirja kirjutama 1980. aastal, siis Annistit ammu enam ei olnud. Seal oleks temast abi olnud, ilmselt see oleks teda huvitanud.

Mispoolest on loomamuinasjutud üldse olulised ja miks võiks nende vastu huvi tunda?

Suuline muinasjutt või rahvajutt laiemalt on olnud aluseks kõikidele kirjandusžanridele ja sealhulgas on loomamuinasjutt mingil määral olnud aluseks lastekirjandusele. Kui ütelda, et kõik muinasjutud on laste omad – nagu viimase pooleteise sajandi jooksul on arvatud ja avaldatud –, siis vanaemadel tõusevad juuksekarvad püsti: neis ju tapetakse ja tehakse muid hirmsaid asju. Nad pole lastele eakohased. Suurem osa muinasjutte polegi ju varem olnud laste repertuaar ja kõikide rahvajuttude jutustajad on varem enamasti olnud nimekad vilunud meesjutustajad, nii noorte kui ka vanade lõbustajad. Loomamuinasjuttude enamik kuulub laste repertuaari ja on olnud vanaemade jutustada; neid on räägitud väikestele lastele, kes suudavad oma tähelepanu koondada lühikest aega. Oluline on ka õpetlikkus.

Loomamuinasjuttus on enamasti üks motiiv, üks sündmus. Ühe ettekande

jaoks uurisin, mis teeb looma muinasjuttus õnnelikuks: võtsin valimiku „Tere, tere, Tiipajalga”⁵ jutud ja tulemus on see, et ligikaudu kolmveerandis juttudes on loom õnnelik, kui tal on kõht täis. See on ka inimese kõige primitiivsem vajadus, aga inimesel tulevad juba muud asjad, nagu peavari, riided ja sõbrad. Muinasjutuloomal muid nõudmisi ei ole, jutt lõpeb enamasti sellega, et täis kõhuga loom on rahul ja õnnelik.

Sama süžee võrdlemisel naabrite repertuaaris võime kohata mitmesuguseid huvitavaid arendusi. Laia levikuga muinasjutt „Rebase (linnu) nõuanded” (AT 150) ulatub Soomest ja Lääne-Euroopast kaugele Türgi ja Indiani välja. Püünisesse sattunud rebane lubab seal tasuks lahtilaskmise eest kolm head õpetust. Triviaalsete õpetuste korduv mõte on ikka, et kui oled rebase või linnu kätte saanud, ära teda enam lahti lase. Motiiv kolme tõe ütlemisest ulatub tagasi keskaega ja veel kaugemalegi. Eesti versioonis on tegelaseks ainult konn, jutt liigitub loomamuinasjuttude hulka. Meie konnal on üle 40 õpetuse: rahva fantaasia on tööle hakanud ja neid juurde loonud, juttu räägitakse lastele. Soomes näiteks kuulub süžee ka noorte meeste repertuaari. Üks konna õpetus on, et kui saadad naise sepale, et sepp midagi parandaks, siis anna talle kindlasti raha kaasa, et ta ei peaks natuuras maksma. See ei ole lapsele arusaadav. Siin ongi üleminek ühest juturühmast teise – tegemist on anekdoodiga.

Sellest tüübist olen ma kirjutanud monograafia,⁶ mida Uku Masing nimetas saksakeelses muinasjutuentsüklopeedias

⁵ Tere, tere, Tiipajalga! Eesti loomamuinasjutte. (Muinaslugusid kogu maailmast.) Koost P. Kippar. Tallinn: Kunst, 1976.

⁶ P. Kippar, Konna õpetused (AT 150 A*). Muinasjututüübi AT 150 läänemeresoomebalti redaktsioon. – Emakeele Seltsi aasta-raamat 19–20 (1973–1974). Tallinn: Eesti Raamat, 1975, lk 263–289.

(„Enzyklopädie des Märchens”) parimaks eesti rahvajututüübi monograafiliseks käsitlemiseks, mis selle ajani oli ilmunud. Nüüd on tulnud muid ja palju paremaid, aga mul tõusid Masingu kiitusest lausa kõrvad ja saba kikki.

Kas selliseid tüübimonograafiaid tuleks veel kirjutada?

Jah, muidugi! Minu doktoriväitekirjas on neid 37 tükki, mis seisavad venekeelses käsikirjas ja on avaldamata.

Väitekirja kaitsmisega sai sinust esimene naissoost eesti rahvaluuledoktor.

Pärast kataloogi ja mõne artikli ilmumist sai 1986. aastal selgeks, et nendest ei piisa – tuleb vormistada kompaktnel doktoriväitekirja. Kõigepealt eristasin eesti loomamuinasjuttude hulgas viis juturühma: a) avara levikuareaaliga muinasjutud (üle 40 jututüüpi); b) läänepoolse levikuga muinasjutud, mis on napsõnalisemad, konkreetsemad ja muistendilaadsemad (vähemalt 27 tüüpi); c) elavamad ja hõlpsamini liituvad keerulisema süžeeaga idapoolsed muinasjutud (20 tüüpi); d) kohaliku päritoluga muinasjutud, mida oli kõige rohkem ja mille suur varieeruvus näitab moodustus- ja kujunemisprotsessis olemist; e) avara levikuga muinasjuttude kohalikud arendused või redaktsioonid, mida tuleks arvestada omaette tüüpidenä.

1991. aastal kaitsesin väitekirja venekeelsena Tallinnas Keele ja Kirjanduse Instituudi kaitsmisnõukogus,⁷ mida nimetati Vaina Mälgu komisjoniks. Selles komisjonis said kaitsta oma väitekirju idapoolsete soome-ugri rahvaste folkloristid, sest Moskvas ja Leningradis olid väga pikad järjekorrad. See oli ka üks eestlaste

abi idapoolsetele soomeugrilastele nende rahvusteaduste arengus.

Minu venekeelses väitekirjas on väga pikk osa vene muinasjutu-uurijatest. Enamasti nad lähtusid oma töödes ühest või kahest variandist ja tegid nende põhjal üldistusi, sest arhiivi suurema hulga variantidega kasutada ei olnud. Mul on mees, et 1979. aastal Peterburis peetud pedagoogiliste instituutide folklooriõppejõudude sümposiumil, kus arutati rahvaluule uurimist Venemaal, ütles Peterburi ülikooli õppejõud: *слава Бозы* (vn 'Jumalale tänu'), me saime möödunud aastal esimese kapi, et oma ülikooli rahvaluulekogusid hakata säilitama. Vene Geograafiaseltsil ja mõnel üksikul entusiastil oli küll ka varem rahvaluulekogusid, ent keskset folklooriarhiivi pole.

Kuidas väljendub Eesti positsioon ida- ja läänepoolse Euroopa piiril rahvajuttudes?

Eestist jookseb läbi seesama kultuuri-piir, mida märkas juba ammu Kaarle Krohn, et nagu on Soomes idapoolne ja läänepoolne traditsioon, on see ka Eestis. Näiteks on meil Friedrich Wilhelm Willmanni jutukogu⁸ kaudu levinud läänepoolsed moraalijutud. Neid on Saaremaal ja läänepoolses Eestis, aga ei ole setudel. Setus ei olnud kirjaoskust, seal trükis mõju ei avaldanud. Niisugust lühikest tuima juttu setu ei tahtnud, setu nautis idapoolseid jutte, kus roniti taevasse ja tehti igasuguseid muid tegusid.

Ja siis tuli Heikki Kirkinen, kes määratles ida ja lääne vahelise võistluse või kontakti piirkonna Euroopas, mis hõlmab Soomet, Baltimaid, Valgevene ja Ukraina lääneosa, Poolat, Ungarit, Tšehhit, Slovakkia,

⁷ П. Киппар, Эстонские сказки о животных. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Таллинн: Академия наук Эстонии, Институт языка и литературы, 1991.

⁸ Fr. W. Willmann, Juttud ja Teggud, kui ka Monningad Õppetussed mis maiapiddamisse pärrast tarwis lähtwad. Eestima-rahvale heaks on üllespannud. Tallinn: Lindworsse, 1782. <http://hdl.handle.net/10062/3654>

Sloveeniat, Horvaatiat ja Bosniat.⁹ Mina olin selle skeemi üks tõestajaid.¹⁰ Sama tegi soome muinasjutu-uurija Pirkko-Liisa Rausmaa, kes on jälginud Soomes mõne läänepoolse ja idapoolse muinasjutu levikut. Tema ütleb, et idapoolsed muinasjutud on jõudnud Soomes kaugele Lääne-Soome, aga läänepoolsed itta ei ole ulatanud.¹¹ Samamoodi on meie omadega.

Läänepoolsed muinasjutud on valmis, neil on lahendus ja moraal, nad on kuivemad ja lühemad. See on väga suur erinevus võrreldes idapoolsete loovusfaasis olevate juttudega ka meie repertuaaris.¹² Me oleme valvepost, vahendaja ja piiripidaja: võime arvestada sellega, et me oleme kultuuri pooltest rikkamad kui mõlemad naabrid, meil on nii idapoolne kui ka läänepoolne mõju. Siia peaks liitma veel usu teema, mida mu veneaegses väitekirjas vaid põgusalt puudutatakse. Läänepoolne usk on dogmadega, seda loetakse raamatust, Luthergi õpetas eestlased lugema ja arutlema. Aga idapoolses ainult papp loeb neid asju. Rahvas

õpib pähe, ei loe, kõik need asjad tulevad läbi südame, hetkeemotsiooni. Meil Eestis on mõlemad traditsioonid ja sellepärast oleme palju rikkamad koos teiste kontaktivälja rahvastega. See on minu seni tegelikult veel trükis avaldamata väitekirja mõte.

Tallinna Ülikoolis – või õigemini Tallinna Pedagoogilises Instituudis, mis vahepeal kandis Tallinna Pedagoogika-ülikooli nime – lugesid 1964. aastast alates rahvaluule üldkursust. Oled seal olnud hiljem dotsent ja 1992. aastast ühe ametiaja professor ja aastatel 1993–1997 Tallinna Pedagoogikaülikooli eesti filoloogia osakonna juhataja. Kui suure osa moodustas rahvaluule üldse sealsest eesti filoloogia õpetusest?

Rahvaluule moodustas küllalt väikese osa, 1960. aastatel tulevastele eesti keele õpetajatele kolm tundi nädalas. Tegin seda kahes jaos: kaks tundi ja üks tund eraldi ning käisin selle ühe tunni pärast Narva maantee vahet. Nii oli võimalus panna tudengid tööle kaks korda nädalas. Pärast olen Ellen Liivilt kuulnud, et kui minu tudengid läksid ekskursiooniga kirjandusmuuseumisse, siis nad avaldasid muljet oma heade teadmistega: „Seda laulu me teame, Kippar laulis.”

Kaua olin Pedaas tunnitasuuline õppejõud. 1993. aastal pidas toonane rektor Talis Bachmann õpetajate koolitamist piisavalt tähtsaks, et ka seal võiksid olla professorid. Kuulutati välja hulga professorikohti lootusega neist 20–25 täita, mis ka korda läks. Eesti filoloogidest kandideerisime Mati Hint ja mina. See oli Mati poliitikas tegutsemise aeg ja osakonna administratiivses töös ta kaasa ei löönud. Järgmiseks perioodiks oli mul aeg pensionile jääda. Lugesin veel valikkursusi ja tegin vene rühma lasteaednikele eesti keele praktikat, juhendasin mõnda uurimistööd. Viimane juhendatav kaitses oma töö 2011. aastal.

⁹ **H. Kirkinen**, Kolmen Karjalan ongelma. Karjala syntyi idän ja lännen väliin. – Koltat, karjalaiset ja setukaiset. Pienet kansat maailmojen rajoilla. Toim T. Saarinen, S. Suhonen. Kuopio: Snellman-instituutti, 1995, lk 91–101.

¹⁰ **P. Kippar**, Läänemeresoome ja balti piirkond kui kontaktiväli lääne ja ida vahel. – Ödagumeresoomõ veeremaaq. Läänemeresoome perifeeriad. Konverents Kurgjärvel, rehekuu 29.–31. 1998. (Võro Instituudi toimetiseq 6.) Toim K. Pajusalu, T. Tender. Võro: Võro Instituut, 1999, lk 275–279.

¹¹ **P.-L. Rausmaa**, Läntinen ja itäinen satuperinne Suomessa. – Karjala. Idän ja lännen silta. (Kalevalaseuran vuosikirja 53.) Toim H. Sihvo. Porvoo–Helsinki: WSOY, 1973, lk 121–136.

¹² **P. Kippar**, Das westliche und östliche Weltbild in den Märchen der Völker des Baltikums. – Folk Narrative and World View. Vorträge des 10. Kongresses der Internationalen Gesellschaft für Volkserzählforschung (ISNFR), Innsbruck 1992. Toim L. Petzoldt, I. Schneider, P. Streng. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1996, lk 391–394.

Kui populaarsed olid sinu rahvaluule kursused?

Kui kõik võisid tulla, oli rahvaluule loengu nimekirjas kõige rohkem 65 inimest, aga nendest kohal käis vist 25 või 30. Ja kindlasti 20 protsenti kadus täiesti ära, kellest ei olnud üldse midagi kuulda. Mõnel tuli uuesti eksamile tulla, seda ma võimaldasin. Eksamid olid suulised.

Üsna palju aastaid kutsusin kaheks tunniks vastama neli tudengit korraga. Kokku oli 13–14 teemat, iga nädala kohta üks teema: näiteks üks rahvalaulu rühm, lühivormid, uurijad. Igaüks pidi igal nädalal ette valmistama ühe lehekülje, lugema ja konspekterima ühe või kaks artiklit. Eksamile tulles oli igal nädalal üks lehekülj materjali esitada. Uurisin igal nädalal järele, mis on teema lemmik-teema, ja panin selle, kelle lemmik-teema see oli, vastava neliku juhatajaks. Ja sellel, kes seda teemat kõige vähem soovis, soovitas hakata rääkima. Siis teema rääkis, järgmised täiendasid ja see, kelle lemmik-teemat käsitleti, tegi kokkuvõtte ja hindas. Mina olin kõrval, muidugi segasin kogu aeg vahele. Kahe tunni jooksul pidi neli inimest ennast valitud teemade ulatuses nii palju avama, et sain hinde panna. See oli väga tõhus. Kirjalikku eksamit ma vist ei ole kunagi teinud. Minu eksamil oli kohustuslik laulda. Üks neljast pidi olema kordamööda eeslaulja. Võisid laulda ka individuaalselt ja võisid õppida neljakesi ühise laulu. Kellele oli elevant kõrva peale astunud, õpetas või skandeeris mõnd lastemängu, näiteks „tii-tii tihane, vaa-vaa varblane, lendas üle oaaia”, nii et pidi oskama neid lihtsamaid vorme viie minuti jagu. Kõik said hakkama.

Milliseid laule valiti?

Kõike. Üldiselt neid, mis Herbert Tamper „Eesti rahvaluule viisidega” viie kõite sees olid. Eelistasin muidugi vanaemalt

õpitud lugu, aga seda pakuti harva. Alles hiljem saadi aru, et vanaemade laulud on need kõige paremad – see on peretraditsiooni elushoidmine. Mõnigi kord tuli neid kõige populaarsemaid Tormise koorilaule, kui tudeng oli seda näiteks naiskooris laulnud. Kas ta võttis algupärase teksti või oli Tormise kaudu õppinud, polnud oluline.

1982. aastal loodi eraldi rühmad eesti keele õpetajate ettevalmistamiseks vene koolidele. Varasem koos õpetamine polnud tulemuslik. Enamasti eesti tüdrukud vene koolides vastu ei pidanud, vene kool sõi nad välja. Ja teiselt poolt: kui vene tüdruk Pedasse tuli, siis ta ei saanud eesti rühmas hakkama, sest tema kultuuritaust oli nii erinev. Omaette häda oli veel keeleõpetamise metoodika. Kui olid eraldi rühmad, siis pooled loengud olid koos ja osa eraldi. Vene rühmas andsin kord hakatuseks tudengitele kätte tühja paberi ja paar-kümmend küsimust: nimeta eesti kirjanikke, heliloojaid, olulisi kultuurinähtusi, Eesti jõgesid, linna ja nii edasi. Sain pea-aegu tühja paberi tagasi. See tähendas, et neile oli vaja õpetada eesti kultuuri, baasi, et sinna peale saaks järgmisi asju ehitada. See oli üks väga tark ettevõtmine, et venekeelsetest keskkoolidest tulnud noori sai osalt eraldi õpetada.

Oli ka vene koolide eesti keele õpetajate kaugõpe. Midagi sarnast püütakse nüüd iga vene kooli õpetajaga teha. Kui venelane oskas eesti keelt ja tahtis õpetajaks minna, see oli kõige parem variant: vene juurtega või segaperekonnast eesti keelt oskav, aga ilma pedagoogilise hariduseta. Kui eestlane oskas vene keelt, see nii hea variant vene kooli eesti keele õpetajaks saada ei olnud. See kaugõpe kestis kolm-neli aastat laupäeviti-pühapäeviti kord kuus.

Üks asi, mida tegime, oli suguvõsa uurimine, seda ka vene koolide eesti keele õpetajate kaugõpperühmades. Neile ma tegin küsitluse, kuidas nende suguvõsa

Eestisse sattus.¹³ See oli väga põnev. Kirjutati, kuidas isa läks selle küsimuse peale süngeks ja jäi vait või ema hakkas nutma ja keeldus rääkimast: „Ma tagasi ei lähe, ma tulin Volgamaalt nälja pärast.” Sealt avanes mõnegi suguvõsa huvitav minevik ja noor inimene sai võtme perelugudesse.

Miks on oluline õpetada vanu rahvaluule žanre lasteaiaõpetajatele ja teistele inimestele, kes neid uuesti käibesse viivad?

Rahvaluule teise elu kohta on Lauri Honkol väga hea artikkel.¹⁴ Ma andsin aastaid tudengitele esimese nädala tööks see artikkel läbi lugeda ja sellest konspekt koostada. Tänapäeval kogevad paljud just rahvaluule taastekkimist, uuestisündi. Kui praegune lasteaiaõpetaja oleks pärit nii-sugusest kodust nagu mina, kui tal oleks jutustav vanaema ja kõiki žanre valdav tädi Olga, siis oleks tal juba olemas baas, kuhu teadmisi juurde koguda. Kui tema perepärimuses pole võlusõnu „varesele valu, harakale haigus”, on võimalus nüüd see vanaemade tarkus uuesti omandada. Ma käisin kümme aastat õpetajaks ka muinasjutukoolis, mis oli Piret Pääri ettevõtmine Rahvakultuuri Keskuses Tallinnas Vilmsi tänaval. Nemad koolitasid lasteaiaõpetajaid, koolmeistreid, algklasside õpetajaid. Seal meenutasime ja taastasime vanu pärimusi tänapäeva jaoks.

Minu ema lõpetas Tallinna õpetajate seminari aastal 1930. Tema suuremaks tööks Neeme rannas õpetajana töötades oli ranna lastelt murde välja rokimine. Ja minu suureks tööks on armsa keelemurde

taas ausse tõstmine. See vahetus, fookuse nihkumine ühel põlvkonnal võrreldes teisega on loomulik, see annabki arengu.

Oled käinud nõukogude ajast peale lugematu arv kordi igasugustes asutustes oma tarkust jagamas ja rahvakultuurist ning soome-ugri rahvastest rääkimas.

Nõukogude ajal ei tohtinud ka ühtegi tantsuõhtut või muud suuremat kogunemist korraldada, ilma et sellel oleks ideoloogiline, õpetuslik või poliitiline loeng ees. Teatud tähtpäevadel kutsuti Nõukogude Liidu kangelane, aga kui oli võimalik, siis ühingu Teadus lektor, näiteks Kippar. Rääkisin sellest, teisest või kolmandast rahvapärasest tähtpäevast, eesti lauludest, juttudest, lühivormidest, rahvakultuuri ilmingutest, jaanitulest, kõigist tähtpäevadest ja soomeugrilastest. Huvitavaid teemasid oli palju. Hakkasin lektoriks võib-olla 1965. aastal ja see kestis 1990. aastani. Püüdsin tabada kuulajate taset ja huve. Olin üsna populaarne, sest ma ei jäänud vait, ma suutsin ikka vastata. Ja laulsin ka hulka, kui oli vaja. Muide, kui on suurem seltskond ja pole mikrofoni, siis aitab tähelepanu koondada vaikne laul. Kõik jäävad kuulatama.

Üks minu teemasid olid soomeugrilased, see huvitas isegi venekeelseid inimesi. Venekeelsetele lenduritele soome-ugri rahvastest rääkides mainisin Komi pealinna Söktövkari. Publikust üks lendur ütles, et Söktövkari liini lendas ta sellel ja sellel aastal. Rääkisin Iževskist ja siis öeldi, et Iževski lennuväljal on nii ja nii. Meil tekkis nii huvitav jutt, pakkusin neile kõik Venemaa soome-ugri alade pealinnad välja. Ja siis keegi ütles: „Ahhaa, ma olen ise ka soomeugrilane.” Kui inimene ennast leiab, oma mineviku avastab, tõuseb ju tema väärikus. Selliseid asju on minu loengutes soome-ugri suhetest avastatud palju.

OTT HEINAPUU

¹³ P. Kippar, Kolmanda põlvkonna kujundajad. – Eestlane ja tema maa. Konverentsi „Kodumaa ja kodupaik: eestlase territoriaalne identiteet” (16.–17. november 1999) materjale. (Scripta ethnologica 4.) Koost, toim A. Jürgenson. Tallinn: Ajaloo Instituut, 2000, lk 224–239.

¹⁴ L. Honko, Folklooriprotsess. – Mäetagused 1998, nr 6, lk 56–84. <https://doi.org/10.7592/MT1998.06.honko>

Eesti esimene trükis

Tänavu tähistatakse 500 aasta möödumist teadaolevalt esimese raamatu ilmunisest, kus leidus nii eesti- kui ka lätikeelset teksti. See omakorda annab põhjust küsida teistegi esimeste järele, nagu ilmneb essee-kogumikust „See esimene raamat. 500 aastat ühist kirjakultuuri”.¹ Ent esimest Eesti alal trükitud tööd varjutab endiselt salapära nii aja kui ka keele osas.

Niguliste muuseumis võis käesoleva aasta 24. aprillist 25. maini näha näituse „Eesti raamat 500. Reliikviad” raames² väljapanekut „Kirjasõna algus”, kus muu hulgas oli eksponeeritud ka kaua aega Eesti esimeseks trükiseks peetud 8-leheküljelist ladinakeelset tööd „Disputatio sexta de miraculosa et salutifera Servatoris Nostri conceptione et nativitate” („Kuues disputatsioon Meie Õnnistegija imelisest ja päästvast eostamisest ja sünnist”). Selle teksti trükkis Tartu ülikooli esimene trükkal Jakob Becker (Jacobus Pistorius, srn 1672) ning disputatsiooni eesistuja oli Pommeri päritolu usuteadlane Andreas Virginius (1596–1664), kellest sai Tartus 1632. aastal avatud Academia Gustaviana esimene teoloogiaprofessor. Töö üle väitles Karjalast pärit üliõpilane Henrik Bößman (Henricus Boismannus, srn 1688). Hiljem oli ta 1635. aastast Viiburi triviaalkooli rektor ja 1653. aastast vaimulik Käkisalms.³

¹ See esimene raamat. 500 aastat ühist kirjaku-
ltuuri. Vastutavad toimetajad P. Lotman,
T. Kencis. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu,
2025.

² Vt O. Heinapuu, Eesti Raamatu Aasta suur-
näitus Niguliste muuseumis. – Keel ja Kirjan-
dus 2025, nr 5, lk 460–461.

³ A. Tering, Album Academicum der Uni-
versität Dorpat (Tartu) 1632–1710. (Publica-

Mainitud trükis avastati Eestimaal Kir-
janduse Ühingu raamatukogus 1930. aas-
tail ning seda hakati pidama Eesti ala esi-
meseks trükiseks, kuna tiitellehel on kaits-
mise kuupäev 31. detsember M.DC.XXXI.
Selle põhjal ongi järeldatud, et esimene
trükitöö ilmus Eesti alal 1631. aasta lõpus.⁴
Kuupäev pole ehk põhjust kahelda,
kuid aastaarvu juures peaks skeptiliseks
tegema juba pealkirjas sisalduv „kuues
disputatsioon”, sest sellele pidi eelnema viis
varasemat tööd, mida paraku ei ole 1631.
aastast teada. Töö tiitellehel olev märke
osutab selle kaitsmisele Tartu kuninglikus
akadeemias, mis 1631. aastal veel ei tegut-
senud. Samuti suurendab vea tõenäosust
asjaolu, et aastaarv on trükitud Rooma
numbritega, kus on lihtne mõne kriipsuga
eksida. Trükivea võimalusele osutas Fried-
rich Puksoo juba 1932. aastal.⁵

Ene-Lille Jaanson annab oma eelmise
sajandi lõpul ilmunud uurimustes teada,
et paraku on disputatsiooni tiitellehel tõe-
poolest trükiviga – Rooma numbrite kirja-
panekul on üks kriips lõpust ära jäänud.⁶
Seega peeti väitlus siiski 31. detsembril
1632, mitte aasta varem, nagu pikalt arvati.

tiones Bibliothecae Universitatis Litterarum
Tartuensis 5.) Tallinn: Valgus, 1984, lk 146.

⁴ Tartu ülikooli ajalugu. I kd. 1632–1798.
Koost H. Piirimäe. Tallinn: Valgus, 1982, lk
255.

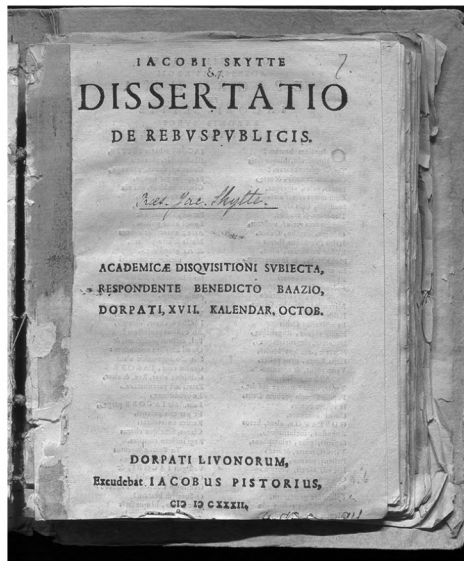
⁵ F. Puksov, Tartu ja Tartu–Pärnu rootsiaegse
ülikooli trükikoda. (Akadeemilise Kirjandus-
ühingu toimetised 9.) Tartu: Akadeemilise
Kirjandusühingu kirjastus, 1932, lk 16–18.

⁶ E.-L. Jaanson, Millal trükiti Eestimaal esi-
mene raamat? – Raamatukogu 1997, nr 5, lk
27–30; E.-L. Jaanson, Tartu Ülikooli trükikoda
1632–1710. Ajalugu ja trükiste bibliograafia.
Druckerei der Universität Dorpat 1632–1710.
Geschichte und Bibliographie der Druck-
schriften. Tartu: Tartu Ülikooli Raamatukogu,
2000, lk 21.

Ometi nähtub, et trükikoja jaoks kutsuti trükiselid ja telliti trükitüübid tõepoolest 1631. aasta suvel, ja võimalust, et Tartus juba 1631. aasta lõpus sai raamatuid trükida, ei saa välistada.⁷ Paraku sellest ajast Eesti alal trükitud raamatuid siiani teada ei ole. Tartu akadeemilise gümnaasiumi päevil (1630–1632) kaitsti 1631. aastal küll mitu disputatsiooni, kuid need olid trükitud kas Riias või Uppsalas.⁸

Ene-Lille Jaanson andmetel on Tartu akadeemilise trükikoja kuupäevaliselt kõige varasem ilmuniskoha ja trükkalinimega varustatud üllitis Jakob Beckeri kui Rootsi kuninga volitustega postimeistri välja antud saksakeelne patentfoolio „Postordnung” („Postimäärustik”),⁹ mille kuupäevaks on 28. september 1632 ja kus on toodud Riias lähtuvalt posti liikumise ajad ja hinnad üle kogu Euroopa. Veel varasemat kuupäeva kannab kindralkuberner Johan Skytte samuti saksakeelne patent teatega, et Tartu gümnaasium muudetakse ülikooliks ja avatakse pidulikult 15. oktoobril.¹⁰ See müürileht kannab mär-

get, et on trükitud Tartus 21. septembril 1632. aastal, kuid ei näita otseselt ei trüki kohta ega trükkalit.¹¹ Ehkki kõige esimese töö valmimise kuupäev võib nende andmete põhjal lahtiseks jääda, paistab siiski, et trükitegevus sai Tartus alguse 1632. aasta septembris. Jääb üle vaid küsida, kas esimese trükise osas on veel võimalusi.

Pilt 1. Jakob Skytte ja Bengt Baazi väitekirja riigivalitsemise vormidest „Dissertatio de rebuspublicis”, mille üle väideldi 15. septembril 1632, paistab olevat Eesti ala varaseim trükis (Uppsala ülikooli raamatukogu).

Tartu ülikooli esimeseks rektoriks sai Jakob Skytte (1616–1654), kes oli Liivimaa, Ingerimaa ja Käkisalme kindralkubeneri ja Tartu ülikooli esimese kantsleri Johan Skytte (1577–1645) poegadest noorim. Ta oli Tartus üheainsa korra ka dispuudi eesistuja: mainitud töö üle väitles Tartu

landt vnd Carelen, der Vniversität zu Vbsala Canzler vnd LandtRichter in NordtFinlandt, etc. Fuege allen vnd Jeden diesen Provintz Liefelandt Eingesessenen, zu wissen, Datum Dörpath am 21. Septembris anno 1632. Pat. Fol.

¹¹ E-L. Jaanson, Tartu Ülikooli trükikoda 1632–1710, lk 22.

⁷ E-L. Jaanson, Tartu Ülikooli trükikoda 1632–1710, lk 18.

⁸ K. Rein, Kolm vaadet rootsiaegse Tartu ülikooli disputatsioonidele. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2023. Peatoim T. Tannberg, toim A. Andresen, B. Melts, H. Valk, K. Oks, M. Luts-Sootak, T. Pae. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2025, lk 10–12.

⁹ Trükise täielik pealkiri on: PostOrdnung / Was massen hinfüro in der Weitberümbten Königl. See- vnd Handel Stadt Riga in Liefelandt die Ordinari Posten sollen auff gewisse Tage vnd Stunden abgefertiget vnd hinwiederumb erwartet werden. Neben angehangten BrieffTaxt / vnd Tage der Reisenden / jedes Orts / darnach sich ein jeder wird wissen zu richten. Außgangen / vnd zu drucken gegeben Durch der Königl. Mayest. zu Schweden / etc. Verordneten PostMeister durch Liefelandt vnd Preussen Jacob Becker. Actum Dörpat den 28. Septemb. Dörpath in Liefelandt, J. Becker, 1632: J. Becker. Pat. Fol.

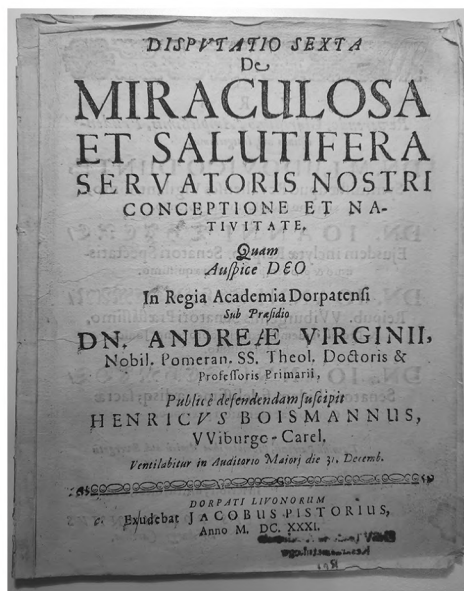
¹⁰ Johan Skytte der Elter, General Gouverneur der Fürstenthumben Liefelandt, Ingerman-

ülikooli esimene üliõpilane Bengt Baaz (Benedictus Baazius, 1612–1650). Jakob Skytte ja Bengt Baazi osalusel 1632. aastal valminud 8-leheküljeline ladinakeelne väitekiri kandis pealkirja „Dissertatio de rebuspublicis” („Dissertatsioon riikidest”) ja esitamiskuupäev on seal antud kujul XVII. KALENDAR. OCTOB., mille üks tõlgendusvõimalus on „17 päeva oktoobri kalendideni”.¹² Kalendid olid Rooma kalendri järgi iga kuu esimene kuupäev ning 1. oktoobrist 17 päeva tagasi arvutades saab töö ettekandmise kuupäevaks 15. septembri. Dissertatsioon pidi trükitama veelgi varem. Niimoodi lähenedes paistab kuupäevaliselt hoopis see trükis olevat Eesti ala varaseim ning asjaolu, et Tartu ülikooli esimene trükitöö on seotud õppeasutuse esimese rektoriga, näib seda võimalust üksnes kinnitavat.

Nii või teisiti sai järjepidev trükitegevus Tartus ja kogu Eesti alal alguse 1632. aasta septembris, vahetult enne ülikooli inauguratsiooni, mis toimus 15. oktoobril (uue kalendri järgi 25. oktoobril) 1632. Ene-Lille Jaansoni bibliograafia toob sellest aastast ära kokku 18 trükist,¹³ mida on mõnevõrra vähem kui ülikooli tegutsemise järgnevatel aastatel. Kuna 1632. aastal jõudis trükikoda tegutseda vaid neli kuud, on vahe teiste aastatega ka arusaadav. Kui pidada Eesti esimeseks trükitööks eelnimetatud Andreas Virginiuse ja Henrik Bößmani disputatsiooni, siis vastuargument on seegi, et dispuut jäaks teistest teadolevatest Tartu trükistest ajaliselt täiesti irdu. Miks ei trükitud Tartus midagi vahemikus jaanuarist kuni augustini 1632?

¹² Väljakirjutatud korrektne ladinakeelne kuju oleks sel juhul *ante diem septimum decimum Kalendas Octobres*, lühendatult *a. d. XVII Kal(end). Oct(ob)*.

¹³ Samas, lk 175–178.

Pilt 2. Disputatsiooni Õnnistegija eostamisest ja sünnist, mille eesistuja oli Andreas Virginius ja mille üle väitles üliõpilane Henrik Bößman, on pikka aega peetud Eesti vanimaks trükiseks, kuid arvatavasti on see tingitud trükiveast aastaarvus tiitellehel (Tallinna Ülikooli akadeemiline raamatukogu).

Jakob Skytte ja Bengt Baazi osalusel 1632. aasta septembris valminud töö „Dissertatsioon riikidest” tiitelleht on tagasihoidlik, seal ei ole märgitud ei õppeasutuse nime ega kaitsmise kohta nagu hilisematel Tartu väitekirjadel – ülikooli sisseõnnistamiseni oli ju veel ühe kuu jagu aega. Töö ise on sisult lakooniline, defineerides erinevaid riigivalitsemise vorme: monarhiat, aristokraatiat, demokraatiat, türanniat, oligarhiat ja ohlokraatiat.¹⁴ Siinkohal oleks muidugi soov, et esimene Eesti alal valminud trükis asuks ühtlasi Eesti territooriumil, kuid „Dissertatsiooni riikidest”

¹⁴ Vt N. Runeby, *Monarchia mixta. Maktfördelningsdebatt i Sverige under den tidigare stormaktstiden*. (Studia historica Upsaliensia VI.) Stockholm: Svenska bokförlaget, 1962, lk 201–203.

teadaolevad eksemplarid on hoiul Soome rahvusraamatukogus, Uppsala ülikooli raamatukogus ja Rootsi kuninglikus raamatukogus.

Tartu ülikooli juures 1632. aastal tegevust alustanud trükikoja toodang oli mitmekesine ja seda iseloomustas ka mitmekeelsus, nagu varauusaegsele teadusele omane.¹⁵ Kui lähtuda Skytte ja Baazi disputatsioonist kui esimesest trükisest

siinmail, siis algab Eesti akadeemiline mõttelugu ladinakeelse ülevaatega riikluse erinevatest vormidest, mis harmoneerub Tartu ülikooli esimese kantsleri Johan Skytte huviga poliitfilosoofia vastu. Ent isegi sisust sõltumata on 2032. aasta septembris põhjust tähistada 400 aasta möödumist Eesti ala esimese trükise ilmumisest. Tartu ülikooli samasugune tähtpäev järgneb juba oktoobris.

¹⁵ **M. Friedenthal**, Teadus ja kirjandus: 500 aastat mõtlemist Eesti ja Liivimaal. – Akadeemia 2025, nr 6, lk 1025.

KAARINA REIN

Kuradiraamatust võrsunud kirjandus-eksperiment

Poeet ja idioot. 100 aastat hiljem. Tallinn: Kultuurileht, 2025.

Möödunud aastal sai saja-aastaseks Friedebert Tuglase novell „Poeet ja idioot”, mis eos on isegi vanem: idee tekkimisest teose trükiti kulus autori sõnul 16 aastat.¹ Mõte hakanud hargnema 1908. aastal koostatud folkloristliku uurimusega „Põrgu väravas”, mis võrdleb Kalevipoja ja Prometheuse saatust ning seejuures süüvib ka Sarvikusse. Novell ilmus aga omaette raamatuna Noor-Eesti kirjastusel 1924. aastal Tartus. Oma teoste sünnilugusid kirja pannes on Tuglas „Poeedi ja idioodi” puhul jäänud napisõnaliseks, unustades seejuures justkui täiesti ära ühe raamatu oma raamatukogus, mis on nimetatud novellis üpris olulisel kohal. Nimelt figureerib see peategelase Ormussoni raamaturiiulis ning ühel palavikulisel hetkel võtab ta teose sealt ka lugeda. Mulle tundub just see raamat päästikuna, mis lõpuks novelli jutukera täiel kiirusel veerema pani. Nimelt näib, et Tuglas sai 1920. aastal ühe intrigeeriva teose omanikuks, luges selle läbi, otsis üles oma varasemad kuradi- ja põrguteemalised mõtisklused ning esimene peatükk novellist võiski 1921. aastal ajakirjas Ilo ilmuda.

Missugusest salapärasest raamatust on jutt? See pole sugugi vähetähtis trükkis Tuglase raamatukogus, vaid tema kogutute hulgas on see vanim raamat: pisike

ilusas nahkköites „Histoire du diable” ehk Daniel Defoe satiiri „Political History of the Devil” (1726, „Kuradi poliitiline ajalugu”) 1729. aastal ilmunud tõlge prantsuse keelde. Mulle näib ka, et „Poeedi ja idioodi” kirjutamise vaimustus, mida Tuglas on 1920. aasta suvel vahendanud abikaasa Elole („Olen hirmsas tööpalavikus!”²), võimaldab nüüd lõpuks dateerida selle raamatu jõudmise Tuglase raamatukokku. Kui varem olen arvanud, et peamiselt Robinson Crusoe seiklustega seostuva autori prantsuskeelse kuradi käsitluse omandas noor pagulane Esimese maailmasõja eelõhtul mõnelt Seine’i kaldapealse bukinistilt,³ siis nüüd pakun välja, et Tuglas ostis võluva raamatukese siiski siitsamast kodumaalt. Küll aga soetas selle ikkagi kas Pariisist või väljaandmiskoha järgi Amsterdamist vene keisrinna Katariina II ja krahv Grigori Orlovi vallaspoeg krahv Aleksei Bobrinski (1762–1813), kes armastas kaardimängu ja raamatuid ning saadeti tormiliste noorusaastate järel Euroopas Liivimaale rahunema. Ta tõi Vana-Põltsamaa (Oberpahleni) lossi kaasa oma rikkaliku raamatukogu. Bibliofiil Julius Genss on omakorda meeoleukalt kirjeldanud, mismoodi 1920. aasta kevadel müüdi Põltsamaa lossiraamatukogust pärit hinnalisi, nii Bobrinski kui ka talle Põltsamaa lossis järgnenud vürst Nikolai Gagarini raamatuid võileivahinna eest ühes Tartu äärelinna puukuuris.⁴ Ja tõepoolest, ka raamatumärk kuradi ajaloo

² E. ja F. Tuglas, Kirjad teineteisele 1917–1947. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2001, lk 40.

³ E.-M. Talivee, Tuglase ja Underi raamatukogud. – Sirp 21. II 2025, lk 40.

⁴ L. Petina, Krahv Bobrinski raamatukogu Põltsamaal. – Tartu Ülikooli Raamatukogu

¹ F. Tuglas, Rahutu rada. Elu- ja kirjandusloolist. Tallinn: Eesti Raamat, 1973, lk 96–97.

tiitellehel, samal, mida tsiteeritakse novellis „Poeet ja idioot”, on loetav kui „Exlibri D: Al Bobrinskoy”. Niisiis võisid äkki Tuglaselgi sealtsamast puukuurist ostetud, ühe soojaga – või õieti palavaga – läbi loetud kuratlikud seiklused panna kirjaniku süütenööri otsast põlema, mispeale ta otsis üles oma varasema põrguteemalise mõtiskelu ning hoo sai sisse tekst, mille alguspunkti on kirjanik paigutanud Tartu Toomemäele. Vaatepunkt linna kohal on seega üpris ülevaatlik, jumalkuratlik, seal võibki igasuguste kummaliste isikutega kohtuda. Mees, kes Toomel istub, vaatab linnale alla ühtpidi liigutusega – „[s]iit ülevalt oli ta seda linna ikka armastand”⁵ – ja nukrusega: ta ei ole enam see noor pöörane Felix, kes Pariisist Pühajärvele tuli, ta on iseäralik varavana Ormusson, naasnud Tartusse, seljataga pikk rännutee laias maailmas. Toomemäel tuleb tema juurde Kobras, kes hakkab talle rääkima kuradikumardamisest, tõelus seguneb unenäoga ning leevenduse toob alles hiidrahe Tartu tänavail.

Novelli sajandal sünnipäeval on ajakiri Looming oma esimesele peatoimetajale kummarduse teinud ja palunud kümnel autoril ehk Mehis Heinsaarel, Lilli Luugil, Maimu Bergil, Paavo Matsinil, Mihkel Mutil, Laura Loolaiul, Valdur Mikital, Katrin Ruusil, Meelis Friedenthalil ja Jaan Unduskil kirjutada oma versioon „Poeetist ja idioodist”. Enamjaolt Loomingus juba ilmunud, on need kogutud Eesti Raamatu Aastaks 2025 ühiste kaante vahele. Teose lõpetab Tuglase esmatrüki faksimile.

Ajakirja seatud mängureeglid tingisid, et kõik novellid algavad ühtmoodi, toimetuse on ühe lõigu ette andnud. Ees-

sõnas on mängu põhjuseid ja reegleid pisut lahatud ning tutvustatud novellis figureerivat autori teatraalset *alter ego* (Felix) Ormussoni. Tuglase novell on tulvil mängu, rollivahetusi, groteski ja sõnailu. Autori sõnulgi on see keeruline ega sobi igasse aega, millest annab aimu kirjaniku suhtlus tema loominguga tõlkijatega. Näiteks on Tuglas 1958. aastal saatnud Liidia Toomile (1890–1976) Moskvasse nimestiku novellidest, mida sooviks näha seal koostatavas kogumikus, muu hulgas aga arutledes: „On ka põhjust kahelda, kas on näiteks „Poeet ja idioot” praegusel hetkel venekeelses tõlkes vastuvõetav. [...] Ma ei poolda muidugi mingit „müstilist sümbolismi” või „sümbolistlikku müstikat”, kuid asju peaks tohtima vaadelda siiski sügavalt. Isikupärase realismi või irooniaga. Ja see on kehtiv nii sisu kui ka vormi kohta.”⁶ Mõni aeg hiljem kirjutab ta Ida-Berliini Eugenie Meyerile, tänades juba ilmunud tõlke eest üpris äkiliselt nõnda: „Ei oska arvata, kuidas peaks võõras lugeja suhtuma just „Poeeti ja idiooti”. See on täis salajasi vihjeid meie lähema mineviku vördjalikesse mõttekäikudesse, paroodilisi ülepakkumisi ja irooniat meie tagurlik-rahvusliku rinde kohta. Teie ei tarvitsenud ju igakord seda teada, kuid mulle näib Teie tõlke voolavusest, et olete omakorda sellest löbu tundnud.”⁷ Mõlemad tõlkijad tundsid eesti kirjanduse konteksti. Liidia Toom, kes sattus Moskvasse 1905. aasta sündmuste tuules pärast Tartu Puškini gümnaasiumist väljaheitmist ja jäi sinna elama, tõlkis vene keelde märkimisväärses osa Tuglase loomingust. Tema ja ta samuti tõlkijast poja Leon Toomiga (1921–1969) arutas kirjanik nii kirjatsi kui ka külas-käikudel tõlkenüansse ning Toomide tõlgete põhjal vahendati eesti kirjandust

aastaraamat 1999. Koost, toim R. Saukas. Tartu, 2000, lk 197–198.

⁵ F. Tuglas, Poeet ja idioot. Novell kogust „Hingede rändamine”. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus, 1924, lk 6.

⁶ F. Tuglas, Valik kirju. Käsikiri Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse muuseumis.

⁷ Samas.

mitmesse Nõukogude Liidu okupeeritud rahva keelde. Meyer (1908–?) aga oli pärit Tartu ukraina-vene perekonnast, sai kohalikus saksa gümnaasiumis hariduse ning, baltisakslasega abiellunud, lahkus 1939. aastal Eestist. Tema esimene tõlke- raamat eesti keelest oligi Tuglase novellikogumik „Kuldne rõngas” („Der goldene Reifen”, 1961), mille kaante vahel on ka „Poeedi ja idioodi” esmatõlge võõrkeelde kui „Dichter und Idiot”. Meyergi oli külastanud Tuglast Nõmmel, et tõlkeküsimusi arutada.⁸

Nüüdsegi kogumiku juures võiks lugejat paeluda küsimused, kas n-ö alus- tekst on autoreid samavõrd sütitanud kui kunagi Tuglast üks kuradiraamat ja kuidas mängijad seejärel on mänguga kaasa läinud, keeruliste käikudega novelli käsitle- nud, sellest inspireeritud olnud – kas on võtnud teksti juppideks, esitletuga väidelnud, tänapäevaga suhestanud. Raamatu lugemist on seega üsna loogiline alustada tagantpoolt, Tuglase novellist. Esmatrüki faksiimile võimaldab lisaks nautida 1924. aasta kirjanduse keelt – üldiselt oleme harjunud Tuglast lugema keeleliselt kaas- ajastatult. Edasi peaks tulema ajahüpe: üks etteantud mängureeglitest oli ajaraam ehk toimetuse loodud avalõik paigutab uus- novellid tänapäeva, osutades, et Tartu on parajasti kirjanduslinn, mille võiks kergesti hävitada Vene rakett, ning see asjaolu paneb Toomel mõtiskleja ümbritsevat ja ümbritsejaid vaagima.

Ent kirjanikku juba nii kergesti raami ei suru: isegi selle tingimusega on novellides mängitud, toimetuse avalõiku ei ole igaüks võtnud tingimusteta oma loomingu sekka. Nii on seda esitatud tekstist eristuva tsitaadina, kirja või mustandi osana, aga ka väikese kirjasuuruse või lugeja nägemis- kahjustuse tõttu loetamatu tekstina. Ka

mängu ellukutsujate teine tingimus ehk Tuglase teksti pinnalt loodud pildike, kus just Ormusson istub pingil Toomemäe nõlval, vaatab alla oma linnale ja näeb silmanurgast, et keegi läheneb – see ei ole tingimata Kobras nagu Tuglasel, on kõigest üks kummaline kuju –, ei pruugi sugugi olla täidetud. Seda põnevam. Ka edasi on väljakutse täiel rinnal vastu võetud. Lõhestuvad, teisenevad või täienevad alg- novelli peategelased, mõnikord ka nende kohtumispaik, Tartu Toomemägi. Näiteks on Ormusson hull või päris raugastunud, teinekord jääb temast Toomele novelli lõpul heljuma ainult pea nagu Irvikkassil. Kobras on hull, Kobras on kodutu, Kobras elab Emajõe mudas. Ormusson on naine, Liilit. Kobras on paksuks läinud. Ormusson on psühholoogiat õppinud. Kobras on Noa, kes ehitab laeva. Ormusson on krahvinna. Kobras on dissidendist naisterahvas. Kobras on eesti kirjandus: esiteks kehastab seda soliidne vanem härra ja hiljem noor naine. Ormusson on Jaak (Kangilaski või Kristian Jaak Peterson), Kobras on vene spioon (aga Pavlik) Morozov. Toome- mägi asub Prahas, Emajõe asemel voolab Vltava. Kurat, kellest jutlustab Kobras, on Paan, kes toob kaasa kliimakatastroofi ja seab maailmakorra seejärel taas jalgele. Või on kurat tehisintellekt, supermõistus. Mõnes novellis on kõik kirjeldatu topelt- võlts, hoopis filmivõtete või kirjanduslinna lummailm. Põnev on ka see, kuidas igal autoril on siiski oma käekiri, kuidas see ühtpidi iseloomulikuna säilib ning teist- pidi põimub Tuglase teksti ümber nagu luuderohi. Novelli struktuurile omaselt on tekstide puánt kümme korda ootamatu.

Kordusi esineb ka, eriti ehk tunnetus- likult. Näiteks on novellist novelli sugeree- ritud etteantud lõigu avalause muret maa- ilma hapruse pärast: linn, mida Ormusson vaatab ja armastab, on „habras, kaduv kui kiili tiivalöö” (lk 87). Kõigest kokku tekib aga omamoodi sidusus ja tunne: ehkki

⁸ F. Tuglas, Eluloolisi märkmeid II. (Litteraria. Eesti kirjandusloo allikmaterjale 12.) Tartu: Virgela, 1997, lk 104.

tegelased satuvad Toomele justkui eri ajal ega suhtle peatükiti omavahel, on nad siiski kõik ühe raamatu tegelased. Raamatu lõpetab Tuglase – ei, hoopis F. Ormussoni – kiri Artur Adsonile 1918. aasta 19. veebruarist, kus ta pakub välja, et siurused võiksid kollektiivselt ühe romaani kirjutada. Mõnes mõttes võiks öelda, et see mõte on nüüd nende siniste kaante vahel teoks saanud, kokku ongi moodustunud midagi romaanilaadset. Nii et see on üks õnnestunud kirjanduseksperiment. Mul on kaks soovitus: esiteks, raamatut võiks lugeda tagant ettepoole, kõigepealt Tug-

lase novelli ja seejärel teisi, muidu – võib-olla – ei moodusta romaan novellides sellist vahvat sõgedat tegelaspilve, ja teiseks, selle raamatu külge võiks haakida teise osana Kristiina Ehini romaani „Südame-tammide taga” (2024), kus tegevuse kese on samuti Toomemäel ja selle lähikonnas ning kust niisama pöörases, vaimukas ja ka murelikus kujutuses astub läbi tegelasi, kes mõlemas teoses kas võiksid figureerida või ongi suisa seal kohal, autoritest tegelasteni, Kristian Jaagust alates.

ELLE-MARI TALIVÉE

Kohanejad kasvavad kestuses

Kairi Look. Tantsi tolmu põrandast. (Loomingu Raamatukogu, nr 1–3.) Tallinn: Kultuurileht, 2025. 164 lk.

Loomingu Raamatukogu tänavuse aastakäigu avas end varem lastekirjanikuna tõestanud Kairi Loogi esimene täiskasvanutele kirjutatud proosateos „Tantsi tolmu põrandast”. Helge arenguloona jälgib see Nõukogude okupatsiooni lõpul sündinud eesti naise Katariina kujunemist lapsepõlvest noore täiskasvanueani. Poola nobelisti Wisława Szymborska jätkuvuseulogiaga käivituva teksti iga kihistus mõjub toetusavaldusena igavesele edasiliikumisele, inimesis väidetavalt peituva, ent aeg-ajalt raugeva jõu üha uuesti taasavastamisele ja lootusele, millest kõnelevad ka teose neli põgusat „Algust”. Kusjuures üks neist asub tähenduslikult teose lõpus.

Teose kreodo võiks niisiis kõlada bergsonlikult:¹ algus ja lõpp on miraažid,

olemine on kestus. „Hiljem ei tule kunagi [---]. Kogu aeg on täna.” (Lk 51) Teisisõnu, inimliku vastupidavuse ja elule avatuna püsimise tagab pideva kulgemise taju. Ühtlasi on see loomingulisuse tingimus. Voolavas tundlikkuses elamist õpetavad ja kosutavad Loogi teoses pereringi naised. Sellist teadvusseisundit murendab enim nende naiste surm. Sestap kirjeldab romaan ülitundliku peategelase kaudu viise, kuidas saada hakkama üldiselt loomuliku, aga isiklikul tasandil brutaalse kogemusega, nagu lein sügavalt armastatud inimeste kadumise tõttu. Uuritakse, kuidas minetada lõputaju ning kesken-duda taas kestusele.

Struktuuri teose tähendusloome seisukohalt kõrgelt hindav, kuid samal ajal pedantsust vältiv Look on jaotanud romaani neljaks. Tinglikud ajaplaanid on esimeses osas peategelase Katariina lapsepõlv 1980. aastate õdusas majapidamises imelise vanavanaema hoole all. Teises jaos avaneb uusrajoonis trollibusside undamise seltis veedetud teismeiga, mille jooksul tüdruk ositi võõrandub pere- ja kogu-

Deleuze'i ja Félix Guattari filosoofia toel. Vt **E. Hermann**, Hüütakse pardale: romaan kui tajumissümfoonia. – Vikerkaar 2025, nr 4–5, lk 186–191.

¹ Ka Eik Hermann on romaani lugenud läbi hilisema bergsonismi prisma, täpsemalt Gilles

konnast, kannatades muu hulgas kiusamise ja vaevalise pika leina all. Lugejale sinavormiga väga lähedale tungivas kolmandas osas on fookuses protagonisti meditsiinistuudium kuskil Euroopa metropolis (viited jalgratastele, kanalitele, düünidele osutavad Hollandile). Napis neljandas osas otsib vaimselt ja kehaliselt ülekoormatud ning vanavanaema ja ema leinamisega jätkuvalt heitlev peategelane ahiküttega maamajas nimetul Eesti saarel iseenast ehk tasakaalu kui kestusetaju ning leiabki selle.

Romaani aistiline stiil õhutab lugejat tundma ja uskuma, mitte liigselt eritlema ega hindama. Pole irooniat, analüütilisust välditakse. Läbi algriimilise, algelise süntaksile ehitatud väljenduse – mida mõni kriitik ja paljud lugemishuvilised on juba kiitnud² – näitab näiteks laual higistavat juustu manav jutustaja, et olulisel pole mõtted juustu võimalikust päritolust, roiskumisohust või saamisest võileivakatteks, vaid hoopis sellest kujutisest õhkuv hapukas-soolakas lõhn või laiemalt 1980. aastate Eesti köökide atmosfäär. Peamine on tähenduste plahvatus, mis tekib, kui elada (taas) läbi rudiseval kahvatukollasel pinnal libiseva tilga sõrmeotsaga puudutamise tunne. Sedasi narratiivi punudes ei paku „Tantsi tolmu põrandast” otseseid põhjuse-tagajärje seoseid, vähemasti mitte mikrotasandil.

Loogi teose eesmärk näib olevat avada optimistliku, kohati pisut sentimentaalse, aga samal ajal aukartustäratavalt elastse elukäsituse väljakujunemist umbes veerandsaja aasta jooksul. Lühikestes peatükkides kui impressionistlikes tõmmistes vaadeldakse valdavalt tema- ja sinaperspektiividest, kuidas emotsionaalselt

ja sotsiaalselt küpsete emakujude, eriti vanavanaema, endise pediaatri, uskliku Johanna loodud turvaline algpesa mõjutab loo südamikus asuva tüdruku enesekindlust, loovust ja sitkust. Kodus kirevate rituaalide, kudumise, toiduvalmistamise (ja selle õpetamise) ning tantsima süttamisega sisse harjutatud emotsionaalsed mustrid ja sotsiaalsed oskused võimaldavad emakuju kadudes ning leina lahtudes protagonistil edasi „[e]lada ja armastada aina hullemini ja hullemini” (lk 144). Lapsepõlve rollimängud, samuti väsimatu raamatute ettelugemine vormivad teadvust liikumisaltiks. Lektööri valib Johanna eesti rahvapärismuse, muumilugude ja Astrid Lindgreni teoste hulgast. Sedasi kerkib makrotasandil üles ikkagi ka põhjuse-tagajärje suhe: hea hool viib küllase elutajuni. Vanavanaema, kelle tarkuses sulanduvad *ratio* (mida esindab arstiteadus) ja (rahva)usk, ning teatava määrani ka Katriina ema ei vihasta laste otseste käskude – aita, hoogu, veel! (lk 13) – peale. Nii juurutatakse lahkete ilmapilti, kus ühte ruumi elama määratud inimestele on omane üksteist märgata. Veel õpetab vanavanaema last otsima pingsust, epifaaniat, kuidagi läbi looride ka Erosta. Võimas emakuju³ näitab lapsele, kui oluline on olevaga haakuda. Samuti ei alahinda ta kunsti mõju vitaalse eluhoiaku kujundamisele. Näiteks ei unusta memm ette lugedes tähelepanu juhtida raamatukujundusele: last suunatakse mõtlema kunstiteosest kui tervikust.

Kunsti rollist nii teose süžees kui ka metatasandil on retseptisioonis juba juttu olnud: romaan on intermediaalne saavutus ehk oma tajukesksuse tõttu justkui muusikateos sõnades.⁴ Ent tekst õhutab tõlgendusse kaasama ka kujutatavat kunsti, eriti kui mõelda seda toetavatele teostele.

² Nt **T. Karjatse**, Headread raamatuaasta blogi: Kairi Loogi „Tantsi tolmu põrandast”. – ERR. Kultuur 23. IV 2025. <https://kultuur.err.ee/1609672871/headread-raamatuaasta-blogi-kairi-loogi-tantsi-tolmu-porandast>

³ Vt **M.-L. Klemet**, Millenniumilapse tantsud. – Sirp 14. III 2025, lk 6.

⁴ **E. Hermann**, Hüütakse pardale: romaan kui tajumissümfoonia.

Ehk ei ole Loogi teose avaraks mõistmiseks päris väär mõelda sellest kui Katariina (auto)portreede sarjast, miks mitte sarnaseist, nagu tegi endast skandinaavialikkusega seostatavat vahvuse ja idüllilisuse kuvandit loonud soomerootsi mitmik-talent Tove Jansson, keda on aimata Loogi teose esteetilises koes. „Tantsi tolm põrandast” on muu hulgas inspireeritud Põhja-maade naiste loodus-, kodu- ja peresuhete positiivsetest kujutelmadest kunstis, üldse teatavast põhjamaisest mängulisest, jaatavast suhtumisest ellu. Janssoni teosed, nt „Suveraamat”, mille põhjal vändatud film jõudis tänavu augustis Eesti kinolevisse, leiduvad Loogi raamatu allikaloetus (lk 108). Viimane lisandus mõjub värskendavalt, tuues must valgelt esile, et niivõrd nõudlik žanr nagu romaan põhineb alati teiste, eel- ja kaaskäijate mõttepingutusel. See annab märku Loogi kunstniku solidaarsusest ning mõjub igal juhul sümpaatselt.

Kui romaani esimene osa välja jätta, rakendab jutustaja alt ülespoole pürgivat meetodit. Näidatakse, kuidas avara siseilmaga protagonist ronib murdeas (mil tüdrukut hakkavad kontrollima keegi „treener”, õpetajad ja mõneti ka isa; lk 90, 99) tekkinud madalseisust „kõrgemasse torni” (lk 98). Nagu mainitud, on ronimisel kasutatav sitkuse harjutamise tehnika tants, mis igas teose osas värsket nurga alt esile tuleb. Teose jõulisima sümbolina ülistab see (ajutist) sisenemist dionüüsilise transi seisundisse, ent tähistab ka keha-hoiaku kontrolli, valu ja pinget, hiljem veel seksuaalset eneseväljendust (stseen võimalikust postitantsust, lk 109) ja lähedust, armastust kui kahepoolset sümmeetrilist suhet. Veel on tants rahvusliku identiteedi osa, sest viidatakse joovastusele, hõrdu-sele tantsupeol, samuti kadrisantide tant-sule, jala pöörutamisele vastu maad, nii et põrandalaudadest klopitakse välja vana tolm: meie esivanemate, ka Johanna päris-

osa (lk 101). Jõuline kujund lahkunute ülestrampimisest annab loole müstilise mõõtme. Tants toob esile ka filosoofilise tasandi, tuletades meelde Henri Bergsoni ja tema kaasmõtleva Friedrich Nietzsche ideed, et just tantsus on kestus, afektiivselt väärt eksistents. Tantsuta elatud elu on mannitu. Teose põhimine küsimus, kuidas taas leida jõud, kui kallid inimesed surevad, saab vastuse: edasi tantsides, ka siis, kui on olnud pikk paus.

„Tantsi tolm põrandast” on õnnestunud, korralik debüüt. Kritiseerida võib vaid mõnda aspekti. Subjektiivselt on mul kohati raske leppida sina-, mina- ja tema-jutustaja vaheldumisega. Kui tema- ja minavormi nutikas varieerimine annab aimu lapse sõltuvusest ja täiskasvanu suhtelisest autonoomiast, siis sinavormi mitte just agara austajana ei suutnud ma endale ära seletada selle sissetoomise vajalikkust. Üldiselt väga õrnas ja hoolivas teoses mõjus „sina” kohati agressiivsena, sundides mind protagonistiga nui neljaks samastuma või andma end igal juhul tema meelevalda. Teisest rakursist annab perspektiivide vaheldumine signaali, millal on Katariina „kohale jõudnud”, oma hääle leidnud – sellest on juba veenvalt kirjutanud Aliis Aalmann.⁵

Vahest objektiivsem kriitiline noot puudutab üksikuid ripakile jäänud liine ning stampe. Kuigi Loogi fabuleerimisstiil ei taotle nimme ratsionaalset detailsust, jääb paar seika ebamääraseks, nt vana-vanaemaapid tagasivaated sõjaolukorrale (lk 24, 61). Kohati langeb tekst klišeede lõksu: mõni Eesti suve puudutav troop kaldub pateetikasse. Kukesente paljajalu otse pannilt söömine viib mõtte korilust idealiseeriva primitivismi (lk 113) ning sunnib vähemasti korraks küsima, kas ei naaldu teos liigselt Eesti kuvandile ürgse

⁵ A. Aalmann, Tolmust oleme keerelnud ja tantsuks peame saama. – Looming 2025, nr 6, lk 840–842.

loodusriigina. Lõpuks tuleb ära ka Tammsaare parafras ehk ülekasutatud „tee tööd ja armasta” (lk 146). Teos kui tervik on nii tugev, et ka nende võteteta poleks talastik kokku varisenud. Need on aga vaid pisi-asjad, eriti kuna pärast teose korduvat lugemist võib leida nii mõnegi esmapilgul peitu jäänud nüansi, mis lisab tekstile ambivalentsust, seega esteetilist väärtust. Näiteks jahmatavad positiivselt vaid korra esile kerkiv tõdemus, et vabadus tuleb kellegi ohverduse arvel: „Vanaema vangipõlv toas andis lapsele hääle” (lk 154), ning põgus viide sellele, et lähedased võivad anda vastukäivaid, ent ühtmoodi kehtivaid nõuandeid, kas või Katariina ema mantra „hoia maadligi” ja Johanna soovitus „selg sirgu”. Sellised hõõrded ärgitavad edasi mõtlema.

„Tantsi tolm pörandast” kui aistiline arenguromaan ei lõpe selle filosoofilist alust arvestades küll kunagi ära, kuid lõpujärelmeid see siiski pakub. Eri paikades liikumise, keelte vaheldumise, aga ka eri tantsustiilide harrastamisega jõuab naine tasakaalu kui kestuseni. See toimub religioosse kirkastumise (lk 159), loodusesse sulandumise (sh esitatakse oodid puukoorele, siidisele liivapinnale, luikede tarkusele, lk 151, 161), samuti mälestuste hoolika, loova, kehalise läbitöötamise teel (lk 151).⁶ Poetiseeritakse ka päris põhjas – rabajärve sügavuses – ära käimise kaudu

tervenemist (lk 152). Katariina on sündmustiku kulgedes jahtinud jõudu, tahet, oma reeglitega mängu, temast on teose lõpuks kasvanud kohaneja, „mina”, kes seisab oma „villaste juustega emade” õlgadel (lk 145). Kohanemise paljude sümbolite hulgas on kiik: lennule üles-alla annab keegi armas nii kaua hoogu, kuni kiikuja on ise küps jalgadega kaasa aitama, võimeline nii ohtlikku kiirust pidurdama kui ka keha nullist pingutama, et uuesti ja uuesti eri tähendusega tippe nautida. Naine leiab ühes „tormi ja lindudega” oma hääle (lk 161), astub oma graatsilistele jalgadele, sest „selja taga on soojad käed” (lk 150), sest pole homset, on ainult täna.

Loogi teose lõppfaas (lk 160) meenutab hoopis teise tonaalsusega nüüdisaegse eesti romaani, Lilli Luugi „Ööema” (2024) tekstikohta, kus esivanemate hinged kogunevad samuti peategelase selja taha. Ei ole vast liialdus üldistada, et Eesti naiste praegune proosakirjandus väidab, et meie kõigi taga on rodu senini sündmuste käiku mõjutavaid esivanemaid, me oleme nemad (ja ei ole mõistagi ka) ning seda seost tuleb täie tähelepanuga vaagida, kirjutades pikki ajavahemikke hõlmavaid proosateoseid, mille fookuses on järeltulijate suhted emade ja isadega. Lugejatena oleme pörandalaulade vahelisest tolmust kopsud täis tõmmanud, nautinud erinevaid esteetilisi tõlgendusi (imeliselt) tundliku lapsepõlve vältimatust tähtsusest. Kuigi viimastel aastatel on ilmunud säärasesse lootüüpi paigutuvaid suurepäraseid romaane, sh „Tantsi tolm pörandast”, tasub – kui mitte muuks, siis provokatsiooniks – küsida: kas vajaksime kohaliku kirjanduspildi rikastamiseks nüüd hoopis teistsugust teemaseadet?

MERLIN KIRIKAL

⁶ Kaudse paralleelina meenus hollandi autori Jente Posthuma rahvusvahelisele Bookeri auhinna nomineeritud teos „Millest ma pigem ei mõtleks” („Waar ik liever niet aan denk”, 2020), ehkki temagi nappidest peatükkidest koosnev teos pole nii jõuliselt meeleliste tajude põhine kui Loogi debüüt ning uurib leina hoopiski peategelase kaksikvenna enesetapu kaudu. Posthuma teos lõpeb samuti ilusa ideega iseendast kui tervikust kindluse tegemisega.

Just vastu seda puud

Elo Viiding. Kirjanik kõneleb minuga. Tallinn: Tuum, 2024. 215 lk.

Kui vaadata Elo Viidingu mullust esseekogumikku „Kirjanik kõneleb minuga” kõrvuti kolm aastat varasema kogumikuga „Mina kõnelen kirjandusest” (2021), on juba pealkirjast selge, et mõni asi on ennast vahepeal ringi keeranud ja võluvalt puntrasse läinud. Kes nüüd kellega kõneleb, ja millest? Lisaks lihtsale – kuid kontseptuaalselt ülimalt olulisele – tõsiasjale, et peale esseede ja artiklite on nüüdsesse raamatusse raiutud Viidingu intervjuud teiste kirjanikega, ning Viidingu kõikehõlmavale kõnelusele minu kui lugejaga annab pealkiri veel mitmeid vihjeid, kuidas raamatut ning selles öeldut vaadelda.

Esiteks, kogumiku pealkiri toob fookusesse kirjaniku, mitte teksti ega kirjanduse kui nähtuse, ning see tõik on raamatu tervikuks sidumisel võtmetähtsusega. Raamatu esimesse poolde on reastatud Viidingu kõned, esseed ja arvustused, millest enamik tõukub konkreetsetest kirjandusteostest, kuid autor teeb lugejale kiiresti selgeks: tähtis ei ole niivõrd see, mida ta neist teostest välja loeb või lugeda tahaks ning kuhu täpselt me need teosed oma ühises kõrgkultuuririiulis paigutaks, kui- võrd see, kes need teosed kirja pani. Kes ta selline on ja mida ta õigupoolest ütleb?

Sealjuures ei luba Viiding ühegi kirjaniku mustas pesus sorida, tema toitumis- või liikumisharjumustesse süübid: heade luuletajate „tekste ei maksa olmega tühistada, neid endid meelevaldsetesse üldistustesse pressides, vaid neid tuleb käsitleda nende erinevatesse kihistustesse tungides, autoriga ennekõike samale tasandile püüeldes” (lk 22). Viiding näitab oma tekstides ette, kuidas olla põhjalik, empa-

tiline, hea lugeja, jätmata autorit kõrvale, kuid tungimata talle ka ebaviisakalt lähedale. Sealjuures rõhutab ta, kui tähtis on tsiteerida ning, kus võimalik, toetuda autori sõnadele oma kirjutatu kohta (vt lk 23, 37). Nii saavad „Monoloogide” osas sõna ka Juhan Viiding, Paavo Haavikko, Margaret Atwood, Kristjan Haljak, Hasso Krull, Aet Annist ja Taavi Eelmaa – ning Viiding toob oma jutuajamised nende kirjanike loominguga meieni neutraalsel, nii iseenda kui ka teose autori positsiooni läbini tunnustaval moel.

Selline hea kriitika aluseks olev kirjaniku kui looja ning loomingu taga seisva isiku eristamine pälvib otsest tähelepanu mitmes tekstis. Esseed „Inetud hauakõned” joonib Viiding alla isiku kaudu lähenemise problemaatilisuse kõiksugustes postuumsetes käsitlustes, kirjaniku sisemisest lõhestusest kirjutab ta arvustuses Margaret Atwoodi raamatule „Tehingud surnutega”, kirjeldades Atwoodi sõnade toel kaht olendit ühes ja samas kirjaniku kehas, kes muudkui selle ühest poolest teise voolavad ning kuidagi omavahelist tasakaalu ei saavuta. Ka Taavi Eelmaa „Unekoridori” arvustuses saab eraldi tähelepanu autori teksti eristamine tema lavalisest olekust ning kirsina tordil mõjub Futurooloogilisel Kongressil peetud kõne „Tema suhe äraolnud tulevikuga”, kus Viiding lööb enda kui kõneleja rolli lausa grammatiliselt kaheks.

Seega, vähemalt sama palju, kui kõnelevad raamatus Elo Viidinguga teised kirjanikud, kõneleb Elo Viiding iseendaga – autor isikuga, isik autoriga. Kirjutamine ongi ju peamine viis neid sisemisi pooli dialoogi asetada, panna kirjutav mina kohtuma üleskirjutava minaga, ja siis nende vahetõrget vaagida. Viidingu stiil on äärmuseni eneseteadlik ning ta sedastab juba esimeses tekstis: „Nägi peab nägema kõike, ent ka enda nägemist pealt nägema [---]” (lk 12). Ning kui kriitikul

lasub kohustus suuta kirjaniku kaht palet eraldiseisvana hoida, siis kirjaniku sees on nende pidev kõnelus elulise tähtsusega – kirjanik **on alati ka** inimene.

Selles seisneb minu jaoks selle raamatu kandev idee. Esiteks tähendab see seda, et kui inimesel on kõht tühi, kui tal on küttearve maksmata, kui ta peab vaimutöö kõrvalt väsitavat palgatööd tegema, kui ta peab lakkamatult võitlema inimväärse oleviku nimel, ei saa ta tegeleda mingit sorti loominguga ega selle tähelepaneliku vastuvõtuga. Ning kui eeldame, et kirjandust tehakse missioonitundest, et see on „kuidagi õilsam kui elu ise” (lk 103) ning et „[k]õik vaimuinimesed on nii elanud!” (lk 81), ei ole sellel mingit tulevikku. On rõõm lugeda ja tunda, et võrreldes aastakümnetetaguse ajaga ei ole Viiding selle tõsiasja tunnistamises enam nii üksik ning mind ümbritsevas mõtteruumis pole see enam radikaalne, aga paistab, et pikk tee on veel minna – näiteks töötundidega kooskõlaliste honorarideni ja vabakutseliste ravikindlustuseni, kui nimetada mõnda üksikut elementaarset eesmärki.

Teiseks tähendab see inimeseks olemine Viidingu jaoks raudkindlalt ka seda, et kui kirjanik näeb kedagi, kellel on kõht tühi, ja kui ta näeb süsteemi, mis seda põhjustab, siis ta ei saa seda eirata ega ennast oma elitaarse loojamaski taha ära peita. Seda korratatakse raamatus mitmes vormis, mõjudes seega meeldivalt sisendusjõuliselt: jah, seda on võimalik lõpuni uskuda! Viidingu jaoks peab kirjaniku eetika olema vääramatu nii loomingus kui ka avalikus elus: esiteks pole kirjandust „tänapäeval mõtet teha ilma kandva, ühiskonda jõuliselt paremaks muutva ideeta” (lk 75), teiseks ei tohi kirjanik ka isikuna joosta mingilgi moel represseeriva võimu sabas. Ning kuigi Viiding mõonab selle arusaama idealismi, ütleb ta siiski kindlalt meile kõigile: „Selleks ei pea tingimata olema raske lapsepõlve või suure ilmajätuse taustaga,

et olla sisimas eetiline, et olla kannatajatega solidaarne” (lk 105). Jah! Miks on sellest aru saamine ikka veel nii raske?

Kui aga olla valitseva võimu vastu ning keelduda ühes kõrgema kultuuriseltskonnaga kirjandus-kirjanduse-pärast maskimängu mängimast, ei ole muud teed kui püsida hegemoonilise kirjandusvälja äärealal, seda võimalikult vankumatult. Just sealt, äärmiselt mitmekesisest servast (kuna serva eri punktide vahele võib ju jääda terve diameeter!) toovad teateid kirjanikud, kes Viidinguga raamatu „Dialogide” osas vestlevad: Kristjan Haljak, Rita Dahl, Mikk Pärnits ja Martin Vabat. Kõige „kodusemana” mõjub sealjuures Haljak, mis tema tunnustatuse tõttu on ka loogiline, kuid keda paistavad Viidinguga siduvat tugevad intellektuaalsed-intertekstuaalsed niidid. Ning siiski ütleb ta kõlaval häälel: „Rumaluse ja jõhkruuse ja nõmeduse vastu tuleb sõdida, nii mentaalsel kui materiaalsel tasandil. Saasta vastu, inimeste peades, atmosfääris ja ookeanis jne.” (Lk 116) Dahli põhimõttekindlus ja töövõime, Pärnitsa kriitilisus ja kõigutamatu ülbus, Vabati hullumeelselt liikuv mõttevoog ja radikaalne valitseva maailmakorra eituse – need koos raputasid aga minus küll midagi lahti.

Alles dialoogist nende kirjanikega jõudis minuni kogu missiooni ulatus – see, kui värselt, julgelt ning provotseerivalt mõjuvad nii mõnedki mõtted, illustreerib tõepoolest seda, kui ühetaoline on välja kese, millel enamasti tegutsen. Kõigega nõus pole ma ometi ning seda pole Viidingki, aga selles polegi asja mõte: „[---] igasugune meelekindlus, intellektuaalne tahe ja püüd teadlikkust tõstva elu poole laiemalt on hävimatu väärtus” (lk 21). Intervjuus Kristjan Haljakule (jah, üks kõnelus toimub ka sedapidi) kirjeldab Viiding oma suhet lemmikautori Paavo Haavikkoga sarnaselt: isegi kui paljud nende seisukohad ei ühti, on Haavikko eetiline

alus, nihilismi ja inimesearmastuse kooskõla talle sügaval tasandil sümpaatne (vt lk 104). Oluline on, et kirjanik-looja isennast kui kirjanik-inimest tähelepanelikult kuulaks.

Kui see põhimõtteline inimlikkus on olemas, ei peagi taga ajama universaalset

nõustumist omaenda loomingus ja väljaütlemistes – tuleb lihtsalt tegutseda, luua, öelda. Või nagu kirjutab Haavikko: „Istuta puid. Just vastu seda puud võib fašism lõplikult oma pea ära lüüa.” (Lk 34)

SAARA LIIS JÕERAND

Eesti rahvuse aime-eepos

Lennart Meri. *Silverwhite: The journey to the fallen sun*. Translated and adapted from the Estonian by Adam Cullen. London: Hurst & Company, 2025. xii + 465 lk.

Lennart Mere „Hõbevalge” ilmumine Adam Culleni tõlkes („Silverwhite”)¹ on suursündmus, mis suurendab Eesti kohalolekut ingliskeelses maailmas, sest vähesed aimeraamatud on oma päritolumaal nii mõjukad kui see märkimisväärne teos. „Hõbevalge” on raamat, mida on võimatu mingi klassifikatsiooni alla painutada. Teose taandamine selle kesksele teesile – kultuuris säilinud mälestus Kaali meteoriidi langemisest Saaremaale muinasajal on mingil moel loonud Thule müüdi – tähendaks, et ei ole tabatud raamatu tuuma. Kuigi mainitu on tõepoolest raamatu keskne tees, on „Hõbevalge” tervikuna õieti Eesti (ja eestlaste) ajaloolisest kohast maailmas: kirklik, erudeeritud ja mitmekihiline armastuskiri oma maale. Teos lausa manab Eestit esile, seda peaaegu otseses mõttes nagu loits, mis pidi Eesti välja kutsuma ja olevaks lausuma ajal

(1970-ndatel), kui nõukogude kord oleks eelistanud, et seda olemas ei oleks. James Joyce’i kuulsal ütluse järgi saaks Dublini uuesti üles ehitada „Ulyssese” lehekülgedest, kui linn peaks kunagi hävitatama. „Hõbevalge” on raamat, mille taotlused on sarnasel kombel suurejoonelised: see pole niivõrd raamat Eesti kohta, kuivõrd raamat, mille lehekülgedes on Eesti.

Pelgalt ajaloo vaatenurgast esitleb teos (vähemalt allakirjutanu arvates) habrast ja mitte eriti veenvat teesi. Arusaam, et iga muistse geograafilise kirjatöö ja eesti rahvaluule raasuke viitab kuidagi häärapäraselt Kaali meteoriidi langemisele ja selle mõjule, on klassikaline näide sellest, kuidas kirjamees laseb oma järeldusel dikteerida seda tõendava materjali sisu ja mitte vastupidi. Aga „Hõbevalge” juures pole minu meelest üldse oluline, kas teose keskne tees on ajalooliselt usutav. Täiuslikult ümmargune Kaali kraater Saaremaa südames ühes sellesse tekkinud püha järvega ja saladusliku raua allikana muutub metafooriks Eesti keskse rolli kohta Euroopa ajaloos, mille järele Meri igatseb. Sest lõppeks on „Hõbevalge” mütograafiline ja mitte ajalooteaduslik raamat. Meri jätab mulje, et ta on filoloog ja mütograaf, kes on pääsenud lahti ajaloo valda ega pelga kasutada oma kujutlusvõimet, nagu näiteks araabia geograafi al-Idrisi ja läänemeresoomlase vahelises pikas vestluses (8. ptk). „Hõbevalge” on ajaloolisel kujutlusvõimel tuginev kirjanduslik aime-raamat ja sellisena suurepärase. Nagu

¹ Inglisekeelse tõlke aluseks on „Hõbevalge” 2008. aastal ilmunud uusväljaanne, milles 1976. aasta esmaväljaannet on täiendatud 1983. aastal ilmunud raamatu „Hõbevalgem” materjaliga.

Meri ise kuulutas: „Kirjandus ei paku ajalugu, vaid nägemusi, heal juhul ajaloo võimalusi” (lk 49, e k lk 63).²

„Hõbevalge” on raamat, mis sündis eestlaseks olemise kognitiivsest dissonantsist: kuuluda sellise maa juurde ja sellise rahva hulka, kes on kahtlemata muistsed, aga kellel puudub kirjutatud muistne ajalugu. Eestlased ilmuvad ajalukku XIII sajandi ristisõdijate kroonikakirjutuses ning kogu kaunis sõnaseadmine „Hõbevalges” ei saa seda asjaolu muuta. Näib ebatõenäoline, et antiikaja geograafid räägivad Eestist ja Baltimaadest nii palju, kui Meri soovinuks uskuda. Ent „Hõbevalge” on raamat Eesti (ja läänemeresoomlaste) kohast Euroopas ning see on ühtlasi raamat ainult Eesti kohta. Meri on kõige veenvam, kui ta näitab soome-ugri keelte vahelisi filoloogilisi seoseid ja käsitleb uurali rahvaste paadiehituse kunste (vahe-tule ja praktilise kogemusele tuginedes) ning uurib maastiku loogikat (lk 18), mis on rahvaid ja kultuure loonud. Meri tundis põhjalikult Ida-Euroopa ja Kesk-Aasia geograafiat, mis küllastab tema tähelepanekud sügava arusaamisega põhimiste jõudude kohta, mis keelte ja kultuuride kujunemist mõjutavad, isegi kui Kaali meteoriidi mõju nende hulka ei kuulunud.

Kõigist raamatutest, mida olen lugenud, meenutab „Hõbevalge” mulle enim Robert Gravesi teost „Valge jumalanna. Poetilise müüdi ajalooline grammatika” („The White Goddess: A Historical Grammar of Poetic Myth”, 1948). Nagu „Hõbevalge”, on ka „Valge jumalanna” paljusõnaline, keerukas, mitmekihiline ja ambitsioonikas, kuid ühtlasi liigitamist trotsiv ning elava kujutlusvõime toel kirjutatud aimeraamat. Graves kirjutas „Valget jumalannat” mitu korda ümber samuti kui Meri „Hõbevalget” ning kummagi raa-

matu keskne tees pole ajalooteaduslikult vettpidav. Mõlemad on interdistsiplinaarsed teosed, mille kaugele ulatuvad – ja kohati lausa metsikud – eksirännakud juhatavad lugeja läbi väga erinevate allikate ja metodoloogiate, püsides autori kirglikul ja pea sundmõttelisel kiindumusel ühele kinnisideele. Nii „Hõbevalget” kui ka „Valget jumalannat” on rõõm lugeda. Nende raamatute lugemine on sügav ja isiksust muutev kogemus ja nad kompavad inimliku ettekujutuse piire, hoolimata sellest, kui objektiivselt paikapidavad on järeldused, milleni jõudmise autor on sihiks seadnud. Graves oleks kahtlemata nõustunud Merega, et „[k]irjandus, vastupidi teadusele, eelistab lennukat luulet raske-meelsele tõenäosuslikkusele” (lk 96, e k lk 124). Nagu romaan, mille süžeed viib edasi keskne peibutis, mille usutavus iseenesest on süžee seisukohast ebaoluline, ei sõltu „Hõbevalge” kui teose veenvus selle keskse teesi tõesusest. Pigem tuleks keskset väidet näha kui kujundit, millest hargneb eesti kultuurilise ilmaruumi uurimine kogu selle ulatuses. Meri pidi kuskilt alustama. Kaali kui loodusemälestis, mille tähtsus üle Euroopa on vaieldamatu, on väga hea paik, kust alustada rännakut eestluse südamesse.

Siiski oleks väär käsitada „Hõbevalget” pelgalt võluva kirjandusliku retkena, mille panus ajalooteadusse on väärtusetu. Pealkiri viitab hõbevalgele teele, jõgede võrgustikule, mis ühendas Läänemerd Kiievi, Musta mere, Konstantinoopoli ja araabia maailmaga. Meri ei eksinud, rõhutades selle olulisust: ajaloolase pilguga vaadates on „Hõbevalge” tugevus Läänemere piirkonna varakeskaega puudutavate araabia allikate analüüs (neile pöörati teose ilmunisajal vähe tähelepanu). Läänemeri oli tõesti ühendatud Vahemere idaosa ja Lähis-Ida ning põhjapoolsete piirkondade kaudu laiema maailmaga. Meri oli samuti õigel teel oma veendumusega, et põlised rahvapärased käsitööoskused, teadmata

² L. Meri, Hõbevalge. Reisikiri suurest paugust, tuulest ja muinasluulest. Tallinn–Tartu: Lennart Meri Euroopa Sihtasutus, 2008.

aegadest pärinevad ehitusviisid, keelte sugulassõnad ja meresõitjate tarkused salvestavad teatavat liiki ajalugu. Aga täpselt nagu keeleajaloolastel on raskusi algkeelte kronoloogia ühitamisel arheoloogiliste kultuuridega, nii ei ole kunagi võimalik seda ajalugu, mille näitlikustamisega Meri hiilgas, panna täiuslikult kokku kõlama kirjalike allikatega, mille prestiiž on praeguse ni ajaloo allikatena kõige kõrgem. Peame leppima, et kogu informatsiooni mineviku kohta ei ole võimalik kokku panna üheks sidusaks looks. Sellega leppimine on psühholoogiliselt eriti raske ajaloolastele, keda on õpetatud uskuma, et just nemad on säärase lugude kudemad.

Eesti kirjavara iga olulisema teose tõlke inglise keelde võtavad tänuvõlt vastu Suurbritannias, Põhja-Ameerikas ja muudes ingliskeelsetes maades elavad eesti päritolu inimesed, kes enam eesti keelt ei oska. Kuid „Hõbevalge” lummu ulatab kahtlemata ulguelaste kogukondadest kaugemale. Iga akadeemiline Balti uuringute keskus või osakond väljapool Eestit soovib saada selle võtmeteose ühe eksemplari. Samuti on oluline, et „Hõbevalge” käsitleb läänemeresoome ja soome-ugri rahvaid samavõrd kui eestlasi: „Kalevala” on arvustatava raamatu kaante vahel sama oluline kui „Kalevipoeg”. Seega on „Hõbevalge” huviväärne igaühele, kes uurib läänemeresoome maailma mütooloogiat ja ajalugu.

„Hõbevalge” lõpus esitab Meri küsimuse: „Kus lõpeb luule, kust algab ajalugu?” (lk 437, e k lk 523) Sellele küsimu-

sele raamat vastust ei anna, pigem tehakse luule ja ajaloo piir hõgusemaks. Kuid nagu „Kalevipoeg”, mida Meri nii tihti tsiteerib, on ka „Hõbevalge” raamat, mis muutub puhtalt oma ambitsiooni toel omaette rahvust ehitavaks teoks. Vahest polegi aimeo raamatul võimalik enam rohkem sarnaneda eeposega. Selline raamat tuleb välja ainult kord aastasaja jooksul. Lennart Meri oli küllalt julge, et astuda tundmatusse ja mitte käia taas Eesti ajaloo juba sissetallatud rada mööda, kasutades harilikke ja harjumuspäraseid allikaid. „Teadmatus on lõpmatu, teadmine lõplik, ühemõtteline ja lihtne” (lk 345, e k lk 418). Seetõttu on „Hõbevalge” samavõrd luule kui ajalugu: selle asemel et korraldada ümber üldise kokkuleppe korras kehtestatud ajaloolisi fakte, vaeb teos teadmatust. Mere veendumus, et Kaali meteoriidi langemise taolist olulist sündmust pidi kuidagi mäletatama ja et mäletamist tuleb pidada usutavamaks hüpoteesiks kui unustamist, peegeldas tema usku kollektiivse identiteedi ja kultuurilise mälu jõusse. Selles mõttes tähistab Kaali Mere käsitus metafoorina Eestit ennast – muistset, ilusat ja ainulaadset. Sellist Eestit hoiti mälu kaudu elusana isegi siis, kui tugevamad jõud seda varjutasid ja rõhusid. Kui kõik see ei olnud tõsi ka igi-ammuse Kaali meteoriidi kohta, on see kindlasti tõsi XX sajandi Eesti kohta.

FRANCIS YOUNG
Ingliskeelsest käsikirjast tõlkinud
OTT HEINAPUU

Piibel tähestikulises järjekorras

Eesti vanema piiblitõlke sõnastik 1600–1739. Koostanud ja toimetanud Inge Käsi, Maeve Leivo, Ahti Lohk, Anu Pedaja-Ansen, Heiki Reila, Kristiina Ross ja Annika Viht. Tallinn: EKSA, 2025. 926 lk.

Käesoleva sajandi esimesel kümnendil kujunes Eesti Keele Instituudis pühendunud keeleteadlastest tegus rühmitus, kes asus arendama eestikeelse vaimuliku kirjase sõna algusaegade uurimist. Tänavu aprillis ilmus trükist selle pika töö (üks) tulemus – „Eesti vanema piiblitõlke sõnastik 1600–1739”. Sõnastiku koostajate nimesid ei leia raamatu kaunitlakoosnõulise kujundusega kaanelt ega ka tiitellehelt, vaid alles tiitli pöördelt. See tagasihoidlikkus mõjub kummardusena kunagistele piiblitõlkijatele, kelle visaduseta eesti kirjakeelt võib-olla polekski. Visadust ja pühendumist oli vaja katkuajadel ja eriti Põhjasõja ajal, aga ka rahuaegsetes keeletülides.

Järjekindla pühendumusega, tänapäeva teadusmaailma hoogtoist peavoolu põikpäiselt trotsides on pidanud töötama ka Inge Käsi, Maeve Leivo, Ahti Lohk, Anu Pedaja-Ansen, Heiki Reila, Kristiina Ross ja Annika Viht. Muidu poleks „Eesti vanema piiblitõlke sõnastik” valminud.

XVII sajandiks oli eesti keel läbi teinud suurte muutuste perioodi ja kaotanud mõndagi soome-ugri keelkonnale omast. Uude meelkonda siirdumine oli veel ees. Hakati kujundama kirjakeelt, mis suudaks kajastada lääneeuroopalikku maailmapilti. Seni väljendamatate mõistete ja mõtete jaoks oli vaja täpseid ja seejuures maarahvale võimalikult arusaadavaid sõnu. Neid korjati rahvakeelest (nt *viltsima* 'logelema', *öördama* 'kaebama', *ülap* 'narr'), aga veelgi rohkem laenati teistest keeltest (nt *böönikene* 'vahelagi', *pöning*, *kahver* 'ülevaataja',

renani-lind 'jaanalind', *palm*, *stolk*) või tuletati kirjakeeles juba tuntud sõnadest (nt *ilmaväärtlikult* 'väärilt', *keeltegamäng* 'keelpill', *madalik* 'alandlik'; lühike, *läilajumal* 'jüledus, ebajumal', *Mustmaa* 'Etioopia', *madalandus* 'alandus'). Kõik toodud näited on „Eesti vanema piiblitõlke sõnastikust” ja samavõrra põnevat sõnavara leiab selle raamatu igalt leheküljelt. Märksõnu on kokku 13 185.

Sõnastikku on koondatud kümne piiblitõlke(katkendi) kõik sõnad. See on olnud ülisuur ja ülimat täpsust nõudev töö. Kõigepealt tuli tekstid – osa trükitud, osa käsikirjas, kokku üle miljoni sõna – arvutisse sisestada. Seejärel tuli siduda iga tekstisõna märksõnaga, mille alt leiab sõna sõnastikust. Sõnastiku märksõnad on võimalikult tänapäevakeelsed, näiteks *armastus*, *rõõm*, *rahu*, aga leidub ka selliseid, nagu *pikkmeel*, *hiivus* ja *truus* (millel muide pole midagi pistmist truudusega). Vana kirjakeele puhul ei tähenda märksõnastamine pelgalt sõna algvormi määramist, vaid ka kirjaviisi tänapäevastamist ning murdesõnade, arhaismide ja laenude jaoks niisuguste märksõnakujude leidmist, mille järgi sõnastiku kasutaja oskaks neid otsida. Näiteks vana sõnakuju *rossi* märksõna on *kross*, tartukeelse *käjet* oma *käsi*, laentüve *lei* oma *lövi*, *wo* oma *voog*, *lohkode* oma *lohk*, *peddaja* oma *pedajas*, *wichto* oma *viht* ning sisestusveaga *Reila* on õigupoolest *Keila*.

„Eesti vanema piiblitõlke sõnastik” on mõeldud peamiselt asjatundjatele, nagu ilmneb juba sellestki, et raamatusse pole paigutatud tõlgete ega tõlkijate tutvustusi. Niisugust taustainfot on sõnastiku koostajad pakkunud küllaldaselt mujal, alates veebi kaudu kättesaadavast „Eesti piiblitõlke ajaloolisest konkordantsist”¹ – see on 22 piiblitõlget ja tõlkekatkendit hõlmav andmebaas, mis on trükisõnastiku

¹ <https://eki.ee/piibel/>

aluseks – ning lõpetades põnevate allika-publikatsioonidega.² Mõni aeg tagasi ilmus Kai Tafenault, Kristiina Rossilt ja Aivar Põldveelt ka silmiavav tekstivalimik „Eesti keelemõte 1632–1732”,³ mis kajastab too-naseid keelearusaamu ja vaidlusi.

Uut Testamenti hakati põhjaeesti keelde tõlkima 1640. aastatel Eestimaa piiskopi Joachim Iheringi (u 1580–1657) juhtimisel. Selle tõlke käsikiri pole säilinud. Vähem kui kümme aastat varem olid ilmunud Heinrich Stahli (?1599–1657) põhjaeestikeelsed ja Joachim Rossih-niuse (u 1600–1645) lõunaestikeelsed perikoobitõlked. Veel varem pidid eesti koguduste õpetajad, nagu Georg Müller (u 1570–1608), oma jutluste tarbeks Piibli kirjakohti ise eestikeelsetena sõnastama või siis kasutama ametivendade tõlgitud tekste. Säilinud on Uue Testamendi kirjade osa algus Hageri pastori Christoph Blume (1625–1669) tõlkes. Lõuna-Eestis võttis Piibli tõlkimise üksiküritajana ette Urvaste pastor Johannes Gutsloff (?–1657). Ka tema tõlge on osaliselt säilinud. Enne Põhjasõda jõuti Liivimaa kindralsuperintendendi Johann Fischeri (1636–1705) eestvedamisel trükkida tartukeelne Wastne Testament (1686), mille olid tõlkinud-toimetanud Adrian (1663–1706) ja Andreas Virginius (1640–?1701). Samad mehed koos Johann Hornungiga (?1661–1715) tõlkisid Piibli ka tallinnaeesti keelde: Virginiused Vana

Testamendi, Hornung Uue Testamendi, kusjuures Hornungil võis olla kasutada Iheringi algatatud tõlke edasiarendus. Uus Testament oli tõlgitud ka Eestimaal, kuid suur osa sellest hävis Toompea tulekahjus. Tallinnakeelne Uus Testament enne Põhja-sõda trükki ei jõudnud. Hornungi tõlkega töötati aga edasi ning selle põhjalikult toi-metatud variant jõudis 1739. aasta Piib-lisse. Vana Testamendi osa tõlgiti pärast sõda uuesti. Tööd juhtis Jüri pastor Anton Thor Helle (1683–1748).⁴

Kõik nimetatud tõlked – tallinna-keelsed piiblitšitaadid Mülleri jutlustest, Stahli perikoobid, Blume epistlid, Virgi-niuste Vana Testament, Hornungi Uus Testament (Müncheni käsikiri), 1739. aasta Piibel; tartukeelsed Rossihniuse peri-koobid, Gutsloffi Vana ja Uus Testament, Wastne Testament – on võetud „Eesti vanema piiblitõlke sõnastikku”.

See sõnastik ei ole aga abivahend vanade tõlgete lugemiseks. Inimene, kes oskab välja nuputada, et sõnavormi *tikko* märksõna on *tigu* 'teotus' ja *üdtzit* oma *hüdsi* 'süsi', et *tukiwati-lind* on *duhifāti-lind* ja et *leiwisk* on *leisikas* (kaaluühik), oskab ilmselt ka vanu tekste lugeda. Pealegi, kõik tekstid on olemas veebiandmebaasis „Eesti piiblitõlke ajalooline konkordants” ja seal saab mis tahes tekstisõnal klõpsates näha selle märksõna.

„Eesti vanema piiblitõlke sõnastik” on uurimiseks ja lugemiseks. Sellest saab teada, milliseid sõnu kasutati ja kui sageli, millistes ühendites sõnad esinesid, milline oli nende tähendus ja milline häälikkuju. Näiteks *armastus* on kasutusele võetud alles 1739. aasta Piiblis. Varem öeldi *arm*. Kui nüüd tekib küsimus, mismoodi tõlgiti „Armastuse ülemlaulu”, saab seda hõlp-salt vaadata jällegi veebiandmebaasist, mis lubab tõlkeid otsida ka kirjakohtade järgi:

² Essimenne Mose Ramat. Hijobi Ramat. Tõlkinud 1687–1690 Andreas ja Adrian Virginius. Koost K. Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2003; Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705. Luuka evangeelium. Apostlite teod. Koost K. Ross. Toim H. Reila, K. Ross, K. Tafenau. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2007; Johannes Gutsloffi piiblitõlge 1647–1657. Koost M. Leivo, A. Lohk, K. Ross, K. Tafenau. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2013.

³ See kuningas sest auvust, põrgukonn ja armutaim. Eesti keelemõte 1632–1732. Koost K. Tafenau, K. Ross, A. Põldvee. Tallinn: EKSA, 2023.

⁴ Vt täpsemalt <https://arhiiv.eki.ee/piibel/index.php?tekst=sissejuhatus>.

1739. aasta Piiblis on *Armastus ei wässi ial ärra*, Hornungil *Arm ei löppe ärra*, Blumel *Arm ep löppep (wessip) erra eales*, Stahlil *Se arm ep löppep*; Wastses Testamendis *Arm ei wässi eäle errä*, Gutsloffil *Se Arm ei iäh eales maha*, Rossihniusel *Sell armul ei olle eales mitte üt z tucka*.

Trükisõnastikku kõik näitelaused paratamatult ei mahu. „Eesti vanema piiblitõlke sõnastiku” näitelausete valik on enamasti automaatne, aga ikkagi väga hästi läbi mõeldud, et esile tuleks kõige olulisem: antud on näide varaseimast ja hiliseimast allikast, kus sõna esineb, samuti kõige olulisematest trükitekstidest. Seega, kui sõna esineb kõigis kümnes tekstis, on näitelause Mülleri (varaseim allikas), Wastsest Testamendist (oluline trükis) ja 1739. aasta Piiblist (oluline trükis ja hiliseim allikas). Nõnda on kindlasti esindatud nii Tallinna kui ka Tartu keel, samuti nii Lutherist kui ka Piibli algeeltest lähtuvad tõlked.

Natuke kahju on vaid sellest, et näitelauseid pole sõnaühendite jaoks, kuigi sõnaühendid ise on märksõnade juures nimetatud, näiteks *andma* kohta: „ühendites *end tee peale andma* teele asuma, *päril andma* andeks *andma*, *ümber andma* ümbritsema.” Sõna *andma* esineb sõnastikku valitud piiblitõlgetes lausa 8539 korda ja veebiandmebaasis 9757 korda, nii et ühendite näiteid pole kuigi hõlbus leida ka veebist. Samas, miks mitte süveneda kõigisse neisse andmebaasi lausetesse. Nii leidsin Virginiuste Vanast Testamendist toreda fraasi *Teije ei pea [---] ühtekid Sanna oma Suust wälja Andma* (Jos 6:10), mis 1997. aasta tõlkes kõlab lihtsalt *ärgu tulgu teie suust sõnagi*.

Segadust võib tekitada tõsiasia, et liit-sõnadeks on loetud ainult tekstis päriselt kokku kirjutatud sõnad. Näiteks märksõna *kohtune* juures on info „esineb ühendis” ja viide „vt ka ülekohtune”. Tekstides leidub *kohtune* ühtekokku 97 korral, aga *ülekohtune* ainult 88 korral. Ülejäänud üheksa

kohtust pole siiski mingis muus ühendis, vaid on lahku kirjutatud *ülekohtused*. Tänu sellisele esitusviisile saab sõnastikku täpselt uurides teada, et kõige rohkem lahku kirjutatud *ülekohtusi* on Virginiuste Vana Testamendi tõlkes.

Iga märksõna all on näidatud, millistes allikates ja mis sagedusega see sõna esineb. Sagedusandmed võivad juhatada tõlke-eeskujude jälgedele. Toon ühe näite. Torkab silma sõna *kool* ootamatult sage kasutus Gutsloffil Uues Testamendis. 1686. aasta Wastses Testamendis ja 1739. aasta Piiblis esineb see sõna vaid ühel korral ja nimelt kreeka *σχολή* (*scholē*) vastena, mida Piiblis ainult ühe korra ongi. Aga Gutsloff kasutab sõna *kool* 61 korda. Ilmselt on talle siin eeskujuks olnud Lutheri saksakeelne Piibel, sest Gutsloffil on *kool* just neis kirja-kohtades, kus Lutheril on *Schule* 'kool'. Luther on *Schule* valinud kreeka *συναγωγή* (*synagōgē*) vasteks.

Esimeses saksakeelses trükitud Piiblis, 1466. aasta Mentelini Piiblis, on *synagōgē* (ladina *synagoga*) vasteks *Synagoge*, aga Luther vältis seda sõna, nagu ta vältis oma tõlkes ka sõna *Kirche* 'kirik'. Enne Lutherit tõlgiti ladina *ecclesia* ehk kreeka *ἐκκλησία* (*ekklēsia*) *Kirche*'ks ja see tava ilmneb veel Mülleri jutlusteski, näiteks (Mt 16:18) *Sesinatze Pasæ (se on: Minu Nyme pæle) taha mina minu Kircko üllesteha* (vrd Mentelini Piiblis *auf disen stain bawe ich mei kirchen*, Lutheril (1534) *auff diesen Fels wil ich bawen meine Gemeinde* ning eesti 1997. aasta tõlkes *sellele kaljule ma ehitan oma koguduse*). Luther kasutas *Kirche* asemel järjekindlalt *Gemeinde* 'kogudus', soovides rõhutada, et *ecclesia* pole vaimulike valitsetav institutsioon, vaid hingede vaimulik kogu(dus) ühises usus.⁵

Justkui Lutherit ignoreerides on 1686. aasta Wastses Testamendis sõna *kirik* ülla-

⁵ Vt nt D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. 6. kd. Weimar: H. Böhlau, 1888, lk 300–301.

tavalt sage: 78 kasutust. 1739. aasta Piiblis esineb *kirik* vaid kolm korda. Siiski pole Wastse Testamendi *kirik* mitte *ekklésia*, vaid *kirikuks* on otsustatud tõlkida hoopis *synagógé*.

„Eesti vanema piiblitõlke sõnastik” annab sõnale *kool* tähenduse ’sünagoog, kogudusekoda; kool’ ja sõnale *kirik* ’pühakoda; kogudus’, aga mitte ’sünagoog’. Üldiselt on sõnastiku koostajad suhtunud tähenduste seletamisse õigustatud ettevaatusega. Kaugetest aegadest või teistmoodi kultuuridest pärit tekstide tõlkijad on alati raskustes võõramaa loomade-lindude ja taimedega, igasuguste võõraste esemete, paikade ja tavade. Vana tõlke põhjal sõnastiku koostaja töö on topelt keeruline, sest tema peab tegema korraka kaks otsustust: esiteks, kas tõlkes kasutatud sõna on tänapäevase tähendusega või on selle tähendus muutunud, ja teiseks, kas tähendus vastab originaalis kasutatud sõna tähendusele või on mugandus omaaegsete olude järgi. Ehk et kas Luther ja tema eeskujul Gutsclaff arvasid, et sünagoog ongi kool, ja kas Virginiused arvasid, et sünagoog ongi kirik, või valisid nad lihtsalt midagi piisavalt sarnast tähistava sõna.

Sõnastiku koostajad selgitavad ees- sõnas, et kui neil pole õnnestunud kindlaks teha täpset tähendust, mida teksti omaaegne tõlkija võis silmas pidada, on tähendusseletuse asemel sõna vaste 1997. aasta Piiblis. See tundub ainumõeldav lahendus. Sünagoogide, koolide ja kirikutega on lugu veel enam-vähem lihtne, aga mida muidu peale hakata arvukate hebraismidega, mille puhul heebrea sõna täpset tähendust ei teagi keegi: *tahmási-* ja *šáhafi-*lind, *behemót* jt.

Vahel osutuvad sõnastikku 1997. aasta Piiblist lisatud vasted tõkeloolisteks näide- teks selle kohta, kui erinevalt on eri aegadel sündinud piiblitõlkijad üht või teist eset ette kujutanud ja kuidas see on mõjutanud

tõlkesse valitud sõnu. Näiteks 1739. aasta Piiblis on järgmised kirjeldavad fraasid (Js 3:24): *wö assemel lohma-lahma* ja *köiekue assemel kotti-ride kuub*. Kui kuuele võõd peale ei pane, siis hõlmad teevadki lohma-lahma. Heebrea sõna tavalisem tõlkevaste on siiski *nöör* või *köis* ja 1997. aasta tõlkes ongi *nöör*, mis muidugi ei anna alust väita, nagu *lohma-lahma* tähendanuks *nööri*. Nii on otsustanud ka sõnastiku koostajad ja jätnud *lohma-lahma* tähendusseletuseta. *Köiekuue* juurde on aga lisatud tõlkevaste 1997. aasta Piiblist – *peen lõuend*. Helle jt mõtlesid küllap siiski nõorkaunistustega kuube ehk nõorkuube, mis oli talurahva jaoks peen pidurüü.⁶

Võrreldes veebiandmebaasiga annavad trükisõnastikule lisaväärtust iga märksõna alla paigutatud allmärksõnad. Need näitavad täpsemini, missugusel häälikulisel kujul sõna eri allikais esineb: kas *skorpion* või *korpion*, kas *vihamä* või *vihkama*, kas *apostel* või *poostel*, kas *paluma*, *palvuma* või *pallema*. Ülemäära kõhklevad oletused häälduse kohta on jäetud tegemata. Näiteks kui originaalis pole vokaalharmoniat märgitud, siis pole seda ka allmärksõna- des: Gutsclaffi kirjpildi *küssunut* põhjal on tuletatud allmärksõna *küsüma* (siiski mitte *küsümä*), aga Wastse Testamendi *küssewä*, *küssewa*, *küssimä* põhjal *küsümä*. Nõnda näeb sõnastikust kaudselt sedagi, millises tartukeelses tekstis märgitakse vokaalharmoniat rohkem, millises vähem. Samuti on võimalik uurida *õ-* ja *ä-*hääliku kirjapanekut, sõnaalguse *h* esinemist ning üsna usaldusväärselt isegi sisekadu.

Aga peamine on ikkagi sõnavara. Kristiina Ross on Uku Masingu tekstiloomin- gut (sh piibliraamatute tõlkeid) võrrelnud valaskalaga, kes Joona alla neelas. Sellel valaskalal ei tohi lasta end päris ära see- dida, hoiatab ta, aga kala kõhtu sattumine

⁶ I. Manninen, Eesti rahvariiete ajalugu. (Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat 3.) Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 1927.

pole ka halb, Joonas tuli välja targemana kui enne.⁷ Eesti vanemad piiblitõlked on samuti valaskala moodi: võõrapärase ja segase eesti keelega, võõrvõimu esindajate tehtud, vägisi peale surutud, aga lõpuks ikkagi vaimu toitvad. Sellesinase valaskala kõhus eesti keel ja kultuur enam pole. Võib vast öelda, et nüüd on ka see valaskala ise aegade sügavusest nähtavale toodud. Saame teda üpris ohutult vaa-

data ning juurelda, mismoodi maarahvas kõigepealt *Maarachwaks* ning seejärel *Eestima-rahwaks* seediti. Ilmunud sõnastik on objektiivne alus keele uurimiseks, aga ka laiemate kultuuriseoste ja -muutuste uuringuiks ning tolle aja kohta käivate meelevaldsete seisukohtade kummutamiseks. Kumarduse on ära teeninud nii kunagised piiblitõlkijad kui ka „Eesti vanema piiblitõlke sõnastiku” koostajad.

⁷ K. Ross, Joonas ja valaskalast. – Keel ja Kirjandus 1988, nr 10, lk 577–584; nr 11, lk 665–675.

KÜLLI PRILLOP

Leidi Veskiye mälestuseks

(19. VII 1939 – 1. VI 2025)

Foto: erakogu

Leidi Veskiye sündis ja kasvas Saaremaal. Pärast Kingissepa (Kuressaare) keskkooli lõpetamist jätkas ta õpinguid Tartu ülikoolis, mille eesti filoloogia soome-ugri eriharu lõpetas 1962. aastal. Pärast kolme aastat õpetajatööd Are 8-klassilises koolis sidus Leidi oma elu rohkem kui 40 aastaks Keele ja Kirjanduse Instituudiga (KKI; alates 1993. aastast Eesti Keele Instituut).

1965. aastal asus Leidi tööle KKI eksperimentaalfoneetika laboratooriumi bibliograafina. Toonastes oludes, kus ametikohti loodi ja nimetati üleliiduliste käsulade järgi, jõudis Leidi ses laboris töötada ka vanemmehaaniku, inseneri ja vanem-

insenerina. Ise on ta seda tööperioodi kirjeldanud kui aega, mil tuli otsustada, kas pühenduda teadusele või tõlkimisele. Valik langes viimasele, ent ka teadustööst ei jäänud ta päris kõrvale. Foneetika alal sai Leidi osaks uurijatele andmete ettevalmistamine. Nii tegi ta näiteks kõne akustilisi mõõtmisi ning praeguseni mäletatakse toonaste uurijate hinnangut, et Leidi oli oma töös väga täpne ja usaldusväärne.

Instituudi struktuuri reorganiseerimise käigus lõpetas foneetikalabor töö ja Leidi jätkas instituudis kord arvutuslingvistika, kord keelekontaktide sektori vaneminseneri ametis, mis tähendas sisuliselt kodutööd masinakirjutajana. Leidi trükkida jäid nõudlikemad tekstid, näiteks mitmekeelsed väitekirjad.

Ent saatusel KKI toonase direktori Asta Õimu isikus oli Leidile varuks veel sootuks suurem võimalus ja väljakutse. 1990. aastate alguses vabanes kätse tagant „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu” (EKSS) trükki andmine ja üsna kohe selgus, et selle vihikute kaupa ilmuva teose koostamist-toimetamist oli teha jäänud rohkem, kui tegijatel jaksu. Nii tegigi kaadriotsinguil Asta Õim Leidile pakkumise, millest keelduda polnud võimalik. Leidi Veskiest sai leksikoloogiasektori töötaja ja sõnaraamatutegija.

1993. aasta tööplaanides oli nooremteadur Leidi Veskiye kirjastanud EKSS-i 8. ja 10. vihiku toimetaja ning aastatuhande vahetusel sai temast üks sõnaraamatu peatoimetajaid. EKI toonases väikeses sõnaraamatumaailmas oli selline ametiredelil liikumine muljetavaldavalt kiire.

Kogenud tõlkijana kohanes Leidi kiiresti, mõistis hästi, kui vajalik on keeleprofessionaali töös kirjeldav seletussõna-

raamat, ning oskas suurepäraselt keelelist materjali sõnaartiklitesse seada. Ta ei kaldu nud sõnu entsüklopeediliselt ega targutlevalt seletama, vaid pigem markeeris tähenduse ja esitas ohtralt keelelist materjali: sünonüüme, kollokatsioone, süntaktilistele seostele osutavaid fraase, fraseoloogisme, ilmekaid lausenäiteid. Leidi oli väga terane märkama, mida eesti keelele tüüpilist, aga ka eriomast näitestikus esile tuua.

Sõnaraamatutöö pole soleerijatele ja Leidile sobiski meeskonnatöö hästi: aruteludes selgisid mõtted ja vahetati teadmisi. Vastutus oli jagatud. Teadagi, eks vanasti oli rohi rohelisem, aga mäletan noid aegu viljaka ja toredana: tööd oli palju ja see edenes, sõnaraamatuvihikud ilmusid ridade, töörihm oli entusiastlik ja vaatas ühes suunas. Leidil oli selles kaalukas osa.

Leidi osales ka seletava sõnaraamatu uu strüki (2009) pingelises ettevalmistustöös ja selle ilmunisel lahkus pensionile. See oli ilus minek, saatjateks rahulolu valminud suurteoset ja kaaslaste tänusõnad.

Endast Leidi palju ei rääkinud. Oleme pärast tema lahkumist aru saanud, kui vähe teame ta perekonnast, lapsepõlvest ja kooliajast Saaremaal, muusikaandest ja -õpinguist, hungaroloogiaharrastuse ulatusest ja tõlketöö haardest. Delikaatus ja teatav enesetaandus olid sügavalt Leidi loomuses ja on lohutav mõelda, et noil teinekord üsna pimedail aastail, mis Leidile elamiseks antud olid, loeti tagasihoidlikkust vooruseks, mitte korrigeerimist vajavaks puuduseks.

On suur rõõm, et Leidi intelligentsus, võimekus ja töökus on jõudnud raamatu kaante vahele. Ei põle käsikirjad ega põle ka raamatud.

TIIA VALDRE
Leidi võitluskaaslane
leksikoloogiasektorist

Leidi Veskise tõlketööst

Leidi Veskisest kui tõlkijast on olnud vähe juttu. Kuigi ta pühendus hinge ga tõlketööle ligi paarikümneks aastaks, vormus see vaid üheksaks raamatuks, millele lisandus lühemaid tõlketekste ajakirjanduses, kuuldemängude tõlkeid ja ungari kirjanduse aastaülevaateid. Kui aga vaadata, mida tema loominguga nimekiri sisaldab, siis on selge, et see on üks suuri peatükke eesti tõlkeajaloos ning ei enne ega pärast tema tegevust pole ungari teoste vahendamise peegeldanud paremini selle maa kirjanduse hetkeseisu ja tähtsamaid suundumusi. Ja vähemalt sama palju on see peatükk ka lugu tõlkimise ajast.

Tuleb olla ütle mata tänulik Vilma Jürisalule, et ta kutsus tagasihoidliku Leidi Veskise 1991. aasta alguses oma raadio saatesarja „Tõlkijad”, sest see on ainus portree Veskisest kui tõlkijast. Ja milline portree! – tõlkijast, kes otsib poliitiliselt ülikuumas õhustikus päris kirjandust ega teagi veel, et on jõudnud oma tõlkijakarjääri lõpusirgele. Saadet saab kuulata ERR-i arhiivis.¹

Leidi Veskis õppis ülikoolis ungari keelt Paula Palmeose juhatusel. Seminari des ei jõutud keeleõppega aga kuigi kaugel ning põhitoõ tuli ikkagi teha omal käel pärast ülikooli. Millal tulid esimesed tõlkekatsetused, ei ole teada, kuid esimesi tulemusi võib lugeda huumori- ja satiiri-ajakirja Pikker 1970. aastate numbritest,² nagu ka Sirbist ja Vasarast, Noorusest ja Loomingust. Samal ajal alustas ta ka kuuldemängude tõlkimist raadioteatril.

Üsna varsti tegi Veskis tõlkeproovi Eesti Raamatule ning algas koostöö tema

¹ <https://arhiiv.err.ee/audio/vaata/tolkijad-tolkijad-leidi-veskis>

² Veerutõlgete kõrval ilmus ka koos ungari satiirajakirja Ludas Matyi peatoimetaja György Földesiga koostatud ungari huumori- ja satiirivalimik „Väändikakk” (1972).

teise suure õpetaja ja toimetaja Tiiu Koklaga. Esimese raamatutõlke valiku printsii-
bist kõneleb ta väga kujukalt raadiosaates:
„Tema [Tiiu Kokla] ikkagi andis mulle
eneseusaldust proovida ja hunniku raama-
tuid, valida sealt midagi esimeseks katsetu-
seks. Ja mina valisingi siis Mészöly’ „Sport-
lase surma”, kohe esimesena. Kuigi seal oli
ka niisuguseid lihtsamaid raamatuid, aga
mulle ei meeldinud, need teised tundusid
nagu liiga tavalised, liiga traditsioonili-
sed, niisugused realistlikud, kuigi ka see
„Sportlase surm” ei ole ju midagi nii erilist
ega modernistlikku, aga niisugune üldine
atmosfäär, see õhkkond, mingi salapära
ja ütlemata jätmine, see alltekst, mis tun-
dus seal olevat – ma mõtlesin, et proovin
temaga jõudu.”

Tagasihoidlikkus kohtub ülima nõud-
likkusega – kohe alguses, etteantud pii-
rides, otse ungari kirjanduse uuenemise
tuuma juures! Prantsuse uue romaani
kogemust töötlev „Sportlase surm” („Az
atléta halála”, 1966), ungari nn reduktsio-
nistliku põlvkonna tähtteos, oli siis juba
aastakümne eest ilmunud, Miklós Mészöly’
ümber keerles kogu alternatiivne otsingu-
line kirjanduselu (ehkki see ei saanud siia
Eestisse kuidagigi paista!). Aga Veskise hea
nina ütles kohe ka ära, et Mészöly oli juba
eilne päev, ja tõepoolest, uus põlvkond
oligi juba tema vastu mässu alustanud,
ehkki tulemusi polnud veel näha. Valida
aga esimeseks raamatuks niivõrd keeruka,
lakoonilise ja väljajäätelise stiiliga autor?
Tõlge ootas trükki minekut, kui Moskvast
saabus teade, et autor on kantud musta
nimekirja ning raamat ei ilmu – seegi seik
iseloomustab Veskise tõlkijakarjääri.

Kui püüda võtta ühe märksõnaga
kokku Veskise kümne aasta jooksul
vahendatud autorid, siis nad kõik olid
Ungari võimudele ebamugavad, eelkõige
just esteetiliselt hoiakult, ja seda tähtsa-
mad ungari kirjanduse muutumisloos.
Aga paistab, et Veskise tõlkevalikuid pole

mõjutanud niivõrd see ebamugavus, kui-
võrd raskesti sõnastatav uudsus ja teist-
sugusus: Tibor Déry trotslikud keele-
mängud (tõlkevalimik, 1982),³ István
Örkényi naljatlev absurditaju (kaastõlkija,
1983),⁴ Milán Füsti mõistatuslik klassika
„Minu abikaasa lugu” (1990), Péter Nádas
esimene romaan „Ühe perekonnaromaani
lõpp” (1990), hüvastijätt tema eeskuju
Mészöly’ esteetikaga. Mészöly’ „Sportlase
surmgi” ilmus lõpuks 1988. aastal ühtede
kaante vahel tema lühiromaaniga „Saulus”,
Eesti ungari tõkeloo tippude tipuga, kus
kohtuvad Veskise suurepärase kõlataju
ja rütmitunne, ülisuur taustatöö ja autori
keele peensusteni läbitunnetatus.

Raadiosaadet läbib aga niidina ka
motiiv „see tõlge jäi hiljaks”, tunne, et uued
ja mõjukad asjad toimuvad juba kuskil
mujal. Veskis mainib, et otsib, mida järg-
misena vahendada, aga „kahjuks selgus, et
nii nagu meil, on ka seal paljud kirjanikud
sukeldunud poliitikasse”. Raudse eesriide
kadumine suunas huvisid – Eestis kadu-
sid „sotsialistlikud vennasrahvad” pildist,
Saksamaal tõusis jällegi erakordne huvi
Péter Esterházy, Péter Nádas ja László
Krasznahorkai põlvkonna loomingu vastu,
mille mõju kajastus tugevalt ka saksa kir-
janduses. Veskis jõudis veel oma huvide
suunanäitajana avaldada 1996. aastal
Keeles ja Kirjanduses soome hingesugu-
lase Hannu Launose artikli „Ungari post-
modernistlik romaan: näiteid ja tausta”
tõlke,⁵ kus muuseas on esimesed tõlke-
näited Esterházy „Südame abiverbidest” ja
Nádas „Mälestuste raamatust”, aga 1993.

³ T. Déry, Kallis beau-père!... ja kaksteist
muud lugu. Tlk L. Veskis. Tallinn: Eesti Ra-
amat, 1982.

⁴ I. Örkény, Kassimäng ja muid mängu. Tlk
E. Hiedel, T. Seilenthal, I. Sinimets, L. Veskis,
T. Kokla. Tallinn: Eesti Raamat, 1983.

⁵ H. Launonen, Ungari postmodernistlik
romaan: näiteid ja tausta. – Keel ja Kirjandus
1996, nr 7, lk 461–468.

aastal ilmunud, Edvin Hiedeliga kahasse tõlgitud László Passuthi „Kuldses udus külmetavad jumalad. Romaan Raffaelist” jäigi tema viimaseks suuremaks tõlketööks. Nii Launose mainitud raamatud kui ka raadiosaates nimetatud Géza Ottliku „Kool piiril” ja Krasznahorkai looming on nüüd uue põlvkonna tõlkes eesti keeles ilmunud,⁶ aga sellesama tundega – need oleksid võinud ilmuda palju varem, ehk just Leidi Veskise tõlkes.

Jürisalu küsib saates ka sõnastike kohta ja saab vastuse: „Sõnastikkudest ei maksa

üldse rääkidagi. Põhiliselt tunnen ma puudust just eestikeelsetest sõnaraamatutest. Sest ungari keele seletav sõnaraamat mul on, suur ja see väike, ja on ka ungari-vene ja ungari-soome, nii et läbi teiste keelte kuidagimoodi ikkagi saab. Aga häda on just selles, et eesti keeles puuduvad ju nii seletav sõnaraamat kui ka sünonüümide sõnaraamat, mis oleksid tõlkijale kohe hädatarvilikud.” Ma ei kujuta tõlketööd ilma nendeta ettegi, EKSS on aastakümneid olnud mu põhitöövahend. Ja sellegi loomises lõi Leidi Veskis kaasa, ta on möödapääsmatu. Sügav tänu tehtud töö eest!

LAURI EESMAA

Ungari kirjanduse tõlkija, toimetaja

⁶ Vt nt **P. Esterházy**, *Südame abiverbid*. Sissejuhatuse ilukirjandusse. Tlk L. Eesmaa. Tartu: Iselugu, 2020; **P. Nádas**, *Mälestuste raamat*. Tlk L. Eesmaa. Tartu: Iselugu, 2015; **G. Ottlik**, *Kool piiril*. Tlk R. Klettenberg. Tallinn: Pegasus, 2012; **L. Krasznahorkai**, *Saatana tango*. Tlk S. Kolka. Lelle: Allikaäärne, 2019.

Retrospektiivne rahvusbibliograafia kui kirjakultuuri rahvusooper

2025. aasta märtsis ilmus Tallinna Ülikooli Kirjastusel kolmeosaline, 8273 kirjest ning üheksast registrist koosnev monumentaalne koguteos „Eesti võõrkeelne raamat ja Estonica 1494–1830”. Köited on suureformaadilised, sisaldades veidi üle 1900 lehekülje ja 8 miljoni tähemärgi ning kaaludes kokku 5,5 kilogrammi. Koguteose koostasid Helje-Laine Kannik, Kertu Maasik, Tiit Reimo ja Aira Võsa. Avaldamispõhimõtteid kokku leppinud toimetuskolleegiumisse kuulusid Tiina Aasmann, Katre Kaju, Kairit Kaur, Larissa Petina, Tiit Reimo ja Aija Sakova.

Teose esitlusel 3. aprillil Tallinna Ülikooli Akadeemilises Raamatukogus (TLÜ AR) sõnas raamatukogu direktor Andres Kollist, et retrospektiivse rahvusbibliograafia olemasolu on ühele kultuurrahvale kui rahvusooperi olemasolu: see lihtsalt peab olema. See on tõsi, ent niisamuti on tõsiasi ka see, et sellist laadi raamatukogunduse ning teadustöö vahealal asuva tegevuse jaoks ei jätku raha ühegi praeguse teadusraamatukogu põhieelarves. Niisamuti on sellist tegevust keeruline rahastada ka tänapäevaste teadustöö rahastamise mehhanismide toel. 2014. aastal olen kirjutanud, et „Eesti praeguse aja humanitaarteadused, nagu ka teaduse hindamise süsteem, ei pane suurt rõhku käsikirjade või tõlkeeditsoonide, käsiraamatute, entsüklopeediliste ülevaateteoste ega bibliograafiate väärtustamisele”, samuti ei pea „(võõr)filoloogid reeglina enam õppima n-ö filoloogilisi käsitööoskusi”.¹

Nii et ehkki retrospektiivne rahvusbibliograafia on meie kirjakultuuri rahvusooper, vajab selle koostamine, aga ka trükitestena väljaandmine alati lisaselgitamist, sest see ei kuulu ühegi raamatukogu, sh rahvusraamatukogu põhitegevuste hulka. Õnneks oli kümmekond aastat tagasi olemas haridus- ja teadusministeeriumi kaudu rahastatud riiklik eesti keele ja kultuurimälu programm (EKKM), mis aitas alates 2014. aasta algusest viia Eesti retrospektiivse rahvusbibliograafia koostamise uuesti riikliku rahastuse ning pädeva teadusliku kureerimise alla.

Kuivõrd retrospektiivse rahvusbibliograafia koostamine ja väljaandmine on äärmiselt pikaajaline protsess – sel aastal esitletud köiteid koostati üle 40 aasta – ja on sestap läbi tulnud mitmetest tehnoloogilistest muutustest ning sugugi mitte kõik alustatud bibliograafiad ei ole lõpptulemuseni jõudnud, siis oleks siinkohal mõistlik välja tuua ja tuleviku tarbeks jäädvustada niipalju teadmist kui võimalik. Kes teab, kes seda aastakümnete pärast vajada võiks.

Siinne kirjutus tugineb peamiselt kolme Eesti võõrkeelse retrospektiivse rahvusbibliograafia koostamisega seotud inimese kogemusele ja mälestustele. Olgu siinkohal avatud nende puutumus.

Saksa filoloogi haridusega Helje-Laine Kannik (sünd 1943) asus tööle toonase Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu (praegu TLÜ AR) rahvusbibliograafia osakonda 1992. aastal ning on töötanud vanema (kuni 1830) võõrkeelse raamatu bibliografeerimisega läbi aastakümnete kuni käsikirja lõpetamiseni 2021. aasta septembris.

Samuti saksa filoloogi haridusega Aija Sakova (sünd 1980) töötas aastatel 2012–2017 TLÜ AR-i Baltika ja vanaraamatute osakonna juhatajana, vastutades sealjuures

¹ A. Sakova-Merivee, Eesti retrospektiivne rahvusbibliograafia – kellele ja miks? – Keel ja

Kirjandus 2014, nr 11, lk 862–866. <https://doi.org/10.54013/kk684a5>

ka retrospektiivse rahvusbibliograafia koostamise eest. Aastatel 2014–2017 juhtis ta EKKM-i projekti „Eesti võõrkeelse retrospektiivse rahvusbibliograafia koostamine ja toimetamine” ning tema eestvedamisel kutsuti 2014. aastal kokku võõrkeelse retrospektiivse rahvusbibliograafia toimetuskolleegium.

Raamatuteadlane ja vanaraamatu uurija Tiit Reimo (sünd 1953) asus tööle Eesti võõrkeelse vanema raamatu (v.a venekeelne raamat) retrospektiivse rahvusbibliograafia peatoimetajana 2016. aastal ning juhtis aastatel 2016–2021 TLÜ AR-i retrospektiivse rahvusbibliograafia keskust.

„Eesti võõrkeelne raamat ja Estonica 1494–1830”

Retrospektiivse rahvusbibliograafia tänavu ilmunud kolme köitesse on koondatud Eestis elanud autorite võõrkeeltes ilmunud trükiste ning Eesti kohta mujal ilmunud olulisemate teoste bibliograafia trükikunsti algusest kuni kiirpressi kasutusele võtmiseni. Bibliograafia koos registritega on mõeldud abivahendiks Eesti ja teiste riikide mäluasutuste vanatrükiste kogude kuraatoritele, aga ka kõigile varauusaja uurijatele ning huvilistele.

Bibliograafia esimene köide koondab kuni aastani 1710 ilmunud võõrkeelseid trükiseid, hõlmates esimesi teadaolevaid Eestiga seotud autorite kirjatöid, Euroopa ülikoolidesse jõudnud liivimaalaste väljaandeid ning Liivi sõja ja selle jätkusõdade kirjeldusi. 1630. aastatel asutati Eesti oma trükikojad Tartus, Tallinnas ning sajandi lõpuaastatel Narvas, kuid siinsete autorite teoseid ilmus ka mujal. Põhjasõja algusaastaid iseloomustab riigivõimu korralduste suur osakaal trükitoodangus.

Teine köide koondab aastatel 1711–1830 ilmunud võõrkeelseid trükiseid. Esimesed aastakümned pärast Põhjasõda

olid trükitoodangult väga tagasihoidlikud, haridus- ja kultuurielu elavnes alles XVIII sajandi keskpaiku ning hakkas jõudsamalt arenema sajandi viimasel veerandil. Väljaandjad avavad selle kõite tausta nii:

Eesti- ja Liivimaale peamiselt Saksa- maalt ümber asunud haritlaste teostes avaldusid uued ideed, valgustusajaga kaasas käiv vaade kohalikele oludele ja siin elavale talurahvale. Ilmuma hakkasid nädalalehed, katsetati ajakirjadega, avalikkuse ette jõudsid esimesed pärisorjust kritiseerivad kirjatööd. Ülikooli taasavamine Tartus tõi Eestimaa terve plejaadi õpetlasi, kelle abil sai uue hingamise teaduskirjanduse väljaandmine ning Eesti- ja Liivimaa looduse ning ajaloo põhjalikum uurimine. Siinsed meresõitjad ja maadeuurijad avardasid oma rännakutega maailmapilti ning paljud õpetlased jõudsid oma töödega XIX sajandil Peterburi Teaduste Akadeemia tunnustatud teadlaste hulka.²

Kolmas köide sisaldab nimestiku kasutamist hõlbustavaid registreid nime, pealkirja, organisatsiooni, teema, kohanime, ilmumiskoha, trükkali ja trükikoja ning keele alusel. Nimeregistrist leiab mitme autori kohta ka lühikese elulookirjelduse koos allikaviidetega.

Retrospektiivse rahvusbibliograafia idee ja selle elluviimise programmi sünd

Rääkides koguteosest „Eesti võõrkeelne raamat ja Estonica 1494–1830”, tuleb laiemalt avada ka retrospektiivse rahvus-

² Ilmus kolmeköiteline bibliograafia uusajal Eestis ilmunud võõrkeelsetest teostest. – ERR Kultuur, 18. III 2025. <https://kultuur.err.ee/1609636160/ilmus-kolmekoiteline-bibliograafia-uusajal-eestis-ilmunud-voorkeelsetest-teostest>

bibliograafia ideed ja selle elluviimise programmi sündimise lugu, mille taga seisab bibliograaf ja raamatuloolane Endel Annus (1915–2011). Just tema sõnastas retrospektiivse rahvusbibliograafia koostamise vajaduse, programmi ja põhimõtted ning tutvustas neid 1970. aastate lõpus ajakirjas Keel ja Kirjandus.³

Kui vaatame ajas veelgi kaugemale tagasi, siis oli Eesti kontekstis just Oskar Kallas (1869–1946) see, kes sõnastas esmakordselt 1888. aastal Eesti Üliõpilaste Seltsi raamatukoguhoidjaks valituna rahvusraamatukogu kui sellise ja rahvustrükiste kogumise ülesande. Tänu tema entusiasmile koguti XIX sajandi lõpus ja XX sajandi alguses lühikese ajaga ligi 10 000 rahvustrükise köidet, mis anti 1909. aastal Eesti Rahva Muuseumi koosseisus olnud arhiivraamatukogule.⁴ Hiljem Eesti Kirjandusmuuseumi koosseisu kuuluvas arhiivraamatukogus oli toona eestikeelse ja Baltimaadesse puutuva kirjanduse kõige täielikumalt esindatud kogu.⁵ Ka sõjaeelse Eesti Vabariigi ajal oli just arhiivraamatukogu see, kes vastutas eesti trükiste kogumise eest.⁶

Ehkki ajalooliselt täitsid rahvusraamatukogu rolli esmalt Eesti Rahva Muuseumi koosseisus asunud arhiivraamatukogu ja hiljem ka Tartu Riikliku Ülikooli raamatukogu, siis otsustati 1970. ja 1980. aastate arutelude tulemusel kujundada rahvusraamatukoguks 1918. aastal

parlamendiraamatukoguna asutatud Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Eesti NSV Riiklik Raamatukogu Tallinnas. Rahvusraamatukoguks nimetati see 1988. aastal.⁷

Rahvusbibliograafia (ERB) ehk kõikide eesti väljaannete riiklik bibliograafiline registreerimine on reeglina just rahvusraamatukogu ülesanne. Nii on see ka praegu ning see toimib jooksvalt.⁸ Samas Eesti retrospektiivset rahvusbibliograafiat (ERRB) ehk kõikide rahvusbibliograafia seisukohalt oluliste trükiste tagasiulatuva registreerimist on Eestis alates 1970. aastate lõpust vedanud ja sellesse panustanud mitmed raamatukogud, sh Eesti Rahvusraamatukogu, Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu (toona Eesti NSV Teaduste Akadeemia Teaduslik Raamatukogu), Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogu ning Tartu Ülikooli raamatukogu (toona Tartu Riikliku Ülikooli raamatukogu), aga ka Tallinna Tehnikaülikooli raamatukogu.

Rahvusbibliograafia osakond loodi Eesti Rahvusraamatukogu koosseisus 1968. aastal⁹ ning selle tegevust juhtis Endel Annus.¹⁰ Kooskõlastatult Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivraamatukoguga asuti seal bibliografeerima vanema eestikeelse perioodika artikleid. 1979. aastal loodi ka toonase teaduste akadeemia raamatukogu koosseisu viieliikmeline rahvusbibliograafia osakond. Algusaastatest alates selles osakonnas töötanud Tiina Aasmann meenutas 1996. aastal, et retrospektiivse rahvusbibliograafia koostamisega alustati, kui toonane raamatukogu direktor

³ E. Annus, Eesti retrospektiivse rahvusbibliograafia programmist. – Keel ja Kirjandus 1979, nr 5, lk 301–302.

⁴ P. Lotman, Eesti Rahvusraamatukogu 1918–2018. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2018, lk 8–9.

⁵ Samas, lk 9; R. Antik, Eesti Rahvuslik Arhiivraamatukogu. Mit einem Referat: Die estnische Archivbibliothek. (Eesti Rahva Muuseumi väljaanne 32.) Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 1931, lk 22–23.

⁶ P. Lotman, Eesti Rahvusraamatukogu 1918–2018, lk 31.

⁷ Samas, lk 236–237, 255.

⁸ Rahvusbibliograafia. – Eesti Rahvusraamatukogu veebileht. <https://www.rara.ee/uuri/rahvusbibliograafia/>

⁹ P. Lotman, Eesti Rahvusraamatukogu 1918–2018, lk 219.

¹⁰ Annus, Endel. – Eesti raamatukogunduse biograafiline andmebaas, 26. III 2008. <https://erba.tlulib.ee/data/1935>

Felix Kauba oli tööle kutsunud Annuse.¹¹ Enne riiklikus raamatukogus töötamist oli Annus aastatel 1945–1948 töötanud ka arhiivraamatukogu juhatajana ning püüdis tegelikult juba siis algatada retrospektiivse rahvusbibliograafia idee elluviimist, ent see jäi eri põhjustel seisma. Muu hulgas seetõttu, et Annus kolis Tallinnasse.

Tabel 1. Endel Annuse välja pakutud ja 1980. aastal ENSV kultuuriministeeriumis kinnitatud plaan koos täiendustega (kursiivis).

I osa	Eestikeelne raamat 1525–1850	1 köide	Ilmunud (2000) ¹²
	Eestikeelne raamat 1851–1900	2 köidet	Ilmunud (1995) ¹³
	Eestikeelne raamat 1901–1917	2 köidet	Ilmunud (1993) ¹⁴
	<i>Eestikeelne raamat 1918–1940</i>	<i>4 köidet</i>	<i>Ilmunud (2012, 2013)¹⁵</i>

¹¹ T. Aasmann, Ülevaade rahvusbibliograafia koostamisest Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogus. – Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu 50. Ülevaateid ja mälestusi. Koost A. Oviir, toim A. Klaassen. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1996, lk 79.

¹² Eestikeelne raamat 1525–1850. Estnisches Buch 1525–1850. Estonian Book 1525–1850. Toim E. Annus, koost T. Aasmann, E. Annus, Ü. Kalpus, P. Miljan. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu, Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2000.

¹³ Eestikeelne raamat 1851–1900. Estnisches Buch 1851–1900. Estonian Book 1851–1900. Эстонская книга 1851–1900. Kd I–II. Toim E. Annus, koost A. Allpere, E. Annus, K. Kaunissaar, L. Laidvee, P. Miljan, H. Räim, E. Siirman. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu, 1995.

¹⁴ Eestikeelne raamat 1901–1917. Estnisches Buch 1901–1917. Estonian Book 1901–1917. Эстонская книга 1901–1917. Kd I–II. Toim E. Annus. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu, 1993.

¹⁵ Eestikeelne raamat 1918–1940. Estnisches Buch 1918–1940. Estonian Book 1918–1940. Эстонская книга 1918–1940. Kd I–IV. Toim

II osa	Eestis ilmunud saksa-, ladina- ja muukeelne raamat 1631–1940	3 köidet	Ilmunud (2025), ¹⁶ ajavahemik 1831–1940 ilmumata
III osa	Eestis ilmunud venekeelne raamat 1800–1940	2 köidet	Ilmumata
IV osa	Eestikeelne perioodika 1766–1940	1 köide	Ilmunud (2002) ¹⁷
V osa	Eestis ilmunud saksa-, vene- ja muukeelne perioodika 1675–1940	1 köide	Ilmunud (1993) ¹⁸

Eesti retrospektiivse rahvusbibliograafia koostamise vajaduse juurde pöördus Annus tagasi 1970. aastate lõpus. Lisaks ajakirjas Keel ja Kirjandus sõnastatud põhimõtetele kinnitati toonase kultuuriministeeriumi juures asunud riiklikus raamatukogukomisjonis 1980. aasta 21. veebruari otsusega plaan anda välja

A. Ainz, L. Tenno. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2012, 2013.

¹⁶ Eesti võõrkeelne raamat ja Estonica 1494–1830. Kronoloogiline nimestik. Fremdsprachige Bücher Estlands und Estonica 1494–1830. Chronologisches Verzeichnis. Kd I–III. (Acta Universitatis Tallinnensis. Humaniora.) Toim T. Reimo, A. Vösa, koost H.-L. Kannik, K. Maasik, T. Reimo, A. Vösa. Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2025.

¹⁷ Eestikeelne ajakirjandus 1766–1940. Kd I–II. Toim E. Annus, T. Loogväli. Koost K. Kaunissaar, T. Loogväli, T. Raudalainen, E. Siirman. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu, 2002.

¹⁸ Eestis ilmunud saksa-, vene- ja muukeelne perioodika 1675–1940. Deutsch-, russisch- und anderssprachige periodische Schriften in Estland 1675–1940. Periodicals in German, Russian and Other Foreign Languages in Estonia 1675–1940. Периодические издания немецком, русском и других языках в Эстонии 1675–1940. Toim E. Annus, koost E. Annus, K. Kaunissaar, A. Madise, E. Tigane, L. Trikkant, M. Vaher. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu, 1993.

eesti retrospektiivne rahvusbibliograafia viies osas. Aastakümneid on just selle plaani järgi tegutsetud. Kuni 1999. aastani Annuse juhtimisel, seejärel juba ilma strateegilise teadusliku eestvedamiseta, kuid järgides varem kokkulepitud põhimõtteid. Annus jõudiski oma kureerimise all välja anda suurema osa planeeritud eestikeelse raamatu köidetest, lõpetamata jäid Eestis ilmunud ja Eestiga seotud muukeelsete raamatute bibliograafiad. Pärast nõukogude aja lõppu täiendati Annuse esialgset plaani eestikeelse raamatu 1918–1940 köidete väljaandmisega, mille võttis enda kanda Eesti Rahvusraamatukogu.

Nii ilmus Endel Annuse juhtimisel kokku seitse köidet „musti raamatuid”, nagu neid raamatukogumaailmas nimetatakse. Eesti Rahvusraamatukogu lisas neli köidet sõjaeelsest Eesti Vabariigi ajast veidi suuremas, ent siiski mustas ja kuldse raamiga köites.

Hilisema aja kohta on 2017. aastal ilmunud Anne Valmase koostatud bibliograafia „Eesti raamat välismaal 1944–2010”.¹⁹ Viimased järgisid samuti mustade raamatute formaati. Nüüd ilmunud võrkeelse raamatu kolm köidet enam mustad ei ole, vaid on illustreeritud kaantega ja hoopis suuremas formaadis.

Teatepulga üleskorjamine ehk retrospektiivse rahvusbibliograafia teadusliku kureerimise küsimus

Kui mina 2012. aasta lõpus Tallinna Ülikooli Akadeemilisse Raamatukokku tööle asusin, anti mulle üle Eestis ilmunud venekeelse raamatu bibliograafia käsikiri kuni aastani 1940 (ligikaudu 4000 kirjet).

Kirjete bibliografeerimine oli lõpule viidud ning tuli asuda otsima lahendusi rahvusbibliograafia köidete väljaandmiseks.

Rahvusbibliograafia temaatikasse süvenedes avanes mulle kiht-kihilt uus, seni tundmatu maailm. Mõistsin, et ühtki köidet ei saa välja anda teadusliku toimetamiseta, isegi kui kirjed on elektronkataloogis koostatud ja bibliografeerimise töö lõpuni viidud. Selleks et liikuda edasi bibliograafiate väljaandmisega, taotlesin rahastuse eesti keele ja kultuurimälu programmist, tõstatasin teema ajakirjas Keel ja Kirjandus²⁰ ning kutsusin kokku võrkeelse retrospektiivse rahvusbibliograafia seminari, mis toimus 20. novembril 2014 Tallinna Ülikoolis.²¹

Seminaril tutvustas TLÜ AR-i vana-raamatu peaspetsialist Helje-Laine Kannik Eesti vanema võrkeelse raamatu (kuni 1830) ning vanaraamatu spetsialist Lauri Frei Eesti võrkeelse raamatu 1831–1940 bibliografeerimise seis; vanaraamatu spetsialist Kertu Maasik rääkis võrkeelse retrospektiivse rahvusbibliograafia isikuloolisest andmebaasist Ericus. Eesti Rahvusraamatukogu vanemteadur Larissa Petina, kelle olin värvanud Eesti venekeelse raamatu bibliograafia peatoimetajaks, tutvustas võimaliku Eesti venekeelse raamatu (kuni 1940) bibliograafia köidete ülesehituse põhimõtteid. Tiiu Reimo aga tutvustas Eesti võrkeelse raamatu bibliograafia ülesehituse põhimõtteid. Reimo oli siis veel Tallinna Ülikooli infoteaduste instituudi direktor ja raamatuajaloo dotsent, aga oli juba andnud põhimõttelise nõusoleku Eesti vanema võrkeelse raamatu bibliograafia peatoimetaja rolli võtmiseks.

¹⁹ Eesti raamat välismaal 1944–2010. Estonian Books Abroad 1944–2010. Das Estnische Buch im Ausland 1944–2010. Bibliograafia. Kd I–II. Koostanud A. Valmas, toim A. Ainz, registrid A. Kraut, J. Laasma, E. Siirman. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2017.

²⁰ A. Sakova-Merivee, Eesti retrospektiivne rahvusbibliograafia.

²¹ Seminar: Eesti võrkeelne retrospektiivne rahvusbibliograafia. Tallinna Ülikool. <https://www.tlu.ee/seminar-eesti-voorkeelne-retrospektiivne-rahvusbibliograafia>

Eesti venekeelse raamatu bibliograafia väljaandmise nimel asus tööle väiksem töörühm Petina juhtimisel. Kirjete kontrollimisel ja parandamisel toetasid teda Olga Rüütel Eesti Rahvusraamatukogust ning Tartu Ülikooli käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonna raamatukoguhoidja Irina Opletajeva. Eesti vanema võõrkeelse raamatu bibliograafia ettevalmistamisega jätkasid Reimo juhtimisel Helje-Laine Kannik, Aira Vösa ja Kertu Maasik. Järgnevas räägivad kaks koostajat oma seisukohast bibliograafia sündimise loo.

Eesti vanema võõrkeelse raamatu bibliografeerimise lugu

Helje-Laine Kannik: Teaduste akadeemia raamatukogu rahvusbibliograafia osakonda kutsus Endel Annus äsja ülikooli lõpetanud Merle Raidi (töötas rahvusbibliograafia osakonnas aastatel 1980–2007) ja Anne Viljus-Lauri (töötas seal samas 1980–1991). Mina asusin seoses Anne lahkumisega vabanenud töökohale 1992. aastal. Pärast Merle Raidi lahkumist 2007. aastal töötasid sellel kohal Enel Vaht, siis Lauri Frei ja aastatel 2015–2021 Aira Vösa. Mitu kolleegi lahkus ametist väga madala töötasu tõttu.

Ehkki osakond töötas teaduste akadeemia raamatukogus, oli see nelja raamatukogu – teaduste akadeemia raamatukogu, Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogu, Eesti Rahvusraamatukogu ja Tallinna Tehnikaülikooli raamatukogu – ühisprojekt. Nii oli ka Merle Raid enam kui kümme aastat hoopis rahvusraamatukogu palgal ja käis kaks korda kuus – avansi- ja palgapäeval – seal töötasu järel. Tallinna Tehnikaülikooli raamatukogu maksis omakorda Anne Viljus-Lauri töötasu.

Tööga alustades kirjeldati trükiseid käsitsi, mis tähendas, et käekiri pidi olema korrektne ja kirje täpne. Kõik trükised kir-

jeldati *de visu* ehk vahetult teaviku enda järgi. Kirjetes kajastusid ka andmed, mis olid vajalikud hiljem registreerimiseks. Näiteks lisati teave trükises olevate isikute ja kohanime kohta. Raamatute kirjete koostamisel kirjeldati või joonistati üles ka kujunduselemente, mis aitasid eristada ajaloolisi trükikodasid.

Sagedased olid lähetused Tartu ja Riiga. Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogus on palju rahvustrükise ainukestemplare. Ehkki arhiivraamatukogu lugemissaal oli avatud kella viieni, töötas Endel Annus kokkuleppel sealsete töötajatega vähemalt kella seitsmeni. Meie tööpäevad olid päris pikad, aga ka sealne raamatukogu töötaja pidi oma vabast ajast kohal olema, et hiljem ukSED sulgeda. Mulle tundus see iseenesestmõistetav, sest sellise tööstiili tingis töö maht ja seda võimaldas Annuse autoriteet. Sama oli ka Riias Läti akadeemilise raamatukogu rariteetide osakonnas, mis oli tavapäraselt avatud vaid loetud tunnid, aga meil võimaldati töötada hommikust õhtuni. Seelses raamatukogus võeti meid kui naabreid väga lahkelt vastu, pea alati oli vahepealsel ajal kogutud lugemissaali riulile trükiseid, mida polnud jõutud kataloogida ja mis olid meil kirjeldamata. Kõigist välisriikidest on Lätis meid huvitavaid trükiseid kõige enam. See on ka mõistetav, sest Liivimaa keskuses Riias trükiti XVII ja XVIII sajandil väga palju rahvusbibliograafiasse kuuluvaid trükiseid. Välisriikidest külastasime mitu korda Soome, Rootsi, Venemaa raamatukogusid, aga töötasime ka Saksamaal ja Taanis.

1990. aastate teisel poolel alustasime tööd arvutites, kuigi väljaspool raamatukogu kirjeldasime raamatuid ikka käsitsi, aga õnnestus juba saada koopiaid ja mikrofilme, mis tööd hõlbustasid ja kiirendasid. Võõrkeelse kirjanduse sisestamiseks loodi kaks andmebaasi, üks kirjetele kuni 1830. aastani ja teine trükistele aastatest 1831–1940. Uuemat osa sisestas Merle Raid

ja vanem periood jäi mulle. Töö nendes andmebaasides ei kestnud küll eriti pikalt, kuid see oli hea õppetund järgnevale: sai selgeks, kuidas kirjeldada ja kuidas saada vajalikud andmed registritesse.

Järgnevalt otsustati rahvusbibliograafia kirjed üle kanda ühisesse Eesti Raamatu-koguvõrgu Konsortsiumi ehk ELNET-i elektronkataloogi. Pärast mitmeid eelnevaid on kasutusele jäänud andmebaas Sierra, tavakasutajatele tuttav kui ESTER-i kataloog. See oli raske ja otsustav aeg, eriti alguses. Kui oma andmebaasis oli meil vaba voli koostada kirjeid meile vajalikul moel, siis ühises elektronkataloogis toimusid teised seadused. Kirjete koostamise reeglid olid alles algusjärgus, rääkimata rahvusbibliograafia kirjete reeglitest. Rahvusbibliograafia kirjetel on lisaks trükise olemasolu kajastamisele ka eesmärk saada kord trükis ilmuva bibliograafiaks, millel on olemas kõik vajalikud registrid. Sellest tulenevalt on ka kirjeldamise vajadus veidi teistsugune.

Tuli paluda, et rahvusbibliograafia kirjeid ei redigeeritaks, aga ikka selgus, et keegi oli parandanud või – mis veelgi hullem – kustutanud andmeid, mida oli väga raske taastada. Ühelt poolt selgitades ja nii mõnigi kord kavaldades (näiteks peites andmeid väljadele, mida ei kontrollitud) jätkasime tööd. Täienesid kirjete reeglid, kus arvestati nüüd ka rahvusbibliograafia kirjetega, mis tähendas, et saime juurde meile vajalikke lisaväljasid. ELNET-i konsortsiumi koosolekutel tuli ikka ja jälle selgitada, sest aastate jooksul bibliograafid vahetusid ja neile oli arusaamatu kõik, mis polnud reeglipärane. Selgitusi tuli anda pidevalt, sellega harjus tasapisi.

Elektronkataloogis töötamisel oli väga oluline positiivne pool: kõik kirjed on jooksvalt ESTER-is nähtavad. Teadlased hakkasid aktiivselt kasutama elektronkataloogi ja oma valdkonda tundvate inimestena aitasid meil lisada kirjetesse olu-

lisi täiendusi. Paljud neist, leides lähetest olles midagi uut, mida elektronkataloogis polnud, saatsid teavet trükiste kohta, võimalusel ka koopiai (algul paberkoopiai, hiljem digitaalseid). Ilma nende abita oleks meie bibliograafia mahult hoopis kesisem.

Oluline on mõista, et praeguseks on trükisena ilmunud võõrkeelsete raamatute vanem osa kuni aastani 1830. Kuid elektronkataloogis sisaldub ka üle 9000 rahvusbibliograafiasse kuuluva Eesti võõrkeelse raamatu kirje aastatest 1831–1940, mis on valdavalt redigeerimata.

Veel on oluline teada, et elektronkataloogis ESTER ei avane tavakasutajatele sugugi kohe mitte kõik väljad; lisateabe hankimiseks tuleb avada MARC kirje. Näiteks leiab sealt välja 545, kus on ära toodud autorite andmed. Seal võib olla infot selle kohta, millisel ametikohal autor trükise kirjutamise ajal töötas. Vanemate trükiste puhul on tähtis anda ka nimevorm sellisel kujul, nagu ta trükises esines, ja see võib olla vägagi erinev normeeritud nimekujust. Oluline on see teave nende autorite puhul, kes esinevad trükise sisus (väli 505). Väljalt 942 leiab kohanimed nii, nagu nad trükises esinevad. Kohanimede registris on nimed antud tänapäevasel kujul, viidates trükises olevatelt nimekujustelt tänapäevasele. Märkuste väljal võib leida nii mõndagi huvitavat, mis ei pruukinud trükisesse jõudagi.

Elektronkataloogist trükiseks ehk „Eesti võõrkeelse raamatu ja Estonica 1494–1830“ koostamise lugu

Tiiu Reimo: Eesti võõrkeelsete trükiste bibliograafia (v.a venekeelse, mis moodustab eraldi osa) vanema osa peatoimetajaks kutsus mind 2014. aasta lõpus TLÜ AR Baltika ja vanaraamatute osakonna juhataja, hilisem arendusjuht Aija Sakova. 2016. aasta sügisel moodustati akadeemili-

ses raamatukogus ka eraldi üksus – retrospektiivse rahvusbibliograafia keskus – ja meie ülesandeks sai koostada Eesti võõrkeelse raamatu bibliograafia väljaanne, mis hõlmab aastaid 1494–1830.

Väljaande aluseks olid Endel Annuse näpunäidete järgi kogutud ja kirjeldatud kirjed elektronkataloogis ESTER. Trüki- väljaande ettevalmistamise käigus saime kreekakeelsete kirjete toimetamiseks ja korrektuuriks kokkuleppe Tartu Ülikooli professori Janika Pälliga, ladinakeelsete kirjete toimetamisele aitas kaasa ja andis juhiseid Eesti Rahvusrhiivi toimetaja, klassikaline filoloog Katre Kaju. Nende töö tasustamiseks saime toetust Eesti Kultuurkapitalilt ja Eesti Rahvuskultuuri Fondilt.

Sageli olen pidanud vastama küsimusele, miks anda bibliograafia välja trüki- väljaandena, kui ERB andmebaasis ja ESTER-i kataloogis on sama materjal juba kättesaadav. Vastus sellele küsimusele on õigupoolest lihtne. Eraldi väljaandena ilmuv bibliograafia annab Eesti tollasest trükitoodangust, selle autorkonnast, temaatikast ja leviku ulatusest kompaktse ja tervikliku ülevaate ajalist järgnevust silmas pidades – seega koondab teos ühe tervikliku korpuse. Probleem on selles, et käsitletava perioodi trükised jäävad andmebaasides hilisema arvuka trükitoodangu varju ning on varasemate sajandite nime- ja keelekasutusest ning trükitehnika tulenevalt raskesti otsitavad ja leitavad. Eriti puudutab see autorita teoseid. ERB andmebaasi kirjete valiku põhimõtted ei lange kõiges kokku trükiväljaandega. Nii ei kajastu ERB andmebaasis mitmed pisi-trükised, nagu mitmesugused kuulutused ja teated, aga ka Liivimaad üldiselt puudutavad trükised, mis trükiväljaandesse on neis sisalduva isiku- või kultuuriloolise info pärast siiski võetud. Elektronkataloog ESTER sisaldab aga praegu andmeid ka nende trükiste kohta, mida ELNET-i konsortsiumi raamatukogudes ei leidu ja

mis koondkataloogi (ja seda ESTER oma olemuselt on) põhimõtteid järgides seal olema ei peaks.

Eesti võõrkeelse raamatu bibliograafia vanema osa trükiväljaande ettevalmistamise protsessis kujunes 2017. aasta oluliseks kokkulepete sõlmimise aastaks. Toimus retrospektiivse rahvusbibliograafia kolleegiumi koosolek (16. V) ja ühisseminar (14. VI), kus arutasime läbi ja fikseerisime mitmed koostamise põhimõtted. Eesmärk oli kolleegiumi abiga kokku leppida väljaandes hõlmatava kirjetekorpuse valik ja kirjeldamise põhimõtted, samuti kokkulepped normikirjete loomisel ning olemasoleva korpuse uute kirjete ja olemasolevate andmete täiendamisel. Kolleegiumi koosolekul, kus osales ka toonane rahvusraamatukogu peabibliograaf Jane Makke, kinnitatigi väljaandesse hõlmata kirjete korpusesse kuuluvate trükiste valiku ning kirjeldamise põhimõtted ja kavandatava trükiväljaande struktuur. Kolleegiumi liige Larissa Petina jäi eriarvamusele valikupõhimõtete osas, eelistades territoriaalsel põhimõttel (ilmumiskoht praeguse Eesti territooriumil) koostatud bibliograafiat.

Jätkusid läbirääkimised TLÜ AR-i ja rahvusraamatukogu raamlepingu sõlmimiseks, kuid osapooli rahuldava tulemuseni, mis kiirendaks retrospektiivse rahvusbibliograafia programmi lõpetamist, ei jõutud. Osapooled leidsid, et programmi elluviimine on raamatukogude ülesanne, mis raamatukogude eelarve ja ülesannete raamesse ei mahu ning tööjõu ja vahendite vajaduse katmine peaks olema eraldi riiklikult finantseeritav. Seoses senise projekti vastutava täitja Aija Sakova siirdumisega teadustööle Eesti Kirjandusmuuseumis alates 1. septembrist 2017 sai Eesti võõrkeelse retrospektiivse rahvusbibliograafia koostamise ja toimetamise projekti vastutava täitja ülesanded TLÜ AR-i peatoimetaja Tiiu Reimo.

Hiljem on võõrkeelsete trükiste bibliograafia koostamispõhimõtteid ja ettevalmistust tutvustatud ka TLÜ AR-i X Endel Annuse bibliograafiapäeval „EV 100: Rahvus ja bibliograafia” (16. II 2018)²² ja Tartu Ülikooli raamatukogu juhatajale Friedrich Puksoole ja rahvusülikooli 100. aastapäevale pühendatud ettekannete päeval „Rahvusülikooli raamatukogu 100” (18. X 2019),²³ Oskar Kallase päeva XXVIII raamatuteaduse konverentsil Eesti Kirjandusmuuseumis (26. X 2020)²⁴ ja käsikirjas bibliograafiat tutvustatud Tartu Ülikooli korraldatud varauusaja seminaril „Muutused, ümberkorraldused, uuendused: varauusaja arengujooned Eesti- ja Liivimaal, 1525–1800” (27. VIII 2022).

Kuivõrd rahvusbibliograafia kirjed on koostatud raamatukogusüsteemis Sierra, vajasime nende andmebaasist väljatrükiks spetsiaalset programmi. Selleks kasutasime rahvusraamatukogu peaspetsialisti Urmas Sinisalu konverteerimisprogrammi, mille abil koostati ka eestikeelse raamatu 1918–1940 bibliograafia trükiväljaanne.

Võõrkeelsete trükiste puhul tuli trüki-väljaandeks vajalike andmete saamiseks teha kokkuleppeid, mis ei häiriks raamatukogusüsteemi üldist toimimist ega ühiskataloogimist. Valmistati ette ja kinnitati TLÜ AR-i retrospektiivse rahvusbibliograafia keskuse ja rahvusraamatukogu normandmete töörühma kokkulepe „Kol-

lektiivide (asutuste ja organisatsioonide) normikirjed ja väljad Sierras Eesti retrospektiivse rahvusbibliograafia kirjetes” (15. VI 2017). Kuna asutuse normikirje hõlmab asutuse kogu tegevusaega, tähendab see paljudel juhtudel asutuse nimevormide ühtlustamist ja vastavate paranduste sisseviimist Sierras kuni tänapäevani välja (nt kirikute ja koolide puhul). Trükistes, mis on ilmunud kuni 1830. aastani, kannavad asutused aga ladina- või saksakeelseid nimesid, mis ajaloo käigus on tunduvalt muutunud. Samuti oli osa asutusi oma tegevuse selle perioodi lõpuks lõpetanud. Kollektiivide normikirjete loomise ja nimevormide kasutamise korraldamist arutati samuti töökoosolekutel rahvusraamatukogu normiandmete töörühma ja peabibliograafia. Selle tulemusena kinnitati kokkulepe normiandmete loomise ja haldamise kohta retrospektiivse rahvusbibliograafia väljaande ettevalmistamise perioodiks.

Bibliograafia väljatrükk oli algselt kavandatud 2018. aasta lõppu, kuid veel jaanuaris 2019 tuli teha parandusi ülesandepüstituses ning nimestiku esimene väljatrükk valmis alles vahetult enne 2019. aasta jaanipäeva. Esimeses väljatrüki versioonis ilmnis rida puudujääke, sest konverteerimisprogramm oli ju algselt loodud aastatel 1918–1940 avaldatud eestikeelse raamatu bibliograafia jaoks ja vajab arvatust tunduvalt rohkem muutmist. Keerukusi valmistas mitme registri kokku toomine, aga ka kreeka, heebrea ja teiste mitteladina kirja kasutavates keeltes sõnade ja samuti diakriitilisi märke sisaldavate sõnade konverteerimine tekstifaili.

Diakriitiliste märkidega tähtede (peale ladina ka poola, rootsi, läti, tšehhi ja taani keeles kasutatute) konverteerimise mured õnnestus kõrvaldada vaid osaliselt: palju pidime käsitsi üle kontrol- lima, sealhulgas nimestiku tähestikulist

²² Tegevusaruanne 2018. Tegevuskava 2019. Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu, 2019. https://www.tlulib.ee/wp-content/uploads/2022/05/AR_aruanne_2018_tegevuskava_2019.pdf

²³ Friedrich Puksoole ja rahvusülikooli 100. aastapäevale pühendatud ettekannete päev „Rahvusülikooli raamatukogu 100”. Tartu Ülikooli raamatukogu, 2019. <http://hdl.handle.net/10062/66712>

²⁴ Oskar Kallase päev (XXVIII raamatuteaduse konverents). Eesti Kirjandusmuuseum, 2020. <https://www.kirmus.ee/et/oskar-kallase-paev>

järjestust. Täheprobleemid olid samad ka nimeregistrites. Isikunimed registri väljatrukis tuli andmeid kaasata Sierra kahest andmekogumist – normandmetest ja bibliokirjetest – ja nende ühitamine võttis kaua aega ning andmed vajasid taas käsitsi ülekontrollimist (tähestikulise järjestuse kontroll; kas õige elulugu on õige isiku juures). Pealkirjaregistris tuli lühipealkirjad käsitsi tähestikuliselt järjekorda tõsta, sest konverteerimisel puudus võimalus elimineerida eri keeltes kasutatavad artiklid. Järgnesid uued väljatrukiproovid 2019. ja 2020. aastal. Paralleelselt väljatrukidega alustati ka eessõna ja sissejuhatuse, samuti kasutatud allikate ja kirjanduse ning mäluasutuste nimekirja koostamisega.

Bibliograafia käsikiri valmis 2021. aasta sügiseks ning selle väljatrukk anti üle TLÜ AR-i direktorile Andres Kollistile. Samuti tehti käsikirja väljatrukk huvilistele kättesaadavaks TLÜ AR-i baltika lugemissaalis. 2021. aasta septembri lõpus lõpetati retrospektiivse rahvusbibliograafia keskuse tegevus. Järgnevatel aastatel tutvus bibliograafiaga põhjalikult Uppsala ülikooli emeriitprofessor Raimo Raag, kes viitas meie kogutud materjalidele oma raamatus „Rootsi kirjakultuur uusaegsel Eesti-, Liivi- ja Ingerimaal” (2023) juba enne trükiväljaande valmimist.

Võimaluste otsimine bibliograafia trükis väljaandmiseks jätkus TLÜ AR-i vanaraamatu peaspetsialisti Kairit Kauri eestvedamisel. Tänu Tallinna Ülikooli uuringufondist ja Eesti Rahvuskultuuri Fondi Wiedemanni allfondist saadud toetustele ilmus kolmes köites bibliograafia Tallinna Ülikooli Kirjastuses 2025. aasta alguses. Eelmisel raamatuaastal (2000) sai valmis Endel Annuse toimetatud bibliograafia „Eesti raamat 1525–1850”, tänavusel raamatuaastal siis võõrkeelse raamatu esimene osa. Ehk saab hiljemalt 25 aasta pärast valmis bibliograafia järgmine (1831–1940) osa?

Kokkuvõte ja väljavaated

Koguteose „Eesti võõrkeelne raamat ja Estonica 1494–1830” esitlusel olid kohal nii vanaraamatu kirjade bibliografeerimisega eri aegadel töötanud kolleegid kui ka praegused vanaraamatu spetsialistid ja austajad teistest mäluasutustest. Oli eriline õhustik, sest kaante vahele oli saanud mitte ainult üle 40 aasta tööd, vaid miski, mis on meie kirjakultuuri alustala. Sellist bibliograafiat koostatakse vaid kord ja see ei ole mõeldud mitte ainult praegustele uurijatele, vaid ka teadlastele ja huvilistele 50, 100 ja 200 aasta pärast. Samuti ei ole selline suurteos suunatud üksnes eesti, vaid ka rahvusvahelisele kogukonnale. Oli uhke ja ülev tunne, et ka meil on nüüd vanema võõrkeelse raamatu bibliograafia olemas.²⁵ Samuti jõudis teadvusse, et on oluline, et seda mäletataks ja et teadmine bibliograafia sünniloost oleks järgnevate põlvkondade tarbeks kirja pandud. See võib aastate järel vajalikuks osutuda.

Kui vaadata uuesti aastakümneid tagasi kokku lepitud Eesti retrospektiivse rahvusbibliograafia programmi, siis näeme, et jätkuvalt on ilmunud aastate 1831–1940 Eesti võõrkeelse raamatu bibliograafia ning Eesti venekeelse raamatu bibliograafia kuni aastani 1940. Esimese eeltööna võib elektronkataloogis ESTER ehk Sierra andmebaasis leida ligi 9000 kirjet. Viimati (kuni aastani 2015) töötas selle perioodi raamatute kirjade loomise ja kontrollimisega TLÜ AR-i toonane vanaraamatu spetsialist Lauri Frei. Venekeelse raamatu bibliograafia käsikirjaga töötas kuni 2017.

²⁵ Läti vanema võõrkeelse raamatu bibliograafia ilmus trükist 2013. aastal: Latvijas citvalodu seniespiedumu kopkatalogs 1588–1830. Sērija A. Gesamtkatalog der fremdsprachigen Altdrucke Lettlands 1588–1830. Reihe A. The Union Catalogue of Foreign Language Ancient Prints in Latvia 1588–1830. Series A. Koost S. Šiško. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 2013.

aasta lõpuni Eesti Rahvusraamatukogu toonane vanemteadur Larissa Petina koos Olga Rüütliga Eesti Rahvusraamatukogust ja Irina Opletajevaga Tartu Ülikooli raamatukogust. Need bibliograafiad jäävad ootama oma aega ja neid, kes on valmis teatepulga uuesti üles korjama. Venekeelse bibliograafia kirjed (4000) on suures osas kontrollitud ning trükiväljaande kontsept-

sioonigi on Larissa Petina koostanud. Muu võõrkeelse raamatu kirjeid (9000) võib jagada ka osadeks ning planeerida trükibibliograafiad näiteks eraldi ajavahemike 1831–1917 ja 1918–1940 kohta.

Elagu Eesti – eesti ja Eestis ilmunud ja Eestiga seotud – raamat ja kirjakultuur!

AIJA SAKOVA

LÜHIKROONIKA

12. septembril tähistati Tartu Ülikoolis tartu keele päeva tartu keele kärjatega. Külli Prillop tutvustas tartu kirja-keele ajalugu ja Eva Saar kõneles koostavast tartu keele aabitsast. Ühiselt arutleti, kuidas teha tartu keel nähtavamaks Tartu linnas. Päeva juhtisid Karl Pajusalu ja Eva Saar. Tartu keele päevaga tähistati ühtlasi rahvusvahelist põliskeelte kümnendit ja eesti raamatu aastat.

13. septembril toimus Niguliste muuseumi sarjas „Raamatu lood” seminar „Hariduse valgus I”. Lea Kõiv kõneles luteri kirikuõpetaja võitlusest talurahva nn ebausü vastu Urvaste pastori Johannes Gutsلاffi 1644. aastal avaldatud raamatu „Lühike ülevaade ja õpetus väärtalt pühaks peetud Võhandu jõest Liivimaal” põhjal. Aivar Põldvee rääkis kiriklikust rahvaridusest Rootsi aja lõpul. Käsü Hansu nutulaulu esitasid pärimusmuusik Lauri Öunapuu ning kirjanik ja muusik Lauri Sommer.

13. septembril toimunud Kirjandustänav festivalil Tallinnas esitleti Keele ja Kirjanduse teemanumbrit „Koloniaalkeelest rahvuskeeleks”. Koostaja Annika Viht vestles autorite Külli Prillopi ja Tiina-Erika Friedenthaliga.

16. septembril peeti Tartus kirjanduslikku teisipäeva „Karl August Hindrey 150”. Kirjamehest kõnelesid Tiit Hennoste ja Roosmari Kurvits („Ajakirjanik KAH ehk Suur Repunsaator”), Ave Taavet („Jaunart Jauram ajakirjanduslike jöngermannide seas” (Otto Krusten)) ja Janika Kronberg („Karl August Hindrey ja tema inimesed”). Margus Kasterpalu esitas omapoolse teatrikriitikaavaate.

17. septembril esitlesid Emakeele Selts ja Liivi Muuseum Tartus raamatut „Lauri Kettunen ja Kodavere”. Helle Metslangi avasönade järel kõneles Jüri Valge teemal „Teaduse rännumees ajas ja ruumis”. Jüri Viikberg käsitles raamatut toimetaja vaatepunktist. Esinesid veel Mari Niitra („Kettuse vaim Kodavere kohal”), Karl Pajusalu („Kodavere keelest”) ja Ott Kurs („Lauri Kettusest, hüüdnimedest ja muust endises Ranna vallas”).

17. septembril tähistati Tallinna Ülikoolis Johannes Aaviku 145. sünniaastapäeva konverentsiga „Johannes Aavik ja (yli)-kool”. Esinesid Jaan Öispuu („Johannes Aaviku keeleuuenduse heiaüstü 1920.–1930. aastate Eesti koolide emakeeleõpetuses”), Merit Karise (Johannes ja Joosep Aaviku majamuuseum, „Johannes Aavik ja yli(lahe)kool”), Kaarina Rein (TÜ raamatukogu, „Johannes Aavik ja kreeka keel”), Urmet Lepasson (TLÜ doktorand, „Verbialguline *des*-tarind, Aaviku soovüuste jälg inglise-eesti ilukirjandustölkes”) ja Peep Nemvalts (TLÜ, „Keele väärtüsti töstes”). Konverentsi korraldas Johannes Aaviku Selts.

19. septembril peeti Eesti Kirjandusmuuseumis Ene Mihkelsonile pühendatud päev. Ettekannetega esinesid Tiit Aleksejev („Ene Mihkelson kui „ajatu ajalooromaani” autor”), Eneken Laanes („Kunstniku portree noore naisena: „Kuju keset väljakut”) ja Aija Sakova („Ene Mihkelsoni ’töeline mäletaja’ jutustuses „Po jõgi”). Anti üle Ene Mihkelsoni kultuurimötestaja preemia, mille pälvüis Sveta Grigorjeva. Päev jätkus väljasöiduga Järvamaale: Tammekülas avati Mihkelsoni mälestusküvi, Imavere rahvamajas toimunud koosviibimisel esitati Mihkelsoni luulet ja Ene Mihkelsoni tähtsusest kõneles Joosep Susi.

20.–21. septembril toimus Luua Met-sanduskoolis koolinoorte keelelaager „Tekstist sünnib tähendus”. Helen Hint ja Helena Lemendik õpetasid, kuidas lugeda akadeemilist teksti. Ilona Tragel kõneles teemal „Väikesed tekstid ja suured teod”. Laagri korraldas Emakeele Selts koostöös Tartu Ülikooli eesti- ja üldkeeleteaduse instituudiga.

25.–26. septembril toimus Tartus 14. rahvusvaheline noorte folkloristide konverents „Tasane teooria ja vernakulaarne väljendusjõud” („Humble theory and power of the vernacular”). Inspireerituna Dorothy Noyesi mõistest *humble theory* (ingl 'tasane teooria'), rõhutas tänavune konverents igapäevaste praktikate ja kohalike häälte rolli teadusliku arusaama kujundamisel folkloristikas. Konverentsil astus üles nelikümmend noorteadlast. Peasinejad olid Dorothy Noyes (USA, Ohio ülikool, „The Vernacular Ground and the Field of Folklore”) ja Mariya Lesiv (Kanada, Newfoundlandi memoriaal-ülikool, „Folklore of anger in the precarity of war: Humble theory and the unhumble vernacular”). Ettekannetes käsitleti teemasid nii digimeediast kui ka sotsiaalsetest ja kultuurilistest kontekstidest. Korraldasid

Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakond ning Tartu Nefa Rühm.

28. septembril toimus Tallinnas kirjanduskonverents „Raamat – sild juudi ja eesti maailma vahel”. Eesti Juudi muuseumi korraldatud konverents on lisatud Euroopa juudi kultuuripäevade sündmuste kalendrisse, mille teema 2025. aastal on „Raamaturahvas”. Esimeses ettekandeplokis „Raamaturahva lood Eestis” esinesid Elijahu (Ilja) Magin („Kuidas Joške tõusis taevasse: raamatu matused juudi rahvaluules”), Elijahu Šmorgun („Eestikeelsed jutustused ja kommentaarid Berešiti ehk 1. Moosese raamatu juurde”), Gennadi Gramberg („Raamatuaasta tähistamine juudi kogukonnas 90 aastat tagasi”). Konverentsi teises pooles „Kirjandussildade ehitajad” kõneles Kalle Kasemaa heebreakeelse ilukirjanduse tõlgetest eesti keelde, Urmas Nõmmik projektist „Piibel kontekstis”, Anu Põldsam Šmuel Josef Agnoni tekstide eestindamisest, Anna Verschik jidiši kirjanduse tõlgetest eesti keelde. Iisraeli kirjanik ja tõlkija Gili Haimovich tutvustas Mathura luule tõlkeid („Illuminatsioonid: eesti luule tõlge heebreakeelse keelde ja tagasi”).

KAITSTUD DOKTORITÖÖD

7. juunil kaitses Santra Jantunen Helsingi ülikoolis doktoriväitekirja „Livonian Verbal Derivation: Inherited Characteristics and Contact-induced Change” („Liivi verbituletus: päritud jooned ja kontaktimõjulised muutused”). Juhendaja oli professor Riho Grünthal (Helsingi ülikool), oponent professor Karl Pajusalu (TÜ).

Väitekirja käsitleb Kuramaa liivi keele verbituletust, selle funktsionaalseid omadusi ning muutusi. Sõnavormide hääli-

kuline kulumine on liivi keeles toonud kaasa tüpoloogilisi muutusi, nagu afiksaalse morfoloogia nõrgenemine ja sõnaspetsiifiliste reeglite tähtsuse kasvamine. Töö kirjeldab liivi tuletusafiksiti rolli ja kasutuse muutust selle taustal. Teine oluline liivi sõnavara ja grammatika muutusi põhjustanud tegur on tugev ja pikaajaline läti keele mõju, mis on toonud kaasa liivi keele kõnelejate kakskeelsuse. Uurimus on empiiriline ja andmetest lähtuv kvalitatiivne analüüs, milles kasutatud materjal on kogutud avaldamata lindistustest

ja avaldatud keelenäidete kogumikest ning sõnaraamatutest. Morfosüntaktiliselt on analüüsitud üksikuid verbe ja verbi-konstruktsioone süntaktiliste tarindite osana, ühtlasi on liivi morfosüntaktilisi tarindeid võrreldud läti keeles leiduvatega.

Liivi keele afiksaalne morfoloogia on nõrgenenud sõnamuutmises rohkem kui tuletuses. Analüütiliste konstruktsioonide tarvitamine on sagenenud, kuid sufiksaalne tuletus on püsinud produktiivsena ning jäänud peamiseks tuletusviisiks. Teiste läänemeresoome keeltega võrreldes on liivi keele afiksaalne verbituletus piiratum: nii tuletustüüpe kui ka afikseid on vähem ja suur osa tuletisi on leksikaliseerunud. Läti keele mõju liivi verbituletusele on eriti nähtav eesliidete kasutamises. Üldiselt on läänemeresoome keeltes frekventatiivide tuletus produktiivne ja frekventatiivafikseid leidub ohtrasti, kuid liivi keeles on see ebaproduktiivne ja selleks kasutatavaid afikseid suhteliselt vähe (*taplō* 'tapelda' ← *tappō* 'tappa').

Kausaalseid suhteid väljendatakse liivi keeles mitmel viisil: afiksaaltuletiste (afiksid *-t-*, *-nt-*, *-st-/št-*, *-rt-*), analüütiliste tarindite (*vāldiņ tiedō* 'lahti teha; vabastada') ja tüveasendusega (*kūolō* 'surra'; *tappō* 'tappa'). Läti mõju ilmneb hulgas laenatud kausatiivverbides, mis on kaasa võtnud oma süntaktilised omadused. Liivi keele põhiline kausatiivide moodustamise viis on afiksaaltuletus: kausatiive moodustatakse kõige sagedamini intransitiivsetest verbidest, kuid ka transitiivsetest verbidest ja noomenitest. Kausatiivide tuletamine on säilinud produktiivsena, kuna see on süntaktiliselt oluline valentsi muutev ning fraasi ja lause argumentstruktuuri mõjutav protsess.

Eesliiteline tuletus on liivi keeles suhteliselt üldine: läti keelest laenatud verbi-prefiksid (*aiz-*, *ap-*, *at-*, *ie-*, *iz-*, *nuo-*, *pa-*, *pie-*, *põr-*, *sa-*, *uz-*) liituvad tihti oma-sõnadele. Tüüpiliselt modifitseerivad ees-

liited verbi leksikaalset tähendust ja kõige tavalisemad neist võivad ühtlasi väljendada tegevuse lõpetamist (nt *satīend* 'valmis teinud'; *aizlāb* 'läheb ära; sureb ära'). Tegevuse lõpetamise märkimiseks on eesliited üksnes täiendav võimalus, mille võib kasutamata jätta. Sufiksaalse tuletuse funktsioone ei ole prefiksaaltuletus üle võtnud. Eesliidete kasutamine liivi keeles meenutab paljuskki läti keele oma, olulisim erinevus on *nuo*-prefiksi üldistumine ja selle sage kasutamine tegevuse lõpetamise väljendamisel. Lisaks esinevad eesliited läti keelest laenatud sõnades.

<http://hdl.handle.net/10138/596284>

17. juunil kaitses Kadi Kähär-Peterson Tartu Ülikoolis doktoritöö „Garlieb Merkel's Political Thought: A Baltic Perspective on Enlightenment” („Garlieb Merkeli poliitiline mõte: Balti vaade valgustusele”). Juhendajad olid professor Pärtel Piirimäe (TÜ) ja professor Eva Piirimäe (TÜ), oponent vanemteadur Pauls Daija (Läti Rahvusraamatukogu).

Garlieb Merkel (1769–1850) oli üks Balti valgustuse vastuolulisemaid autoreid, kelle teoseid on alates nende avaldamisest saatnud terav poleemika. Kriitikud leiavad, et Merkel polnud võimeline arvestama mõne regiooni või ajaloolise situatsiooni eripärasid, samal ajal kui teised kiidavad teda visionäärina, kes ühendas lahendusi otsides varem eraldi käsitletud teemad.

Doktoritöö eesmärk oli analüüsida Merkeli poliitilisi visioone ja filosoofilisi ideid nende loomise kontekstis. Merkel proovis näidata teed inimese täiustumise poole, otsides universaalsete väärtuste, üldkehtivate seaduspärade ning konkreetsest olukorrast lähtuvate eripärade ühisosa. Lähema vaatluse all on viisid, kuidas Merkel end oma lugejatele esitles, kuid ka seni varju jäänud ebaõnnestunud katsed kirjutada „inimsuse ja inimkonna ajalugu”. Eraldi tähelepanu on pööratud Merkeli

käsitlusele revolutsioonist ja progressist, aga ka tema Balti pärisorjuse kriitika kahele tuummõistele: algleepingule ehk iga poliitilise ühenduse alusele ning ühishüvele, mis peaks olema toimiva ühiskonna eesmärk. Dissertatsioon rekonstrueerib Merkeli kriitika Balti rahvalalgustusele ning eestlaste ja lätlaste saksastamisele. Töö analüüsib seda, kuidas Merkel suhestus Euroopas toimuvate debattidega imperialismist, inimõigustest ja ühiskondlikust sidususest ning tema seoseid Johann Gottfried Herderi, Jean-Jacques Rousseau, David Hume'i ja teiste Euroopa valgustusfilosoofide ideedega. Uuritakse ka Merkeli arusaama Euroopast, sealhulgas Venemaast ja tema põhjustest vastanduda Napoleonile ning arusaama Euroopast pärast Viini kongressi. (<https://dspace.ut.ee/items/062018b7-2ed5-419b-9adc-5df2690c21c0>)

18. juunil kaitses Elisabeth Kaukonen Tartu Ülikoolis doktoritöö „Revealing the Gender in the Genderless. Estonian Gender-marked Vocabulary and its Perceptions“ („Sugu soota keeles. Eesti keele sooliselt markeeritud sõnavara ja selle tajumine“). Juhendajad olid professor Liina Lindström (TÜ) ja professor Raili Marling (TÜ), oponent oli professor Jarmo Jantunen (Jyväskylän ülikool).

Neljast teadusartiklist ja analüütilisest ülevaatest koosnev väitekirj käsitleb eesti keele sooliselt markeeritud sõnavara ja selle tajumist kahe uurimismeetodi abil. Kolmes artiklis kasutatakse korpuslingvistilisi meetodeid ehk analüüsitakse mahukaid digitaalseid tekstikogusid, eesmärgiga uurida sooliselt markeeritud

sõnade kasutussagedusi, tähendusrühmi ja kasutamist kontekstis. Neljandas artiklis lähenetakse uurimisprobleemile kvaasi-eksperimentaalse meetodiga ehk täpselt Likerti skaalal põhineva küsitlusega, et vaadelda, kuidas tajuvad keelekasutajad eesti keele sooliselt markeeritud ja markeerimata ametinimetusi. Väitekirjas analüüsitakse liitsõnu, millel on soolise tähendusega põhiosa ehk lõpp (*-mees*, *-naine*, *-tüdruk*, *-poiss*, *-tädi* ja *-onu*), ning neid, mille soolist tähendust (*nais*- ja *mees*-) väljendab liitsõna täiend- ehk esiosa.

Väitekirjal on laiemalt kaks eesmärki: 1) dokumenteerida olemasolevat sõnavara sugude nimetamiseks ja 2) analüüsida, mida see sõnavara näitab ühiskondlike soorollide kohta, kasutades feministliku lingvistika teoreetilisi lähtekohti. Peale selle vaadeldakse, kuidas ühtivad saadud tulemused feministliku keelearenduse liikumisega, mille eesmärk on keele soolise kallutatuse vähendamine ja võrdõiguslikumaks muutmine.

Tulemused näitavad, et eesti keele sooliselt markeeritud sõnavara käsitleb mehi universaalsete inimestena ning kirjeldab naisi ja mehi stereotüüpsete omaduste kaudu. Feministliku keelearenduse teemalised diskussioonid eesti keeles puuduvad, küll aga on muutunud mõningate *naine*-lõpuliste ametinimetuste kasutus. Samuti selgus, et sooliselt markeeritud sõnavara peegeldab ametialast soolist segregatsiooni ning võib kallutada keelekasutajate mõtlemist. Väitekirj heidab valgust sellele, et grammatilise soota eesti keel ei ole vaatamata üldlevinud arvamusele sooneutraalne.

OKTOOBER

- 4. **Peep Nemvalts**, keeleteadlane – 75
- 7. **Margus Ott**, filosoof, tõlkija – 50
- 19. **Sirje Ainsaar**, keeleteadlane, tõlkija – 75
- 24. **Pille Kippar**, folklorist – 90
- 30. **Merike Riives**, tõlkija – 80

JÄRGMISTES NUMBRITES:

- Regilaulutraditsioonist ja selle variatsioonidest
- Kratt nimega Kivivalgel
- Valve-Liivi Kingisepa meenutusi

 9 770131 144034	TELLIMISE INDEKS 78167
ISSN 0131-1441 e-ISSN 2346-6014	
Hind 3.80 €	